

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН
В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**Соціально-економічний розвиток
пострадянських країн в історичному
контексті**

Збірник наукових праць

Київ
2024

УДК 94:316.422 + 330 34 (470 + 571)

С - 69

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 3 від 30.04.2024 р.)

Рецензенти:

Гай-Нижник П. П., доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Томазов В. В., доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Денисенко В. А., доктор історичних наук, доцент кафедри журналістики, видавничої справи, поліграфії та редагування, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Редакційна колегія:

Бульвінський А. Г., к.і.н., доц. (загальна редакція)

Хойнацька Л. М., к.і.н., доц. (літературний редактор)

Воробей О. В., к.і.н. (технічний редактор)

Соціально-економічний розвиток пострадянських країн в історичному контексті: збірник наукових праць / за заг. ред. А. Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2024. 312 с.

У збірнику наукових праць представлено статті у яких аналізується вплив радянського спадку на особливості формування соціально-економічного розвитку пострадянських країн та пошуки ними парадигми реформування соціально-економічної сфери у пострадянський період в умовах глобалізації та геополітичної трансформації євразійського регіону.

УДК 94:316.422 + 330 34 (470 + 571)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

© Національна академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
2024

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

Андрій Мартинов Цикли зміни геополітичних домінант і проблема нового геостратегічного устрою пострадянського простору в умовах глобалізації.....	5
Михайло Отрош Вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на занепад радянської соціально-економічної системи і розпад СРСР.....	17
Ірина Вишня Ознаки занепаду радянської економіки на завершальному етапі існування СРСР.....	31
Андрій Бульвінський Місце Таджикистану в економіці СРСР	43
Олег Цапко Соціально-економічний розвиток сучасного Туркменістану	60
Людмила Хойнацька Вплив історичного спадку на характер сучасного соціально-економічного розвитку Узбекистану.....	75
Олексій Кордун Вплив міжнародних санкцій проти РФ на економіку Киргизстану.....	94
Ольга Воробей Особливості трагедії голоду 1931–1933 рр. у Казахстані.....	99
Ігор Ткаченко Історичні засади розвитку нафтогазового сектору незалежного Азербайджан.....	109
Іван Богданович Специфіка соціально-економічного розвитку Білорусі: минуле та сучасність.....	121

ЧАСТИНА II

ПОШУК ПАРАДИГМИ РЕФОРМУВАННЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

Михайло Отрош Пошуки соціально-економічної моделі розвитку країнами пострадянського простору.....	140
--	-----

Микола Держалюк, Олександр Держалюк Вплив ідеології рашизму на соціальний та суспільний розвиток Російської Федерації.....	155
Іван Богданович Трансформаційний період економіки Республіки Білорусь: передумови, перебіг та підсумки.....	175
Ірина Вишня Взаємодія Молдови з НАТО у контексті повномасштабної російсько-української війни.....	193
Олександр Кириченко Соціально-економічне реформування Латвійської Республіки після розпаду СРСР.....	206
Олексій Кордун Підсумки економічних реформ у Киргизстані за 30 років незалежності.....	219
Андрій Бульвінський Складнощі соціально-економічного становлення Таджикистану у пострадянський період.....	230
Олег Цапко Спроби проведення соціально-економічних реформ у Туркменістані у 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. та їхні наслідки.....	257
Людмила Хойнацька Узбецький досвід реформування економічного сектора (1991–2023).....	272
Ігор Ткаченко Основні тенденції соціально-економічного розвитку Азербайджану під час правління Гейдара Алієва.....	291
Руслана Множинська Станіслав Оріховський про сутність і походження державної влади (перша половина XVI ст.).....	302
Відомості про авторів	310

ЧАСТИНА I

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-УКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

УДК 533.316.32.913(100)

Андрій Мартинов

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

ЦИКЛИ ЗМІНИ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ДОМІНАНТ І ПРОБЛЕМА НОВОГО ГЕОСТРАТЕГІЧНОГО УСТРОЮ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто проблему зміни геополітичних домінант пострадянського простору у контексті нового геостратегічного устрою в умовах глобалізації. Відмирання «Співдружності незалежних держав», неефективність «Організації договору колективної безпеки» та «Євразійського союзу» розмивають ієрархію міжнародних організацій, які структурували донедавна пострадянський простір. На заміну йде нова ієрархічна мережа міждержавних зв'язків. Мета статті обумовлена потребами аналізу динаміки зміни геополітичних домінант на пострадянському просторі. Російська агресія масштабувалась на всю територію України. Росія згорнула ринкові засади економіки, перевівши її на військові потреби. Модель навігаторитарного державного капіталізму була замінена на звичну для Росії модель мілітаризованої імперії. Невідповідність між неоімперськими амбіціями російської зовнішньої експансії і ресурсними можливостями російської економіки завершили фазу циклу спроб кремлівського реваншу на пострадянському просторі та започаткували новий цикл геостратегічного розвитку колишнього пострадянського простору після поразки РФ у війні проти України.

Ключові слова: *глобалізація, єдиний економічний простір, євразійський союз, пострадянський простір.*

Martynov A. Cycles of changes in geopolitical dominants and the problem of a new geostrategic organization of the post-Soviet space in the conditions of globalization

The article considers the problem of changes in the geopolitical dominants of the post-Soviet space in the context of a new geostrategic structure in the context of globalization. The withering away of the «Commonwealth of Independent States», the ineffectiveness of the «Collective Security Treaty Organization» and the «Eurasian Union» blur the hierarchy of international organizations that have structured the post-Soviet space so far. A new hierarchical network of interstate ties is being replaced. The purpose of the article is due to the needs of analyzing the dynamics of the change of geopolitical dominants in the post-Soviet space. Russian aggression was scaled to the entire territory of Ukraine. Russia has curtailed the market foundations of the economy, transferring it to military needs. The model of semi-authoritarian state capitalism was replaced by the model of a militarized empire familiar to Russia. The discrepancy between the neo-imperial ambitions of Russian foreign expansion and the resource potential of the Russian economy completed the phase of the cycle of

Kremlin revenge attempts in the post-Soviet space and marked the beginning of a new cycle of geostrategic development of the former post-Soviet space after the defeat of the Russian Federation in the war against Ukraine.

Keywords: *globalization, common economic space, Eurasian Union, post-Soviet space.*

Пострадянський простір після 1991 р. перетворився на декілька кластерів різних стратегій економічного розвитку. Україна орієнтувалась на створення економіки, здатної інтегруватись до Спільного європейського ринку. Росія обрала стратегію ліберальних економічних реформ, але зіштовхнулася із дефолтом у серпні 1998 р., переорієнтувалась на модель державного капіталізму, здатного підтримувати неоімперські амбіції на пострадянському просторі.

Нові незалежні держави Центральної Азії адаптувались до різних економічних стратегій. Казахстан до 2022 р. орієнтувався на сировинний капіталізм. Узбекистан здійснив спробу нової індустріалізації. Нейтральний Туркменістан використовував сировинний фактор для зміцнення деспотичного політичного режиму. Киргизстан і Таджикистан були вимушені надлишок робочої сили експортувати до РФ. Азербайджан працював на посилення свого економічного потенціалу з метою відвоювання Карабаху. Вірменія виживала за рахунок інвестицій своєї діаспори. Грузія після 2005 р. стала вітриною ліберальних економічних реформ, від яких країну не вдалося відкинути навіть після зміни влади М. Саакашвілі. Конкурентом російському впливу на пострадянському просторі стала Туреччина з її ідеєю нового Турану, яку плекають останні три десятиліття турецькі еліти.

До активної фази збройної агресії проти України 24 лютого 2022 р. РФ намагалась витіснити з пострадянського простору США, Євросоюз, Китай. Проте стратегічна помилка агресії проти України нівелювала російський вплив на пострадянському просторі та актуалізувала проблему нового геополітичного устрою пострадянського простору. Відмирання «Співдружності незалежних держав», неефективність «Організації

договору колективної безпеки» та «Євразійського союзу» розмивають ієрархію міжнародних організацій, які структурували донедавна пострадянський простір. На заміну йде нова ієрархічна мережа міждержавних зв'язків. На заміну «класичній геополітиці» приходять геоекономіка та мережеві зв'язки між державами та суб'єктами процесу глобалізації.

Зазначаючи певну кореляцію між геополітичним та цивілізаційним баченням історії, Ю.В. Павленко справедливо наголошував на відмінностях між ними. Передусім вони полягають у тому, що класичний геополітичний підхід базується на ідеї географічної детермінованості (насамперед через протиставлення суходільних та морських держав) політичної взаємодії держав та блоків, натомість цивілізаційний підхід має за своє ідейне джерело соціокультурну близькість споріднених груп народів і держав [8, с. 128-129].

У контексті теорії та історії міжнародних відносин геополітику можна розглядати як мистецтво виживання держави (або навіть певної цивілізації) в несприятливому середовищі. Проте логічним завершенням цієї точки зору в концептуальному плані є апологетика реалістично-силового підходу до міжнародних відносин, яскравим втіленням чого є новий атлантизм С. Гантінгтона, викладений ним у гіпотезі «зіткнення цивілізацій». Водночас слід зазначити, що цикли розвитку геополітичних процесів перебувають під безпосереднім та опосередкованим впливом різних чинників, пов'язаних із складною природою соціальних циклів [1, с. 35-55]. Зважаючи на це, на нашу думку, найбільш евристично прийнятним є дослідження історичного процесу в світлі теорії довгих хвиль, яка може бути найбільш адекватною для верифікації гіпотез розгортання циклів зміни геополітичних домінант. У масштабі історичного часу циклічні зміни геополітичного домінування відбуваються досить сповільнено.

Певний каталізуючий вплив на ці соціально-історичні процеси здійснює, зокрема, циклічність революцій [7, с.10]. Якщо брати за умовний відлік початку модерної епохи час Великої французької революції 1789–1794 рр. та взяти до уваги часово-географічні координати поширення її ідеалів та цінностей для всієї Євразії, то ми побачимо наступну картину: 1848–1849 рр. вся Європа, 1905–1907 рр. перше «пробудження» Росії, Туреччини, Персії, Китаю; потім 1911 р. – Сінхайська революція в Китаї, яка лише після тривалої громадянської війни у 1949–1979 рр. вивела Китай на шлях поступального розвитку; затим Російська імперія та Радянський Союз 1917–1991 рр. як домінуючий чинник у Євразії.

Проблематика циклічності у сфері політики останнім часом стає все більш популярною в середовищі науковців. Зокрема, американські політологи Дж. Модельські та В. Томпсон наголошують, що глобальні економічні процеси в часі корелюються з довгими світовими політичними циклами, які вони назвали «циклами лідерства» [7, с. 201].

Світ-системна теорія І. Валлерстайна пов'язала економічні цикли Кондратьєва з ідеєю циклів гегемонії, які Валлерстайн визначає через контроль за потоками капіталів на світовому ринку, що й підтримує існування влади певного гегемона. Причому динамічна модель гегемонії та суперництва виділяє чотири стадії: встановлення гегемонії, перемоги гегемонії, гегемоністської зрілості та падіння гегемонії [6, с. 212].

Період випробування на практиці зазначених теоретичних побудов настав в умовах розгортання глобалізації, яка суттєво активізувала інтеграційні процеси [4, с. 592]. На цьому історичному етапі формування регіональних економічних просторів безпосередньо пов'язано з феноменом визначення конкретного співвідношення між глобальними та локальними тенденціями розвитку, які німецький дослідник У. Бек називав глокалізацією. Близьку до нього позицію з приводу співвідношення між регіоналізацією та глобалізацією займає й Валлерстайн [3, с. 220].

Досі в популярній та науковій літературі склались принаймні дві головні точки зору на глобалізацію. Одна з них пов'язана з отождненням глобалізації із світовою гегемонією США [2, с. 14], інша тлумачить глобалізацію як якісно новий процес в історії людства [5, с. 18]. Проте протиставляти ці погляди було б невірно, адже без перемоги США в холодній війні не було б нинішнього темпу глобалізації.

Сучасна російська геополітична думка принаймні впродовж 90-х рр. ХХ ст. мала декілька альтернативних моделей ставлення до євразійського геополітичного простору. Наприклад, Д. Тренін пропонував пристосовуватись до домінування США в Євразії та грати другорядну роль. Натомість Гаджієв наголошував на потребі визнання ролі Росії як важливого стабілізуючого фактора у цьому військово-політично нестабільному регіоні. Інша школа, орієнтована на націонал-патріотів, закликає до оборони пострадянської Євразії від Заходу. Логіка дій РФ після 2014 р. орієнтована на цей неоімперських курс.

Впродовж першого президентського терміну В. Путіна (2000–2004) у Кремлі, здається, перемогла точка зору геоекономістів, які наполягали на максимальному використанні можливостей Росії, що межує з усіма існуючими локальними цивілізаціями, як міжцивілізаційного перехрестя. Тобто по-суті реалізовувався неофункціональний підхід. Він визнає, що спільність цінностей, ступінь політичного плюралізму, інтенсивність взаємовідносин, рівень розвитку еліт, співвідношення між цілями та визначенням ступеня автономії дій, схожість стилів прийняття рішень відіграють вирішальну роль у процесі реалізації певних напрямків інтеграції різних держав [9, с. 61].

За всіма названими параметрами, як вважає більшість російського експертного середовища, саме євразійська орієнтація лишається найбільш адекватною для пострадянських еліт країн СНД. Але економічні інтереси більшості цих країн все далі відходять від імперативів російського

експансіонізму, що російські еліти та індоктриноване російською пропагандою суспільство не готові зрозуміти.

Мета статті обумовлена потребами аналізу динаміки зміни геополітичних домінант на пострадянському просторі.

У форматі євразійської імперії, яка охоплює за визначенням американського геополітика Мехена «географічну вісь історії», Росія як імперія склалась у XIX–XX ст. За станом на 1920 р. під контролем Західної цивілізації перебувало 48,6 % земної поверхні [10, с. 68]. На межі XXI ст., коли під глобалізацією все частіше розуміють тотальне домінування трансатлантичної цивілізації, для безпосереднього контролю достатньо володіти вирішальними важелями впливу на світову економіку та контролювати політичні й культурні еліти в різних країнах.

Однією із найбільш гострих проблем міжнародного життя, що залишились у спадок після розпаду Радянського Союзу, є міжнародно-правове оформлення розподілу Каспійського моря. За умовами радянсько-іранського договору 1921 р. воно було поділено між Москвою та Тегераном за принципом контролю над береговою лінією. Однак через 70 років на Каспії з'явилися нові незалежні держави – Азербайджан, Туркменістан, Казахстан.

Перерозподіл вод та шельфу Каспійського моря ще більше ускладнюється фактором знаходження в регіоні досить великих запасів нафти, яка привернула до себе увагу провідних західних компаній. Тепер невелике водоймище треба більш менш справедливо розподілити між п'ятьма суб'єктами міжнародного права – Росією, Іраном, Азербайджаном, Казахстаном та Туркменістаном.

Фактично на рівні експертів переговори з цього приводу розпочалися 1992 р., коли сторони, намагаючись аргументовано захищати власні національні інтереси, звернулись до норм міжнародного права. Зокрема, під континентальним шельфом традиційно розуміються поверхня

та надра морського дна підводних районів поза зоною територіального моря до глибини 200 м або за її межами, де глибина дозволяє розробку природних багатств. Саме визначення кордонів морського шельфу, який підпадає під національну юрисдикцію і становить одну із найбільших проблем розподілу Каспію.

Спочатку Москва підтримувала Іран у його спробах поділити Каспій за справедливістю, тобто серединною морською лінією, коли п'ять країн отримали б приблизно по 20 % морського шельфу. 23 квітня 2002 р. Росія, Азербайджан, Туркменія та Казахстан висунули спільну пропозицію поділу Каспію за протяжністю берегової лінії. Оскільки в Ірану вона найменша, ця пропозиція його не влаштувала. Тому Тегеран наполягав на принципі 1921 р., тобто на спільному використанні природних багатств Каспію.

Тим самим процес розподілу Каспію блокувався, від чого Іран отримував певні політичні переваги та економічні дивіденди. По-перше, призупинявся прихід в регіон будівельників нафтопроводу, який планували побудувати дном Каспію, аби з'єднати найбільше казахське родовище Тенгіз та нафтопровід Баку–Супса–Джейхан. Це дає можливість стримувати «зайву» пропозицію на глобальному ринку нафти від країн, які не належать до картелю ОПЕК.

По-друге, Іран продемонстрував занепокоєння посиленням американської військової присутності в сусідньому Афганістані (до серпня 2021 р.), а також у Киргизстані та Узбекистані. Після оголошення президентом Бушем Ірану складовою ланкою так званої «вісі зла» Тегеран намагається використовувати всі дипломатичні засоби, аби посилити свої міжнародні позиції. Кроком на цьому шляху також стали проведені наприкінці травня 2002 р. успішні випробування ракети середньої дальності «Шахаб-3», дальність польоту якої дозволяє Ірану безпосередньо загрожувати території Ізраїлю та американським базам у

Саудівській Аравії. Звичайно, західні нафтові компанії виступили категорично проти іранських пропозицій, адже нафта Каспію становить друге після Перської затоки стратегічне сховище енергоресурсів, контроль над яким є геостратегічно важливим. Стратегічна важливість регіону Каспію та Перської затоки неминуче посилюватиме військово-політичне протиборство між США та їх союзниками, з одного боку, а з іншого – Іраном й РФ.

Загалом наслідки реального створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) (вересень 2003 р.) були системними, як геополітичними, так і соціально-економічними. Реально в Ялті знову, як і в 1945 р. умовно поділили впливи в Європі. Зважаючи на це, президент Молдови комуніст В. Воронін наголошував, що рішення про створення ЄЕП штовхає його країну до рішучого руху в напрямку в Європейський Союз. Він підкреслював, що в Ялті, як колись у Біловезькій Пущі, нову структуру створювали всупереч думці інших країн, котрі опинилися лише перед фактом підписання чотиристороннього документу.

14 жовтня 2003 р. Верховна Рада України прийняла Заяву з приводу подій у Керченській протоці. Наголошувалось, що зведення гідротехнічної споруди у Керченській протоці може ускладнити процес делімітації в Азовському морі, несе в собі загрозу не передбачуваних екологічних наслідків. Пропонувалось ініціювати заходи, спрямовані на збереження суверенітету та територіальної цілісності України.

20 жовтня 2003 р. МЗС Росії надіслало ноту із вимогою документального підтвердження належності Україні острова Тузла, того ж дня Генеральний секретар НАТО Дж. Робертсон зазначив, перебуваючи в Києві, що проблема має вирішуватись у рамках українсько-російських консультацій. Оскільки територіальну цілісність України збирався порушити один із її гарантів за угодою 1994 р. про відмову України від ядерної зброї – Росія, США також не мали створювати з цього додаткову

проблему, опосередковано підтвердивши тим самим перехід України до зони інтересів Росії за новим «ялтинським» розподілом Східної Європи.

Починаючи з 2012 р. Росія конструювала «Євразійський економічний союз» замість зони вільної торгівлі СНД. Кремль посилив економічний тиск на Україну, домагаючись повної інтеграції до Митного союзу (на той час у складі Білорусі, Вірменії, Росії, Казахстану). У травні 2013 р. Україні надали статус спостерігача у Митному союзі. Україна 1 січня 2014 р., за умов гібридної агресії РФ проти України відмовилась від річного головування в СНД, фактично вийшовши з цієї організації. У березні 2014 р. жодна країна СНД не визнала російської анексії Криму, але й не надала Україні реальної допомоги у стримуванні російської агресії. Кремль ініціював запровадження протекціоністських обмежень на товари українського походження у відповідь на укладання Угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом.

Після перемоги Революції Гідності в Україні РФ ініціювала створення механізму гарантій авторитарним режимам у країнах СНД, які входять до Організації договору колективної безпеки (Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан). На початку 2015 р. Україна де-факто вийшла з СНД. Де-юре цей процес розтягнувся до 2022 р.

У вересні 2016 р. Україна висловила протест у відповідь на перехід головування в СНД до Росії. Кремль відповів, що Україна не підписала Статут СНД 1993 р., тому не може впливати на механізми роботи СНД. У березні 2017 р. глави урядів країн ГУАМ домовились прискорити створення власної зони вільної торгівлі та транс-каспійського транспортного коридору.

У грудні 2017 р. країни СНД: Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Узбекистан на Генеральній Асамблеї ООН проголосували проти резолюції щодо порушень прав людини в Криму. У квітні 2018 р. на 11-му безпековому форумі Президент України

П. Порошенко анонсував вихід України із СНД разом із денонсацією Договору про дружбу з Росією. У травні 2018 р. Україна офіційно вийшла з координаційних органів СНД. 28 серпня 2018 р. Україна закрила своє представництво в штаб-квартирі СНД у Мінську та вийшла з низки договорів у форматі СНД. Київ став штаб-квартирою національних координаторів співпраці країн ГУАМ. 17 травня 2021 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння між МЗС України, Грузії і Молдови щодо започаткування поглибленого співробітництва з питань європейської інтеграції у форматі «Асоційованого тріо». 15 грудня 2021 р. на саміті «Східного партнерства» Євросоюзу було офіційно презентовано об'єднання асоційованих країн-членів ЄС: України, Грузії і Молдови щодо виконання угод про асоціацію та просування до членства в Євросоюзі. Після цього стало зрозуміло, що СНД проживе стільки, скільки це буде потрібно Росії.

Кремль зміцнював контроль над пострадянським простором шляхом формалізації «Союзної держави» з Білорусією та затягуванням до цього формату Казахстану, особливо після проведення 4–19 січня 2022 р. «миротворчої операції» ОДКБ на території Казахстану. Ще один інструмент такого контролю власне ОДКБ як прикриття російського військово-політичного домінування в країнах пострадянського простору, в яких не відбулися демократичні зміни.

Спроби створення «Єдиного економічного простору» з точки зору циклічних підходів до геополітики можна вважати закономірним явищем. Зазначена ідея була спрямована на поєднання Східноєвропейського та центрально-азійського геополітичних просторів під передусім економічним контролем Росії (концепція ліберальної імперії). Однак визначальною вадою цього проєкту був і є периферійний тип ринкової економіки, яка формувалась в РФ після 1991 року. Фаза циклу 1990-х років була пов'язана з вбудовуванням російської економіки у світову в статусі

сировинного приросту. Сприятлива цінова кон'юнктура на нафту і газ на початку 2000-х рр. забезпечила матеріальні умови для агресивної неоімперської зовнішньої політики РФ.

Кремль намагався реалізувати проєкт відновлення контролю за пострадянським простором в 2000–2008 рр. впродовж перших двох президентських термінів В. Путіна. Президентський термін Д. Медведєва (2009–2012) було використано з метою посилення російського впливу на пострадянські країни (війна 8–12 серпня 2008 р. проти Грузії, анексія Південної Осетії та Абхазії), але найбільш агресивною російська стратегія на пострадянському просторі стала з початком світової економічної кризи 2008 р. У 2012–2022 рр. за умов напівлегітимних президентських термінів В. Путіна втіленням такого курсу стала анексія Криму у березні 2014 р. та початок «гібридної війни» проти України.

24 лютого 2022 р. агресія масштабувалась на всю територію України. Росія згорнула ринкові засади економіки, перевівши її на військові потреби. Модель напівавторитарного державного капіталізму була замінена на звичну для Росії модель мілітаризованої імперії, яка забезпечує своє існування за рахунок постійних війн проти сусідів. Однак цього разу РФ переоцінила свої можливості.

Масштабні економічні санкції проти РФ з боку розвинених економік світу перемкнули російську економіку в сенсі виходу на світовий ринок переважно через китайську та турецьку «шпарини». Відповідно згорнувся російський вплив на пострадянському просторі. Білорусь не вдалось поглинути. Країни Центральної Азії переключились на стратегічну співпрацю з Туреччиною і Китаєм. Росія перетворилась на державу з мінливими державними кордонами.

Станом на кінець 2022 р. виживання російської економіки за умов економічних санкцій залежало від переведення промислового потенціалу на мілітаристські рейки. Однак невідповідність між неоімперськими

амбіціями російської зовнішньої експансії і ресурсними можливостями російської економіки завершили фазу циклу спроб кремлівського реваншу на пострадянському просторі та започаткували новий цикл геостратегічного розвитку колишнього пострадянського простору після поразки РФ у війні проти України.

Використані джерела і література

1. Афонин Э.А., Бандурка А.М., Мартынов А.Ю. Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ. К. : Парламентское изд-во, 2003. 384 с.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М. : Международные отношения, 1999. 256 с.
3. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология 21 века. М. : Логос, 2003. 355 с
4. Грани глобализации. Трудные вопросы современного развития. М. : Альпина Паблишер, 2003. 592 с
5. Ионов И.И. Основные направления и методология глобальной истории. *Новая и новейшая история*. 2003. № 1. С. 18–29.
6. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М. : Аспект Пресс, 2002. 456 с.
7. Мау В., Стродубровская И. Великие революции. От Кромвеля до Путина. М. : Вагриус, 2001. 438 с.
8. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. К. : Феникс, 2002. 760 с.
9. Сафонов М.В. Современные подходы к изучению международных институтов (На примере исследований «большой восьмерки»). *Политические исследования*. 2003. № 3. С.58–66.
10. Удовик С.Л. Глобализация. Семиотические подходы. Киев : Ваклер, 2002. 480 с.

ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ І ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ НА ЗАНЕПАД РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ І РОЗПАД СРСР

У статті розглядаються внутрішні та зовнішні чинники, що вплинули на занепад радянської соціально-економічної системи та розпад СРСР. Робиться висновок, що занепад радянської соціально-економічної системи та розпад СРСР обумовлювалися цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх причин, однак головну роль у цьому процесові відіграв суб'єктивний чинник, зокрема деструктивна діяльність вищого партійно-радянського керівництва країни.

Ключові слова: криза радянської економічної моделі, внутрішні та зовнішні чинники занепаду радянської соціально-економічної системи, соціально-економічна ситуація в СРСР в часи перебудови, внутрішні та зовнішні чинники розпаду СРСР.

Otrosh M. Influence of internal and external factors on the fall of the Soviet socio-economic system and the collapse of the USSR

The article examines the internal and external factors that influenced the decline of the Soviet socio-economic system and the collapse of the USSR. It is concluded that the decline of the Soviet socio-economic system and the collapse of the USSR were determined by a number of objective and subjective, internal and external reasons, but the main role in this process was played by a subjective factor, in particular, the destructive activities of the top party-Soviet leadership of the country.

Keywords: crisis of the Soviet economic model, internal and external factors of the decline of the Soviet socio-economic system, socio-economic situation in the USSR during the period of perestroika, internal and external factors of the collapse of the USSR.

Останнє десятиріччя ХХ ст. ознаменувалося насправді епохальною геополітичною подією – розпадом СРСР, однієї з найбільших світових держав, що колись займала 1/6 частину суходолу з населенням понад 290 млн осіб, однієї з двох – поряд з США – світових наддержав. Разом з СРСР в історичне небуття пішла і так звана світова система соціалізму, представлена насамперед соціалістичними країнами Східної і Центральної Європи та їх міждержавними економічною і військово-політичною організаціями, відповідно Радою економічної взаємодопомоги та Організацією Варшавського договору.

Актуальність порушеної у статті проблематики полягає у тому, що вона має безпосередній зв'язок із особливостями незалежного соціально-

економічного розвитку пострадянських країн. За час, що минув після розпаду СРСР, суттєво розширилися можливості створення більш адекватної картини порівняно недавнього історичного минулого цієї держави.

У науковий обіг уводяться різноманітні комплекси архівних документів, збільшився потік виданих спогадів і роздумів учасників історичних подій. При цьому науковцями висловлено чимало оригінальних ідей і концепцій, які по-різному пояснюють історичні факти та процеси щодо занепаду радянської соціально-економічної системи та розпаду СРСР. Отож, при написанні цієї статті, поряд з використанням відповідних статистичних даних, бралися до уваги і новітні публікації, в яких узагальнено попередні історичні дослідження на цю тему. Це, зокрема, праці А. Вдовіна, І. Панаріна, В. Бліщенко, М. Солнцевої, на які ми посилаємося в ході дослідження, переосмисливши їх попередньо під критичним кутом зору.

Занепад радянської соціально-економічної системи і зрештою розпад СРСР був пов'язаний з цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх причин. До найважливіших об'єктивних причин внутрішнього характеру відноситься, перш за все, криза радянської моделі економічного розвитку. Ця модель характеризувалася абсолютною державною монополією у всіх сферах економіки та управління; технічною і технологічною відсталістю промисловості та сільського господарства й надзвичайно низькою продуктивністю праці; гіпертрофованою роллю військово-промислового комплексу в економіці на шкоду розвитку виробництва споживчих товарів і продовольства; зростаючою зовнішньоторговою залежністю від експорту вуглеводної сировини та імпорту продовольства; значними витратами на досягнення глобальних цілей у протиборстві з США, не забезпеченими реальною ресурсною базою.

Криза радянської економічної моделі стала розвиватися на межі 1970–1980-х рр., коли почалося неухильне зниження темпів економічного росту; збільшилося відставання СРСР від провідних капіталістичних держав (і деяких країн третього світу) по основним параметрам економічного розвитку, включаючи політично значимі показники споживання товарів і послуг з розрахунку на душу населення; сформувалася стійка залежність від Заходу по експорту енергетичної сировини та імпорту продовольства; загострилась проблема прихованої інфляції (гострого товарного дефіциту в умовах відносної стабільності цін, що супроводжувався зростанням незабезпечених грошових доходів населення); виникла, а потім і досягла критичних розмірів фінансова залежність країни від західних державних і приватних кредиторів; виникла і загострилась проблема нестачі інвестиційних ресурсів, особливо необхідних для цивільного будівництва і розвитку транспортної інфраструктури (автомобільні дороги та залізниці, морські порти, лінії електропередачі, нафтопроводи і газопроводи).

Важливим проявом і складовою частиною кризи радянської економічної моделі стала криза системи управління економікою та економічної політики, яку розробляла і здійснювала на безальтернативній основі партійно-державна верхівка країни. Надзвичайно централізована система управління економікою і соціальним розвитком суспільства, жорсткі заборони на приватну власність в економіці, тотальне державне регулювання грошових доходів населення на принципах зрівнялівки на мінімально можливому рівні, заідеологізована економічна політика, основана на сліпому запереченні ринкових законів економічного розвитку, – все це об'єктивно зумовило нездатність радянського керівництва до стратегічного маневру в економічному розвитку.

Криза радянської економічної моделі збіглася в часі з гострою кризою комуністичної ідеології у тому її варіанті, який протягом

десятиліть перебування при владі формувався КПРС (та її попередниками – РСДРП(б), РКП(б) і ВКП(б)). За всієї своєї мінливості комуністична ідеологія в її радянському варіанті завжди ґрунтувалась на декількох постулатах, що здавалися непохитними. Вони, зокрема, включали тези про комунізм як «суспільство рівних можливостей», в якому буде максимально забезпечено задоволення потреб людини на основі принципу «від кожного по здібностям, кожному по потребі», що забезпечить «найвищий», «небувалий» рівень продуктивності праці та розвитку виробничих сил; в якому зникнуть соціальні класи. При цьому проголошувалося, що комунізм може бути побудований в одній, окремо взятій країні (мався на увазі, звичайно, Радянський Союз) і – ще в 1956 р. на XX з'їзді КПРС, – що «нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі».

У 1980-х рр. свідкам цієї історичної заяви генерального секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, і представникам наступних поколінь радянських людей, які народилися і вирости вже після історичного XX з'їзду, стало очевидно, що всі ці ідеологічні постулати як мінімум «не працюють», а як максимум – є відвертою неправдою.

Криза КПРС як основи політичної системи також була однією з найважливіших причин занепаду радянської соціально-економічної системи і розпаду СРСР. У цієї кризи було дві сторони – об'єктивна і суб'єктивна. Суть об'єктивної сторони полягала в тому, що Комуністична партія Радянського Союзу за всієї її чисельності й абсолютного домінування в державно-політичній системі країни поступово «загнивала», як це властиво будь-якій монополії (про це пророчо писав ще В. Ленін у своїй знаменитій політико-економічній праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму»). Загнивання, зокрема, проявилось у повній відсутності внутрішньої і зовнішньої (по відношенню до КПРС) політичної та ідеологічної конкуренції, внутрішніх механізмів партійної дискусії, в зосередженні партійної і державної влади в руках вузького кола вищих

партійних функціонерів (політбюро ЦК КПРС і апарат ЦК КПРС, включаючи секретаріат), у відриві партійної верхівки від переважної більшості членів партії і широких мас населення в цілому.

На цій об'єктивній основі сформувалися передумови для реалізації суб'єктивних чинників, успішної діяльності окремих політичних особистостей у керівництві країни, які свідомо використовували свою практично необмежену владу для ліквідування СРСР як єдиної централізованої держави.

Головною політичною фігурою, чия особиста, суб'єктивна діяльність підштовхнула СРСР до розпаду, став, на думку багатьох дослідників (яку ми повністю поділяємо), генеральний секретар ЦК КПРС, член політбюро ЦК КПРС, президент СРСР, верховний головнокомандувач збройними силами СРСР М. Горбачов.

З приходом до влади в СРСР М. Горбачова («обраний» генеральним секретарем ЦК КПРС на засіданні пленуму ЦК КПРС у березні 1985 р.), на якого партійно-політичним керівництвом і простими радянськими трудівниками покладалися великі надії як на реформатора суспільно-політичного життя, соціально-економічна ситуація у країні щороку тільки погіршувалася. Продовжували наростати кризові явища, що охоплювали усі сфери економіки, особливо грошовий обіг. Розпочалося абсолютне падіння масштабів суспільного виробництва. Зростання грошових доходів населення суттєво перевищило динаміку виробництва товарів і послуг, внаслідок чого посилилися інфляційні процеси, відбувся розвал споживчого ринку. Зниження купівельної спроможності рубля викликало натуралізацію обміну між підприємствами, республіками і регіонами, що призвело до порушення існуючих господарських зв'язків. Негативно впливала на економіку і суспільно-політична нестабільність, яка в період гласності та перебудови з року в рік все більше поглиблювалася. Погіршення економічної ситуації в країні та політична нестабільність у

ряді регіонів значною мірою обумовили подальше зростання злочинності за одночасного зниження розкриття злочинів.

Про соціально-економічну ситуацію в країні в цей період красномовно говорять докладні статистичні дані, що наводяться в статистичних щорічниках «Народне господарство СРСР», де містяться показники, що характеризують населення, розвиток галузей народного господарства, проблеми соціальної сфери тощо. Ці показники на рубежі 1980–1990-х рр. тільки погіршувалися.

Так, за даними Держкомстату СРСР, у 1990 р. валовий національний продукт знизився порівняно з попереднім роком на 2 %, національний доход – на 4 %, продуктивність суспільної праці – на 3 %, зовнішньоторговельний оборот скоротився на 6,6 % і склав 131,6 млрд руб. Негативне сальдо зовнішньої торгівлі порівняно з 1989 р. збільшилося в 2,9 разів, досягнувши 9,8 млрд інвалютних рублів. Державний внутрішній борг збільшився на понад 150 млрд руб і перевищив 550 млрд руб. Доходи державного бюджету досягли 452 млрд руб, видатки – 510,1 млрд руб, отже дефіцит державного бюджету становив 58,1 млрд руб. Емісія готівки порівняно з 1989 р. зросла в 1,5 рази, що призвело до її подальшого знецінювання.

В умовах неослабного напруження на споживчому ринку великий розмах отримала спекуляція («чорний ринок») товарами народного споживання. Об'єм незадоволеного попиту населення (прихована чи подавлена інфляція) виріс на 51 млрд руб. Масштаб інфляційних процесів, що враховували зростання цін і подавлену інфляцію, в 1990 р. порівняно з 1989 р. склав понад 19 %. Внаслідок інфляційних процесів та падіння темпів і об'ємів виробництва основних видів с/г продукції склалося критичне становище із забезпеченням населення продовольчими товарами [1, с. 5-28], що ще більше загострило соціально-економічну ситуацію в СРСР в останній період його існування.

Результати семирічної перебудови в радянській економіці більш виразно характеризують показники на 1985 і 1991 рр., наведені в американській газеті «Вашингтон Пост» напередодні залишення М. Горбачовим посади президента СРСР. Радянський золотий запас – 2 500 і 240 т, офіційний курс долара – 0,64 і 90 рублів, темпи росту економіки – плюс 2,3 і мінус 11 %, зовнішній борг – 10,5 і 52,0 млрд дол. Золотий запас зменшився більше ніж у 10 разів, зовнішній борг країни збільшився в 5 разів [2, с. 684].

Вищевикладені економічні показники наглядно демонструють, що багатообіцяюча горбачовська перебудова не була належним чином підготовлена і закінчилася зuboжінням основної частини населення, економічним хаосом, розвалом соціалістичного табору і розпадом СРСР.

Отже, головним результатом історичних процесів, започаткованих перебудовою, став демонтаж союзної державності. Сам творець перебудови сподівався надовго залишитися в народній пам'яті великим героєм-руйнівником СРСР. «Історичне завдання ми виконали: тоталітарний монстр впав», – говорив він на лекції у Мюнхені 8 березня 1992 р. [2, с. 684].

Важливу роль у підриві радянської соціально-економічної системи і розпаді СРСР відіграли і зовнішні чинники, перш за все: продумані й скоординовані дії Заходу з підтримання напруженості у відносинах з СРСР; заохочення гонки озброєнь (у тому числі в сфері звичайних озброєнь та утриманні багатомільйонних збройних сил), в якій Радянський Союз був завідомо приречений на поразку з огляду на загальну економічну і технічну відсталість; торговельно-економічні, технологічні і фінансові санкції стосовно СРСР і країн Східного блоку (ембарго на поставки продовольства, заборона на експорт сучасних технологій по лінії Координаційного комітету з контролю за експортом продукції);

наступальну ідеологічну і психологічну війну проти СРСР та його союзників.

На думку деяких дослідників, розпад СРСР відбувся не в останню чергу також і внаслідок системного та цілеспрямованого ведення проти нього глобальної інформаційної війни та системної помилки (зробленої ще в період правління М. Хрущова; з того часу верхівка компартії була виведена з під опіки відповідних контррозвідувальних органів) в роботі спецслужб, які виявилися нездатними не лише визначити загрози (в т. ч. у середовищі вищої партноменклатури), але й своєчасно і правильно на них реагувати [3, с. 8, 9].

Демонтаж центральної влади в країні в 1985–1991 рр. відбувався на тлі збереження і навіть певного розвитку її державних атрибутів. Однією з найважливіших змін у державному устрої центральної влади стало запровадження в СРСР інституту президентства і президентських виборів (М. Горбачов був обраний на цю посаду 25 березня 1991 р. на III позачерговому з'їзді народних депутатів СРСР), проведення всесоюзних референдумів.

Водночас в цей період розпочались процеси, які, по суті, розмивали основи федеративного устрою держави та державного управління. До них, перш за все, слід віднести:

- запровадження інституту президентства в союзних республіках і висування на президентські посади представників «титульних» національностей;

- фактичний демонтаж системи партійно-політичного контролю центра (політбюро ЦК КПРС) над усіма сторонами політичного, економічного і суспільного життя на рівні національних республік, що базувалася на номенклатурних принципах призначення керівних кадрів («друга особа» – росіянин (справжній або удаваний) в секретаріаті ЦК

компартії союзної республіки – завжди представник партійного центру, який мав контрольні функції);

- практично одночасне проголошення союзними республіками національного суверенітету;

- скасування у березні 1990 р. ст. 6 Конституції СРСР 1977 р., що закріплювала монополію КПРС на політичну владу;

- скасування в союзних республіках у 1989 р. кримінальної відповідальності за вияв політичного інакомислення.

Усі ці зміни супроводжувалися «інтеграцією» СРСР в міжнародно-правову систему захисту прав людини, основні принципи якої були несумісні з радянською моделлю економічного і політичного устрою (перш за все з державною монополією на засоби виробництва, розподіл і споживання національного продукту, а також з політичною та ідеологічною монополією КПРС).

Так, горбачовське керівництво схвалило заключний документ Віденської зустрічі Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) від 15 січня 1989 р., в якому було зафіксовано зобов'язання країн-учасниць «забезпечувати, щоб їхні закони, адміністративні правила, практика та політика узгоджувалися з їх зобов'язаннями за міжнародним правом і були гармонізовані з положеннями Декларації принципів та іншими зобов'язаннями по НБСЄ (пункт 3 розділу «Питання, що стосуються безпеки в Європі»).

Іншими словами, Радянський Союз погодився з принципом верховенства міжнародного права щодо внутрішнього законодавства СРСР. Внутрішнє законодавство мало бути приведене у відповідність до міжнародних договорів. Це стало серйозним зовнішнім стимулом для всіх антирадянських і антикомуністичних сил у республіках СРСР, які почали добиватися зміни внутрішнього законодавства, посилаючись на документи Віденської зустрічі НБСЄ (1989), а також Паризької (1989),

Копенгагенської (1990) і Московської (1991) зустрічей НБСЄ з людського виміру. «Людський вимір» – термін, яким учасники НБСЄ позначають комплекс питань у сфері їх взаємовідносин, пов'язаних з правами людини. Положення вищезазначених документів, що стосуються прав людини, прийнято вважати регіональними стандартами в галузі прав людини [4, с. 304, 305].

Нестримна активізація діяльності націоналістичних сил в республіках ослабила союзний центр і остаточно розхитала Радянський Союз, що привело до зростання міжетнічної напруженості всередині союзних республік, виникнення гострих внутрішніх конфліктів на етнічному ґрунті, появи в СРСР чисельних біженців – жертв цих конфліктів.

Першим серйозним конфліктом на національному ґрунті стали масові заворушення у Казахській РСР (у містах Алма-Ата та Караганда) 16–20 грудня 1986 р. Формальною причиною був протест казахської більшості населення цієї радянської республіки проти кадрової політики М. Горбачова, який спробував замінити на посаді першого секретаря ЦК компартії Казахстану казаха Д. Кунаєва на колишнього першого секретаря Ульяновського обкому КПРС росіянина Г. Колбіна. Заворушення супроводжувалися погромами, актами вандалізму та пограбуваннями. Для їх придушення були використані внутрішні війська, курсанти військових училищ і регулярні частини Радянської армії, в тому числі перекинуті з Московського і Ленінградського військових округів.

У 1988 р. вступив у відкриту фазу карабаський конфлікт. Етнічні чистки з обох сторін привели до масової втечі вірмен з Азербайджану, а азербайджанців і курдів-мусульман – з Вірменії. У 1989 р. Верховна рада Вірменської РСР проголосила про приєднання Нагірного Карабаху до Вірменії, була запроваджена блокада Нахічеванської АРСР, в Азербайджані оголошена економічна блокада всієї Вірменії.

У травні-червні 1989 р. відбулися зіткнення між узбеками та турками-месхетинцями у Ферганській долині (Узбецька РСР), у червні 1990 р. у м. Ош та Узген (Киргизька РСР) відбувся міжнаціональний конфлікт між киргизами та узбеками у якому загинула понад 1 тис. осіб.

У липні 1989 р. розпочалися збройні зіткнення між грузинами і абхазцями у Сухумі, які стали своєрідним приводом для грузино-абхазької війни 1992–1993 рр.; у листопаді 1989 р. відбулися збройні зіткнення між грузинами та осетинами в Цхінвалі, за якими невдовзі розпочалася перша повномасштабна війна (1992–1993) [5, с. 7–25].

На тлі загострення міжнаціональних конфліктів, виникнення політичного плюралізму та «розмивання» монополії КПРС на політичну й ідеологічну владу в союзних республіках виникли і швидко зміцнилися політичні сили, які виступали за утворення національних держав на місці радянських республік. Оголошена Горбачовим гласність відкрила легальні способи формування та пропаганди національної ідеї, створення націоналістичних політичних організацій, які стали активно займатися тиском на республіканські власті. Початком легального національного руху в республіках Прибалтики слід вважати літо-осінь 1987 р., коли тут були організовані масові акції протесту у зв'язку з черговою річницею пакту Молотова–Ріббентропа. Потім у 1988 р. в республіках Прибалтики сформувались народні фронти (Народний фронт Естонії, Народний фронт Латвії та литовський «Саюдіс» («Рух»)), які спочатку використовували гасла підтримки горбачовської перебудови. За народними фронтами стали виникати чисельні націоналістичні рухи, групи та політичні партії.

Керівники фронтів у прибалтійських республіках намагалися представити свої організації як загальногромадянські, а не національні. Однак очевидно, що народні фронти були суто національними за своїм складом (у них домінували представники титульних етносів союзних республік) і націоналістичними за своїми орієнтаціями та цілями. Тому

невдовзі з'ясувалося, що республіканський суверенітет вони трактують не як суверенітет в межах федерації чи конфедерації, а як набуття повної державної самостійності, тобто як вихід з СРСР.

У 1988 р. створюється Народний фронт Азербайджану, який спочатку також декларував підтримку перебудови як одну з своїх головних цілей. Однак достатньо швидко ця підтримка трансформувалася у відверто націоналістичну лінію; в якості основних цілей руху на перший план висунулися протистояння союзному центру і республіканській компартії, а також завдання боротьби з сепаратизмом населеного переважно вірменами Нагірного Карабаху (НКАО Азербайджану). Вже у 1989 р. Народний фронт Азербайджану об'єднався з ультранационалістичною групою «Варлиг», створив власні збройні загони, які вели самостійні бойові дії в ході карабаського конфлікту. У 1992 р. лідер Народного фронту Азербайджану А. Ельчибей був обраний першим президентом Азербайджану.

У травні 1990 р. на базі Демократичного руху на підтримку перебудови (1988) було створено Народний фронт Молдови, який об'єднав низку націоналістичних організацій під лозунгом єдності Молдови та Румунії. Пізніше він трансформувався у Християнсько-демократичний народний фронт (1992–1999). Народний фронт Молдови фактично прийшов до влади в республіці у критичному 1990 р., отримавши більшість у Верховній раді Молдавської РСР і домігшись обрання свого фактичного лідера М. Снегура спочатку на посаду голови Верховної ради, а потім на посаду президента (1990–1991) новопроголошеної Республіки Молдова.

У червні 1988 р. було засновано Білоруський народний фронт «Відродження», який став однією з головних рушійних сил на шляху республіки до багатопартійності, ліберальних реформ в економіці, створення суверенної держави. У вересні 1989 р. було засновано Народний

Рух України, який відіграв важливу роль у формуванні політичного ландшафту в період суверенізації республіки та набуття нею незалежності. Навколо Народного Руху України об'єдналися інші націонал-демократичні партії. Він фактично заклав основу антикомуністичної опозиції у Верховній Раді України 1-го скликання (опозиційний блок «Народна рада», 1990–1994).

Народні фронти у вищезазначених республіках СРСР стали формою політичної консолідації різнорідних політичних сил, які об'єднувалися заради здобуття їхніми республіками державного суверенітету та виходу з підпорядкування союзному центру. В азійських республіках Радянського Союзу відокремлення від СРСР не супроводжувалося створенням масових загальнополітичних рухів та опозиційних партій. Відокремлення від СРСР у цих республіках означало передачу влади до рук місцевих національних еліт, які були традиційно інтегровані в партійну ієрархію КПРС. Неабиякі зусилля для розвалу СРСР докладали і російські демократи на чолі з Б. Єльциним, які систематично підривали союзню владу зсередини й активно підтримували сепаратистські тенденції в інших республіках.

Суверенізація республік породила війну законів, що розгорнулася на території СРСР. Адепти суверенітету національних республік виходили з пріоритету місцевих законів над загальносоюзними. Республіки відмовлялися дотримуватися радянського законодавства, що неминуче вело до дезінтеграції єдиного політичного простору.

Важливо відзначити, що Конституція СРСР 1977 р. передбачала можливість виходу окремих республік зі складу Радянського Союзу. Однак механізм такого виходу (підстави для прийняття рішення, процедура, визначення частки союзної республіки, що відокремлюється, у загальному союзному надбанні, включаючи зарубіжні активи і пасиви, тощо) в жодних радянських законах – ні в союзних, ні республіканських – не був прописаний. Що й не дивно, адже офіційна теорія, ідеологія і практика

державного будівництва виходила з безумовної переваги радянської моделі соціалізму в економічному, соціальному, науково-технічному, військовому, політичному та ідеологічному відношеннях. Тому за відсутності правового механізму виходу окремих республік з СРСР усі дії, спрямовані на такий вихід, ким би вони не здійснювалися, розглядалися як антиконституційні і заборонялися відповідно до радянських законів.

Суверенізація республік СРСР розвивалася стрімкими темпами: з проголошення суверенітету Естонії 16 листопада 1988 р., яка відкрила «парад суверенітетів», до 26 грудня 1991 р., коли Рада Республік Верховної ради СРСР де-юре визнала незалежність усіх колишніх радянських республік та прийняла декларацію про припинення існування СРСР. Хронологія переходу до незалежності союзних республік мала декілька етапів і відбувалася у такій послідовності: проголошення суверенітету (останньою Киргизька РСР – 15 грудня 1990; Вірменська РСР суверенітету не проголошувала, а одразу проголосила незалежність – 23 серпня 1990 р.); проголошення незалежності (першою Литовська РСР – 11 березня 1990 р., останньою Казахська РСР – 16 грудня 1991 р.); визнання незалежності вищим законодавчим органом СРСР (6 вересня і 26 грудня 1991 р.).

Дата припинення існування СРСР – це одночасно й дата, з якої починається відлік хронології нової геополітичної реальності – поява пострадянського простору, в якому опинилися усі колишні радянські союзні республіки.

Підсумовуючи викладене, можемо стверджувати, що занепад радянської соціально-економічної системи і розпад СРСР обумовлювалися цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх причин. Однак головну роль у цих подіях відіграв суб'єктивний чинник, а саме спроба вищого партійно-радянського керівництва країни на чолі з М. Горбачовим зупинити процеси занепаду радянської соціально-

економічної системи через запуск процесів демократизації та гласності у політичній системі, що зрештою привело до ліквідації СРСР як єдиної централізованої держави.

Використані джерела та література

1. СССР в цифрах в 1990 году: Краткий статистический сборник / Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. 320 с.
2. Вдовин А. И. СССР. История великой державы (1922–1991 гг.). М.: РГ Пресс, 2022. 760 с.
3. Панарин И. Первая мировая информационная война. Развал СССР. СПб.: Питер, 2010. 256 с.
4. Международное право / Отв. ред. Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. М.: Международные отношения, 1996. 608 с.
5. Блищенко В.И., Солнцева М.М. Кризисы и конфликты на постсоветском пространстве / М.: Изд-во «Аспект Пресс», 2014. 304 с.

УДК 94:330.34.14.1(470+571)«1989/1991»

Ірина Вишня

ОЗНАКИ ЗАНЕПАДУ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ІСНУВАННЯ СРСР

У статті описано ознаки занепаду економічної системи Радянського Союзу на завершальному етапі його існування (1989–1991 рр.). Також визначено основні причини економічної кризи, що зрештою призвели до економічного та політичного колапсу СРСР. Зазначено, що для подолання кризових явищ у економіці керівництво Союзу часів «перебудови» намагалось поєднати окремі елементи ринкової економіки з традиційною для держави плановою. Виокремлено такі ознаки руйнування радянської економіки зазначеного періоду, як інфляція, скорочення виробництва, дефіцит державного бюджету та економічна дезінтеграція республік і автономій з метою самостійного захисту своїх економічних інтересів.

***Ключові слова:** перебудова, реформи, «парад суверенітетів», дефіцит, криза радянської системи.*

Vyshnia I. Signs of the decline of the soviet economy at the final stage of the USSR'S existence

The article describes the signs of disintegration of the Soviet economic system at the final stage of it's existing (1989-1991). Also, it is singled out separate reasons of the

economic crisis which in the result led to economic and political collapse of the USSR. It is stated that in order to overcome crisis phenomena in the economy the Soviet leadership during Perestroika's period tried to combine individual elements of market economy and traditional Soviet planned economy. It is pointed out to such signs of disintegration of the Soviet economy of the specified period as inflation, decrease in production, state budget deficit and the disintegration of economic of the republics and autonomies for the purpose to protect their own economic interests.

Key words: *Perestroika, reforms, «parade of sovereignties», deficit, Soviet system crisis.*

Зміна радянського ладу часів «перебудови», у тому числі його економіки, серед науковців викликає неоднозначні оцінки. Прагнучи повною мірою оцінити причини та наслідки розпаду Радянського Союзу, дослідники раз-по-раз звертаються до стану економіки у період поглиблення кризових явищ 1989–1991 рр., намагаючись описати причини економічної кризи цього періоду та фактори, що призвели до неї. Зокрема, увагу цій темі у своїх працях приділяли, С. Плохій, А. Сідоров, М. Полинов, Є. Тарасова, І. Пічурін, В. Мау, Т. Дробишевська та інші науковці. Мета нашої статті – не зупиняючись на причинах занепаду економіки Радянського Союзу на завершальному етапі його існування, висвітлити ознаки цього процесу, ґрунтуючись передусім на архівних матеріалах ЦДАВО України.

Прагнення вдосконалити соціалізм у рамках існуючої соціально-економічної системи задля боротьби з негативними економічними тенденціями, стало первинною метою комплексу заходів, що проводив Радянський Союз у період 1985–1991 рр. у рамках «перебудови». Однак, спроба реформування економіки зрештою зазнала невдачі внаслідок намагання провести реформи «згори» без врахування особливостей кожної республіки.

1989 р., а особливо 1990 р. ознаменували собою початок завершального етапу існування Радянського Союзу. Жорстко централізована політична модель на початок 1990-х рр. виявилась практично демонтованою. КПРС стала недієздатною, втративши свій

авторитет як керівної сили суспільства. У найвищому органі державної влади СРСР – З'їзді народних депутатів, а у перервах між його засіданнями – Верховній раді СРСР, з'явилась група демократично налаштованих депутатів. Мірою демонтажу радянської ідеологічної системи на перший план виходили національні ідеології. Усі союзні республіки, за виключенням Вірменської, ухвалили Декларації про державний суверенітет, бажаючи, крім іншого, захистити свої економічні інтереси.

Формальним початком «параду суверенітетів» стало ухвалення закону СРСР «Про розмежування повноважень між СРСР та суб'єктами федерації» від 26 квітня 1990 р., який прирівняв у правах автономні та союзні республіки [1]. Започаткували «парад суверенітетів» Балтійські республіки ще у 1988 р., коли про свій суверенітет проголосила Естонія. А вже у 1990 р. три балтійські держави почергово проголосили про відновлення власної незалежності та вихід із СРСР.

В умовах дезінтеграції Союзу виникла стійка тенденція до руйнування адміністративних та економічних зв'язків між республіками, що лише поглиблювало соціально-економічну кризу. Усвідомлюючи необхідність виведення держави з кризового стану, II з'їзд народних депутатів СРСР 20 грудня 1989 р. затвердив нову економічну програму, підготовлену урядом. Ця програма передбачала запровадження ринкової економіки у два етапи – по три роки кожний. На першому етапі (1990–1992) планувалось «подолання кризи в економіці і передусім бюджетного дефіциту та розбалансованості споживчого ринку», проведення податкової реформи та реформи ціноутворення. Після цього мав настати другий етап – «активізації ринку» (1993–1995). Метою урядової програми, яку назвуть «програмою Рижкова-Абалкіна», було створення «соціалістичного ринку» зі збереженням основ планової економіки [2, с. 114].

Що ж призвело економіку СРСР до системної кризи та які її ознаки спостерігались у останні роки його існування?

Передусім, повністю вичерпала себе на цей час колоніальна структура виробництва СРСР з переважанням виробництва товарів групи «А» та використанням дармової сільськогосподарської праці. На тлі розладу валютно-фінансової системи прискореними темпами знецінювався карбованець. Інфляція з 2,5 % у 1989 р. зросла до 7–8% у 1990 р. [3, арк. 2]. Темпи зростання купівельної спроможності населення приблизно удвічі випереджали темпи товарної пропозиції. Особливо загострилась ситуація на продовольчому ринку – більшість товарів масового споживання стали дефіцитними.

Найбільш виразним показником наростання кризових явищ у економіці стало падіння темпів вироблення промислової продукції. Щомісячні зміни цього показника у другій половині 1989 р. виглядали так: липень – 2,6 %, серпень – 2,4 %, вересень – 2,2 %, жовтень – 2,3 %, листопад – 2,0 %, грудень – 1,7 %. У грудні було зафіксовано абсолютне зниження обсягу промислового виробництва, яке продовжувалось у 1990–1991 рр. [4, с. 66].

У кризовому стані опинилась також і фінансово-грошова сфера. У 1989 р. дефіцит союзного бюджету склав 91,8 млрд крб (10 % ВВП). Це викликало систематичне зростання державного внутрішнього боргу. Розмір емісії готівкових грошей у 1989 р. склав 18 млрд крб (для порівняння: у 1985 р. – 4 млрд крб.) [5, с. 92].

Не зважаючи на певний приріст товарної маси за рахунок внутрішнього виробництва та імпорту, споживчий ринок було дестабілізовано. Виникли, з одного боку, гострий дефіцит товарів та послуг, а з іншого – накопичення грошової маси. Лише на вкладах населення зберігалось 361 млрд крб, при цьому весь готівковий грошовий обіг складав 111 млрд крб. [6, с. 3]. На цьому тлі швидко розвивалась тіньова економіка – розрив у рівнях державних роздрібних та спекулятивних цін у 1990 р. досяг 5–10-тикратної величини.

Однією з найбільших проблем радянської економіки була її тотальна централізація. 90 % усієї виготовленої республіками продукції розподіляв Центр. При цьому до 90 % республіканських прибутків забирали союзні міністерства та відомства. Закупівельні ціни на сировину були значно нижчими за ринкові. Наприклад, Центр платив за свинину в УРСР по 1,8 крб за кг, а виробники купували її по 10 крб за кг [7, арк. 30].

Іншою проблемою, як вже згадувалось, стало переважання в економіці галузей, що випускали засоби виробництва. У Союзі частка виробництва товарів групи «Б» традиційно була меншою за виробництво товарів групи «А». На 1988 р. підприємства легкої промисловості привносили до бюджету 51,7 % (Українська РСР), 41,9 % (РСФРР), 35,9 % (Литовська РСР), 36,4 % (Естонська РСР) прибутку [3, арк. 4].

Також існував, хоч і скорочений, однак все ще ресурсомісткий оборонний комплекс. Так, в УРСР на ВПК у 1990 р. припадало понад 60 % продукції споживчого призначення, що вироблялась галузями групи «А» [3, арк. 20]. Оборонні галузі по всій державі в цілому випускали продукцію громадського призначення на 40 %.

Як наслідок, ВВП Союзу за 1990 р. скоротився на 2 %, національний дохід – на 4 % (30 млрд крб.), різко впали обсяги виробництва багатьох видів продукції. Грошова емісія удвічі перевищила план і склала близько 24 млрд крб. Дефіцит державного бюджету склав 58 млрд крб. Серйозним викликом стала також втрата ринків збуту у ФРН внаслідок об'єднання Німеччини, а також Польщі та Чехословаччини, які переорієнтувались на західні ринки – як наслідок, експорт впав на 12 % [8, с. 2].

Саме ці прояви кризи командно-адміністративної економіки прагнула подолати запропонована урядом економічна програма. Однак, «програма Рижкова-Абалкіна» з самого початку стала об'єктом критики як прихильників планової економіки, так і прихильників ринку. Почали

формуватись інші концепції, зокрема, «400 днів довіри» Г. Явлінського, опублікована у лютому 1990 р.; програма представників уряду, які виступали за крутий поворот до ринкової економіки, представлена навесні 1990 р. та ін. Крім того, аналіз економіки держави у 1990 р. засвідчив, що перехід до ринкової моделі супроводжуватиметься значними труднощами внаслідок морально та фізично застарілого обладнання, передусім, на підприємствах важкої промисловості.

11 грудня 1990 р. було опубліковано Закон «Про державний банк СРСР» [9], зміст якого в принципі не відповідав інтересам тих республік, які взяли курс на економічну самостійність, адже зберігав у силі централізовану економічну систему. Зокрема, ст. 11 Закону передбачала, що «карбованець є єдиним законним платіжним засобом на всій території СРСР», що йшло врозрід з прагненнями окремих республік запровадити власну грошову одиницю. Адже, за словами голови Комісії з питань економічної реформи Верховної ради УРСР В. Пилипчука, у 1990 р. на переговорах Єльцина-Горбачова з союзними республіками майже всі республіки висловились за власну грошову систему, тому що не бачили іншої можливості захистити внутрішній ринок [7, арк. 6].

Недовіра до спроможності Центру подолати економічну кризу підштовхнула союзні республіки до самостійного пошуку виходу з неї. Юридично у цьому їм допомагали проголошені Декларації про суверенітет, які створили передумови, необхідні для забезпечення республіками власної економічної політики. Однак саме прийняття Декларації автоматично не означало становлення реального суверенітету. Для його дійсного утвердження необхідно було здійснити ряд цілеспрямованих внутрішньо-та зовнішньополітичних заходів, адже проголошений суверенітет залишається фікцією, поки не ґрунтується на широкій правовій і договірній базі. Саме тому переговорний процес і укладення міжреспубліканських договорів, передусім економічних,

розглядався як один із напрямів утвердження суверенітетів союзних республік та формою їх реалізації.

Радянське законодавство та система державного управління, створені командно-адміністративною системою, практично не передбачали горизонтальних зв'язків між республіками. Відповідно, республіками практично з нуля закладалась дворівнева система договірних зобов'язань – міждержавних та міжурядових, останні з яких торкалися зобов'язань республік у тому числі економічного характеру. Так, наприклад, на кінець 1990 р. РРФСР було укладено двосторонню угоду з Грузинською та Молдавською РСР; тристоронню – з Туркменською і Киргизською РСР; Вірменською Республікою – з Білоруською РСР, Таджикиською РСР і Киргизською РСР; Грузинською РСР – з Туркменською РСР; Азербайджанською РСР – з Киргизською РСР.

Крім того, республіки намагались самостійно, паралельно з Центром, розробляти власні економічні програми. Зокрема, програма «400 днів довіри» економіста Г. Явлінського, спершу проігнорована урядом СРСР, була допрацьована С. Шаталіним та стала основою для економічної програми реформ керівництва РСФРР на чолі з Б. Єльциним, змінивши назву на «500 днів довіри» або «програма Шаталіна-Явлінського» [2, с. 114]. Над власною економічною програмою активно працювала УРСР, про що свідчать документи ЦДАВО України. Таким чином, паралельно з економічною дезінтеграцією Радянського Союзу відбувалась також і його політична дезінтеграція.

Показовою у цьому процесі була діяльність Верховної ради Української РСР, яка на фоні загальносоюзних проявів економічної кризи, намагалася подолати усталену економічну несправедливість з боку Центру. Республіка, яка виробляла багато товарів, продавала їх за дуже низькими цінами. У структурі експорту УРСР переважали дешева сировина, матеріали та деякі споживчі товари (70 %), машинобудівельна

продукція складала лише 21,6 %. Враховуючи, що близько 65 % експорту йшло до країн Ради економічної взаємодопомоги за штучно заниженими цінами та розрахунками не у конвертованій валюті, а в перевідних карбованцях, УРСР втрачала прибуток [3, арк. 5].

У 1988 р. в СРСР перевищення сальдо вивозу продуктів харчової промисловості над ввозом склало 9 465,1 млрд крб., з яких 4 318,1 млн крб. або 45,6 % приходилось на УРСР. До того ж, ціна реалізації багатьох продуктів харчування в Україні була значно нижчою, ніж в інших республіках [3, арк. 25].

Окрім того, УРСР була єдиною республікою у державі, яка мала позитивне сальдо вивозу продукції чорної металургії. За 1990 р. Україна експортувала 95 % загальносоюзної продукції залізної руди, 65 % вугілля, 75 % чавуну, 70 % прокату металів, 75 % електроенергії, 40 % сталевих труб, 65 % цукру [10, арк. 134]. Однак ціна 1 т прокату складала 154,56 крб. (близько 85,9 доларів) при світових цінах 300-500 доларів.

Про несправедливу щодо Української РСР цінову політику, яка стала однією з причин прагнення економічної самостійності республіки, свідчать також такі дані: у 1988 р. середньомісячна оплата праці робітників та службовців в УРСР становила 199,8 крб., в РСФСР – 235,2 крб., в загальному по Союзу – 219 крб. Робітники колгоспів у тому ж році в середньому отримували 168 крб. в УРСР, 200 крб. у РСФСР і 182 крб. у середньому по СРСР [11, арк. 17]. У 1989 р., за повідомленням Держкомітету СРСР, середньомісячна оплата праці робітників та службовців збільшилась до 240 крб. а колгоспників – до 196 крб. (у середньому по СРСР) [11, арк. 19].

При цьому на розвиток Української РСР спрямовувалося менше коштів. Так, витрати на фундаментальні і пошукові дослідження на одного мешканця у 1988 р. становили: 6,3 крб. в УРСР, 25,5 крб. у РСФСР та 15,4 крб. – у середньому по СРСР. Витрати на розвиток мистецтва, преси,

радіо, телебачення на одного мешканця: 3,8 крб. в УРСР, 12,8 крб. в СРФСР і 9,9 крб. – у середньому по СРСР [11, арк. 18].

У 1990 р., коли темпи економічного спаду в державі різко зросли, до Української РСР почали приїжджати громадяни Закавказьких та Центальноазійських республік з метою скупки товарів за низькими цінами, чим збільшували масу знецінених карбованців у республіці й поглиблювали кризове становище.

Незважаючи на розробку власних програм переходу до ринкової суверенної економіки та відповідного законодавства, союзні республіки зіштовхнулись ще з однією перепорою, яка штучно стримувала економічну дезінтеграцію Союзу – відсутність замкненого циклу виробництва у рамках окремої союзної республіки. Внаслідок цього, за даними Дойче Банку у 1990 р. ступінь готовності до економічної незалежності РРФСР за десятибальною шкалою оцінювалась у 6,5, УРСР – 7,5, Білорусії – 4,2, Молдови – 4,0, центральноазійських республік – 2,8 [12, арк. 12].

Взявши в рамках «перебудови» курс на реформування економіки з метою включення елементів ринку в традиційно планову радянську економіку, влада СРСР працювала над розробкою та імплементацією відповідних законів. Ще 1 травня 1987 р. набув чинності закон про індивідуальну трудову діяльність, а 30 червня того ж року – закон «Про державне підприємство», який передбачав госпрозрахунок. У травні 1988 р. було ухвалено Закон СРСР «Про кооперацію» [13], у якому вперше визнавалась власність громадян (поки що колективна) на засоби виробництва, повна свобода господарювання, без обмежень як обсягів кооперативного капіталу, так і розмірів отриманого прибутку. Цей закон вперше з часів непу дозволив створювати приватні підприємства.

До ухвалення цього закону тільки у Москві налічувалось близько 500 кооперативів, створених у порядку експерименту. Кооперативи розвивались шаленими темпами, адже прибутки у організаціях нового для

економіки СРСР типу порівняно з середньостатистичними були колосальними. Як було зазначено вище, у 1989 р. середня зарплата робітників та службовців СРСР становила 240 крб. тоді як членів кооперативів – понад 500 крб. [11, арк. 119].

Ще одним елементом ринку, імплементованим у планову радянську економіку, стали біржі. Першу в Союзі товарну біржу відкрито 19 травня 1990 р. у Москві. Перші угоди на Московській товарній біржі було укладено з фірмами Крістіан Діор та Екте Лаудер щодо продажу предметів розкоші, а також Макдональдс і Піца Хат [3, арк. 89]. Втім, спроби М. Горбачова ввести обмежений приватний сектор в економіці лише наблизили неминучий крах усієї системи.

Криза усієї системи настільки поглибилась, що, намагаючись захистити власні політичні та економічні інтереси, про власний суверенітет почали говорити навіть російські автономії.

Проголошення 12 липня 1990 р. суверенітету Російської Федерації дало поштовх для проголошення суверенітетів республік, які входили до її складу. Лідерами були Татарстан, Башкортостан, Якутія. Зокрема, вже 30 серпня 1990 р. було прийнято Декларацію про суверенітет Татарстану. Основна претензія Татарстану до Москви полягала у тому, що республіка, будучи регіоном-донором та надаючи великі надходження до загальнофедерального бюджету, жила доволі скромно.

Курс на відокремлення взяла також і Якутія-Саха. 26 березня 1991 р. заступник голови ВР Якутської-Саха РСР звернувся до ВР УРСР з обґрунтуванням необхідності визнання Якутії-Сахи, яка 26 лютого 1991 р. ухвалила «Закон про державний статус республіки», як окремого суб'єкту у переформатованій Союзній державі. Якутія прагнула отримати статус повноцінного та повноправного учасника Союзного договору, адже ця автономія займала 1/5 території РСФСР та постачала СРСР 99 % природних алмазів, 15 % золота, 30 % олова. У той самий час, з середини

березня 1991 р., починається форсована підготовка нового Союзного договору («новоогарьовський процес») – Центр намагався втримати владу, запропонувавши перепідписати Договір про утворення СРСР. Враховуючи, що проєкт договору передбачав формування та використання спільними повноваженнями СРСР і суверенних республік спільного золотого запасу, алмазного та валютного фондів, багата Якутська-Саха РСР справедливо прагнула стати рівноправним учасником цих фондів [10, арк.24].

Процес проголошення суверенітету автономіями РСФРР, який російські дослідники називають другим етап «параду суверенітетів» також був реакцією на жорстку централізацію та створив реальну загрозу не лише для існування СРСР, але й для її ядра – РСФРР.

Отже, криза радянського суспільства кінця 80-х рр. найбільше проступила в економічній сфері. Стагнація економіки, збільшення структурних диспропорцій, неможливість поєднання планової та ринкової моделей та економічна дезінтеграція у 1989–1991 рр. проявлялись, серед іншого, у прискореній інфляції, нарощенні грошової маси з одночасним скороченням виробництва, дефіциті державного бюджету та формуванні механізмів забезпечення економічного суверенітету республік.

Викладені вище ознаки економічної кризи лише доповнювали та поглиблювали суспільно-політичні прояви. З 1990 р. радянська правляча еліта розкололась на дві конфронтаційні гілки – союзнун та республіканську, між якими розгорілась «війна законів» та боротьба за суверенітет. До 1991 р. так і не було знайдено консенсусу між ідеєю розвитку ринкової економіки та соціалістичною ідеологією.

Особливістю економічних реформ часів «перебудови» було паралельне запровадження глибоких політичних зрушень – зокрема, справжньої свободи слова (гласність), відмови від однопартійності та демократизацію політичної системи. Результатом такої політики стала поступова втрата Центром можливості ефективно керувати економічним та

політичним життям СРСР. Політична дезінтеграція та боротьба республік за державність супроводжувалась «війною бюджетів» й активним процесом укладання ними дво- та багатосторонніх договорів без участі Центру. Втрата реальних механізмів впливу радянської держави на економіку та вертикалі влади в цілому призвели до неминучого її колапсу. Путч серпня 1991 р. лише політично закріпив близький економічний крах СРСР. Зрештою, вже до 1991 р. радянська економіка де-факто перестала бути соціалістичною плановою.

Використані джерела та література

1. Закон «О разграничении полномочий между союзом СССР и субъектами Федерации». 26.04.1990. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=SU&n=17#SpjpiNT4G5OITdX41>

2. Польшов М.Ф., Тарасова Е.А. Переход к рыночной экономике в СССР в годы перестройки: борьба за создание концепции. *Новейшая история России*. 2017. № 1. С.113–127.

3. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1760: Концепції переходу Української РСР до ринкової економіки. Т. 1. 178 арк.

4. Сидоров А.В. От кризиса к распаду: СССР в 1990–1991 гг. *Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество)*. 2016. № 1. С.64–99.

5. Экономика России. Оксфордский сборник. Книга / авторизованный пер. с англ. Е. Еловской и др. М.: изд-во Института Гайдара, 2015. 776 с.

6. Анулова Г. Новые деньги: ловушка или спасение. *Известия*. 1991. 03 января. С.3.

7. ЦДАВО України. Ф.Р-1. Оп.22. Спр. 1762: Документи, наради з питань економічної ситуації 1990 р. 95 арк.

8. Рытов Ю. В. В преддверии шока. Статистический облик минувшего года. *Известия*. 1991. 5 января. С. 2.

9. Закон «О Государственном банке СССР», 11.12.1990. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=3493#mr1ziNTZ9DovnoF1>

10. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1597. Т.1: Документи про розробку Постанови Верховної Ради України «Про постанову Верховної Ради Української РСР від 27 червня 1991 р., «Про проект договору про союз суверенних держав, представлений Президентом СРСР (Концепція проекту Договору, проекти постанов, порівняльні таблиці). 170 арк.

11. ЦДАВО України. Ф. Р-1. Оп. 22. Спр. 1761: Концепції переходу УРСР до ринкової економіки. Т.2. 1990 р. 202 арк.

12. ЦДАВО України. Ф. 1 Оп. 11 Спр. 1589: Документи по розробці Договору про основи відносин між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою. 31 арк.

13. Закон «О кооперации в СССР». URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1361/

УДК 94:330.34(575.3)

Андрій Бульвінський

<http://orcid.org/0000-0001-9665-7418>

МІСЦЕ ТАДЖИКИСТАНУ В ЕКОНОМІЦІ СРСР

У статті з'ясовано і розкрито три ключових пріоритети розвитку Таджикиської РСР в економіці СРСР: вирощування якомога більше бавовнику; видобування та переробка руд кольорових металів та інших природних мінералів; будівництво ГЕС для вироблення значної кількості дешевої гідроенергії.

Обґрунтовано гіпотезу про колоніальний характер розвитку економіки Таджикистану у складі СРСР. Ознаками чого є фактичний статус сировинного придатку (сировинної бази) для російських індустріальних районів; односторонній розвиток народного господарства республіки внаслідок реалізації політики бавовняної монополізації сільського господарства; пріоритет з побудови підприємств, розрахованих на випуск сировини, а не кінцевої продукції; залежність країни від експорту сировини, насамперед від алюмінію та бавовни, на рівні 80 % таджицького експорту.

Ключові слова: Таджикистан, СРСР, економіка, бавовна, кольорові метали.

Bulvinskyi A. The place of Tajikistan in the USSR economy

The article clarifies and reveals three key priorities for the development of the Tajik SSR in the USSR economy: growing as much cotton as possible; mining and processing of non-ferrous metal ores and other natural minerals; construction of hydropower plants to produce a significant amount of cheap hydropower.

The hypothesis about the colonial nature of the Tajikistan's economic development in the USSR is substantiated. Signs of this are the actual status of the raw material appendage (raw material base) for Russia's industrial areas; unilateral development of the republic's national economy as a result of the cotton monopolization policy's implementation in

agriculture; priority for the construction of enterprises designed to produce raw materials, not final products; the country's dependence on exports of raw materials, primarily aluminum and cotton, at 80% of Tajik exports.

Key words: *Tajikistan, USSR, economy, cotton, non-ferrous metals.*

Тридцять років після розпаду СРСР є достатнім часом для того, щоб спокійно й об'єктивно оцінити місце, яке відводилось конкретним радянським республікам у його складі в сенсі економічного розвитку. Що було дійсно важливим, а що другорядним. Свої виразні особливості у складі радянського народногосподарського комплексу мала і Таджикицька РСР.

Метою статті є з'ясування пріоритетів розвитку Таджикицької РСР в економіці СРСР.

Насамперед варто відзначити, що основний масив території радянського Таджикистану склали найвідсталіші землі Бухарського емірату – Східна Бухара до якої у 1925 р. була приєднана ще більш економічно відстала Памірська обл. Найбільш розвинутою частиною Таджикицької РСР був приєднаний до республіки у 1929 р. Ходжентський округ у Ферганській долині. Станом на 1930 р. дотації з союзного бюджету складали 78,5 % бюджету Таджикицької РСР [1].

Першим і головним пріоритетом радянської влади щодо соціально-економічного розвитку Таджикицької РСР було збільшення посівів бавовнику для нарощування виробництва цінної сировини для текстильної промисловості – бавовняного волокна з якого виготовляли тканини, нитки, вату, олію тощо. Такій економічній спеціалізації Таджикистану сприяли кліматичні та ґрунтові умови у його південній приамудар'їнській частині.

Метою цієї політики було досягнення «бавовняної незалежності» СРСР від закупок сировини за кордоном. Вона була поставлена у постановах ЦК ВКП(б) від 3 травня 1929 р. «Про стан і перспективи текстильної промисловості» і від 18 червня того ж року «Про роботу Голоvbавовни».

Радянська влада продовжила колоніальну політику царської влади, яка у Центральній Азії була орієнтована насамперед на розширення вирощування бавовника для російської текстильної промисловості. Російські капіталісти впродовж 1870–1915 рр. змогли збільшити посівні площі під бавовником у Сирдар'їнській, Ферганській та Самаркандській обл. (території сучасних Узбекистану та Таджикистану) з 9,7 до 466 тис. десятин, тобто у 48 разів [2, с. 32]. Окрім того, вони перейшли від вирощування місцевого сорту бавовнику – гуза на американські сорти бавовнику з коробочками, що розкриваються та перевищують за врожайністю місцевий сорт більш ніж в 1,5 рази. У результаті цих зусиль експорт бавовни з Бухари до Росії збільшився з 1 200 тис. пудів на початку ХХ ст. до 2 624 тис. пудів у 1913 р. [3, с. 10,11].

Також весь радянський період влада докладала значних зусиль для освоєння цілинних та перелогових земель, насамперед під вирощування бавовнику. Важливою частиною цього процесу стало будівництво водогосподарських об'єктів (зрошувальні системи, канали тощо) та масштабні переселення населення з гірських районів у долини.

Станом на 1926 р. у Таджикистані бавовник вирощувався на 4,7 тис. га, а збір бавовни-сирцю склав лише 3 тис. тонн [4, с. 207]. Однак за роки першої п'ятирічки (1928/29–1932/33 рр.) посівні площі під бавовником вирости з 52,2 до 119,6 тис. га, а валова продукція бавовни – з 38,6 тис. до 50,6 тис. тонн, щоправда при досить низькій врожайності (1932 р. – 4,08 центнери з гектара) [5, с. 682].

Це зростання було забезпечене переселенням впродовж 1925–1929 рр. 14,7 тис. сімей із Гарма, Ура-Тюбе, Пенджикента та Ферганської долини у бавовняні райони республіки (Вахшська долина, Кулябський та Гісарський вілояти) для роботи на новостворених полях [6, с. 22].

Варто наголосити, що на відміну від інших радянських республік акцент у проведенні індустріалізації у Таджикистані було зроблено на

легкій та харчовій промисловості, яка використовує переважно місцеву сільськогосподарську сировину. Інакше кажучи на сировинних галузях, необхідних СРСР. Становлення таджицької промисловості у першому п'ятирічному плані розвитку народного господарства Таджицької РСР на 1928/29–1932/33 рр. прив'язувалось насамперед до потреб обслуговування бавовняного комплексу, це була так звана «бавовняна п'ятирічка».

Другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933–1937) закріплював сировинний напрямок розвитку Таджикистану та статус сировинної бази індустріальних регіонів СРСР: «У другому п'ятиріччі Таджикистан закріплює за собою чільне місце з виробництва єгипетської бавовни. Водночас його промисловий розвиток йде по лінії значного збільшення виробництва палива, електроенергії, свинцево-цинкових концентратів та бавовняних тканин, а також лінії переробки сільськогосподарської сировини та продуктів садівництва» [7, с. 237].

Першою галуззю промисловості, яка цілеспрямовано створювалась радянською владою у Таджикистані була бавовноочисна. Станом на 1928/29 рр. вісім бавовноочисних заводів Таджицької РСР давали 80 % усієї промислової продукції республіки [8, с. 47]. Паралельно розвивались шовкообробна та швейна промисловість. Провідною галуззю харчової промисловості була фруктоперобна.

Для взяття під повний контроль вирощування бавовника, створення колгоспів у Таджицькій СРСР розпочалось саме з районів, які спеціалізувались на його вирощуванні. Вже за перші два роки колективізації (1930–1931) переважна більшість дехканських господарств у таких районах була колективізована, у той час як у зернових районах частка колективізованих господарств складала лише чверть. На кінець першої п'ятирічки (1932) 81,5 % бавовни у Таджицькій РСР вироблялось у колгоспах, а ще 2,5 % у радгоспах. Аналогічні пріоритети були і з

механізацією виробництва. Станом на 1937 р. тракторами оброблялось 75 % бавовникових площ і лише 32,3 % зернових [5, с. 683, 656].

З кінця 1920-х рр. Вахшська долина з її теплим субтропічним кліматом почала перетворюватись на основну базу з виробництва цінної тонковолокнистої бавовни, на основі пристосованого до місцевих умов єгипетського бавовника. У роки першої п'ятирічки у долину було переселено 37,6 тис. господарств [6, с. 22].

На початку 1930-х рр. у Вахшській долині було створено Вахшську іригаційну систему з Вахшським магістральним каналом, запущеним у 1933 р. Загальна протяжність усіх каналів системи на 1938 р. складала 13 тис. км. Це дозволило розширити площі поливних земель, зросити та освоїти залежні та ціліні землі під сільськогосподарські культури. Станом на 1935 р. площа зрошених сільськогосподарських земель у Вахшській долині сягнула 67 тис. га, із них на 20,3 тис. га вирощувався бавовник [9, с. 74].

Для обробки зрошених земель у південні та центральні райони республіки, насамперед у Вахшську долину, за роки другої п'ятирічки (1933–1937) із Північного Таджикистану та інших республік СРСР було переселено 14,5 тис. господарств. За деякими даними загалом за 1925–1940 рр. у Таджикистані переселено близько 83 тис. осіб [6, с. 22, 37].

Ці зусилля дали результати. За роки другої п'ятирічки валовий збір бавовника-сирцю зріс у 3,6 рази, до 178,4 тис. тонн у 1937 р., а його врожайність майже у 4 рази (з 4,1 до 16 центнерів з га) [5, с. 689, 690]. Зростання обсягів збору бавовни тонковолокнистих сортів до 34 тис. тонн на 1937 р. привели до відмови СРСР від його імпорту [10, с. 131].

Якщо у 1929 р. зрошувані землі у Таджикистані становили 226 тис. га, з яких 73 тис. га відводилося під посів бавовника, то станом на 1938 р. загальна кількість зрошуваних земель зросла до 293 тис. га [11, с. 29]. Після будівництва таджицьких частин Великого Ферганського каналу у

1939 р., Північного Ферганського каналу у 1940 р. та Великого Гісарського каналу у 1940–1941 рр. площа поливних земель у Таджикистані зросла до 330 тис. га.

Як зазначають автори сучасної «Історії таджицького народу», «політика бавовняної монополізації сільського господарства Таджикистану, що проводилась Радянською державою, призвела до однобокого розвитку народного господарства республіки, зокрема і його сільськогосподарських галузей». А це мало своїм наслідком те, що «як і раніше зберігалось залежне, підлегле становище Таджикистану як переважно аграрно-сировинного придатка Центральної Росії... І, отже, приймала гіпертрофовані форми його залежність від інших районів країни» [5, с. 689, 692].

На фоні політики бавовняної монополізації інші традиційні галузі сільського господарства Таджикистану, зокрема, вирощування зернових культур (пшениці, ячменю, рису) почали сповільнюватись у своєму розвитку або й занепадати. Таким чином, за роки передвоєнних п'ятирічок Таджикистан із країни, що постачала зерно, перетворився на республіку, не спроможну забезпечити своє населення хлібом, вимушену ввозити його з інших регіонів.

Згідно постанов Раднаркому СРСР від 21 вересня 1945 р. «Про подальший розвиток бавовни в Таджицькій РСР» і від 12 червня 1946 р. «Про план заходів щодо відновлення подальшого підйому бавовни в Таджицькій РСР на період 1946–1950 рр.» Таджикистану ставилось завдання наростити в 1947 р. бавовняні плантації в республіці до 104 тис. га, а валовий збір бавовни до 160 тис. тонн [11, с. 31].

Відповідно до цих настанов у 1945 р. у Вахшську долину було переселено 1,5 тис. господарств колгоспників у межах Таджицької РСР та 4 тис. господарств з інших республік, а у роки четвертої п'ятирічки (1946–1950) із гірських до бавовносіючих районів, особливо в райони Вахшської

долини, було переселено ще понад 13 тис. господарств. Площі під бавовником збільшились з 95,9 тис. га у 1945 р. до 126 тис га у 1950 р., а збір бавовни-сирцю зріс до 288,7 тис. тонн у 1950 р. [12, с. 162, 166].

Освоєння нових земель для розширення виробництва бавовни через їх зрошення у 1950-х рр. тривало згідно постанови Ради Міністрів СРСР (1954) «Про подальший розвиток бавовни в Таджикиській РСР у 1954–1960 рр.» як у південних районах Таджикистану – в долині р. Пяндж у районі Чубека, Вахшській та Гісарській долинах [11, с. 32], так і в північних районах – у Дальверзинському та Маргидарському степах.

Трудові ресурси для реалізації цих планів і далі забезпечувались за рахунок переселень. Так, за 1949–1951 рр. із гірських районів у бавовносіючі було переселено ще 15,9 тис. господарств колгоспників, найбільше із Гармської обл. – 7,9 тис. та Кулябської обл. – 4,4 тис. У 1955–1956 рр. у бавоносіючі райони переселено ще 4,1 тис. сімей колгоспників, у 1961–1964 рр. – 15,1 тис. сімей [6, с. 23-25].

Окрім цього для освоєння цілинних степових земель Північного Таджикистану у 1956–1960 рр. у межах Ленінабадської обл. було переселено понад 4,1 тис. господарств колгоспників із Гірської Матчі у Дальверзинський степ, у Нову Матчу [12, с. 182]. У 1973 р. сирдарїнська вода з Фархадського водосховища через збудований Дальверзинський магістральний канал «Радянський Таджикистан» прийшла в необжитий Дальверзинський степ. Загалом у Дальверзинському ступу було освоєно 27 тис. га цілинних земель.

Відповідно до Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 14 червня 1958 р. «Про подальше розширення та прискорення робіт з зрошення та освоєння Голодного степу Узбецької РСР, Казахської РСР та Таджикиської РСР», були передбачені заходи щодо значного збільшення зрошуваних та новоосвоюваних земель, зокрема й у Таджикистані. По таджицькій частині Голодного степу семирічним планом розвитку

народного господарства було передбачено освоїти 25 тис. га цілих земель.

У 1960 р. у таджицькій частині Голодного степу розпочалося спорудження найбільших у СРСР насосних станцій та магістральних каналів для зрошення цілих земель. Станом на 1965 р. зрошено 19,8 тис. га степу із яких 4,3 тис. через безгосподарність та прорахунки у плануванні зовсім не використовувались для сільськогосподарських цілей [12, с. 370]. Надалі для освоєння цих земель у 1967–1971 рр. було переселено понад 1,5 тис. сімей колгоспників.

З 1961 р. розпочалось будівництво зрошувальної системи для земель Яванської та Обікіїкської долин, найбільшими об'єктами якої були Байпазинський гідровузол та Вахш-Яванський й Обікіїкський іригаційні тунелі для пуску вод р. Вахш у ці долини. У 1972 р. загальна посівна площа Явано-Обікіїкської зрошувальної системи перевищила 31 тис. га, із них під бавовником було зайнято понад 20 тис. га.

Фактичний статус Таджикистану як сировинної бази СРСР закріпився у 1950-х рр., коли за межі республіки вивозилось до 100 % руд кольорових металів, 50 % вугілля, 90 % бавовняного волокна, 80 % бавовняних тканин, 70 % бавовняного масла, 90 % сухофруктів, 70 % виноградного вина, 50 % овочевих та фруктових консервів [13, с. 91]. На пленумі ЦК КП Таджикистану у травні 1962 р. було відзначено, що «головним для нашої республіки завжди було і є, і буде всебічне збільшення виробництва бавовни» [12, с. 335].

Відповідним чином було сформовано й структуру таджицької радянської промисловості, в якій станом на 1970 р. на легку та харчову промисловість припадало 73,3 % обсягів усього промислового виробництва республіки та працювало 55,4 % усього промислово-виробничого персоналу. І навіть у 1990 р. ці показники склали 57,3 % та 50,8 % [3, с. 17, 18].

У 1970-х рр. основні зусилля з освоєння цілинних земель у Таджикистані були спрямовані на Дангаринський степ. Для надходження у степ води р. Вахш збудовано Дангаринський іригаційний тунель довжиною 14 км (запущений у 1986 р.). Під бавовник тут планувалось відвести 31 тис. га земель, які мали давати 64 тис. тонн бавовни на рік [12, с. 380].

У другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр. за допомогою переселенців розпочались роботи з освоєння Бешкентської долини, куди через Бешкентський та Кабадіанський канали було запущено воду р. Кафарніган. Однак розвал СРСР завадив збудувати заплановане водосховище.

Впровадження політики монокультуризації у сільському господарстві Таджикистану привело до зростання посівних площ під бавовником впродовж 1960–1985 рр. з 172,4 до 311,5 тис. га та зменшення їх під зерновими з 360,6 до 209,6 тис. га. Докладені зусилля дозволили радянському Таджикистану збільшити виробництва бавовни-сирцю з 483,6 тис. тонн у 1961 р. до 935 тис. тонн у 1985 р. З цієї кількості у 1985 р. 278,1 тис. тонн склали тонковолокнисті сорти [12, с. 345, 326].

Фактично колоніальний характер вирощування бавовни у Таджикистані засвідчує постійна добровільно-примусова праця таджицьких дітей на бавовняних полях. Впродовж усього радянського періоду до збору бавовни в Таджикистані залучалося з відривом від занять 100 % учнів шкіл, профтехучилищ, середніх спеціальних та всіх без винятку вищих навчальних закладів, це близько 1 млн дітей і підлітків щороку [14].

Однобокий акцент у розвитку сільського господарства мав суттєві недоліки. Як зазначають таджицькі дослідники, «надцентралізація сільського господарства і монокультура бавовнику стали гальмом не лише у розвитку тваринництва, вирощуванні зернових, садівництві, баштанництві, а й загострили політичну, соціальну та економічну

напруженість, негативно позначилися на підвищенні добробуту, забезпеченні повної зайнятості сільського населення республіки» [12, с. 346].

Планова економіка СРСР сформувала й головні галузі промислової спеціалізації Таджикиської РСР – кольорова металургія, гірнич промисловість, електроенергетика, легка та харчова промисловість.

Другим, після виробництва бавовни, пріоритетом економічного розвитку радянського Таджикистану стали видобуток та переробка руд кольорових металів та інших корисних копалин.

Промисловий видобуток природних копалин Таджикистану розпочався за Російської імперії. Ще у 1894 р. на р. Пяндж була започаткована промислова розробка золота, а у 1910 р. було створено в Памірське золотокопальне товариство, яке займалося розвідкою і видобутком золота по р. Оксу. У 1908–1916 рр. вівся видобуток міді на родовищі Туранглі у Північному Таджикистані, а у 1905 р. товариство «САНТО» почало видобуток нафти у районі Ісфара, також працювали вугільні копальні Шурабу.

Після створення у 1929 р. Таджикиської РСР, 1-й Установчий з'їзд КП(б) Таджикистану 1930 р. визначив ключові напрямки розвитку його соціалістичної економіки: розвиток галузей промисловості з переробки продукції сільського господарства та розгортання робіт із пошуку корисних копалин і розвитку гірничорудної промисловості [15, с. 96-97].

Відповідно до настанов першого п'ятирічного плану з 1930-х рр. у Таджикистані розпочалась розробка Кансайських та Такелінських свинцево-цинкових, Кара-Мазарських свинцевих та мідно-вісмутових копалень й будівництво Кансайського поліметалічного комбінату; розробка Чорух-Дайронського вольфрамо-молібденового та Джилауського вольфрамового родовищ; родовищ кам'яного вугілля у Раваті, Ташкутані, Кштут-Заурані; будівництво механізованих шахт для видобутку бурого

вугілля в Шурабі («Першотравнева» та «Гігант»); реконструкція нафтопромислів «КІМ» (раніше «САНТО»); будівництво на базі родовищ плавикового шпату Такобського плавико-шпатового комбінату, на базі родовищі вісмуту – Адрасманського поліметалевого комбінату.

У результаті цих зусиль на початок 1940-х рр. Таджикистан із розвитку кольорової металургії посідав перше місце серед республік Середньої Азії [5, с. 572-573]. У повоєнному 1950 р. видобуток вугілля у республіці зріс порівняно з 1940 р. у 2,2 рази, кольорових металів – у 1,5 рази. За наступне десятиліття, (1950–1960) видобуток вугілля у Таджикистані зріс ще удвічі – із 449 до 854 тис. тонн [16, с. 349, 419].

У 1942 р. була збудована шахта №10, а у 1943 р. шахта №3 тресту Шурабвугілля, у 1949 р. врешті був запущений Такобський плавико-шпатовий комбінат, а у 1950 р. збагачувальна фабрика на золотокварцевому родовищі Джилау. У 1947 р. засновано Ісфаринський гідрометалургійний завод, який став головним виробником стронцієвої та іншої рідкоземельної продукції для електронної промисловості СРСР.

Першою дослідною урановою копальнею Таджикистану, на якій ще на початку 1930-х рр. розпочався видобуток та переробка уранової руди, стало Табшарське родовище.

У 1945 р. на території Ленінабадської обл. було створено Гірничо-хімічний комбінат № 6 (зараз – ДП «Рідкісні метали Таджикистану») з видобутку та переробки уранових руд на базі Тюямуюнського, Табшарського, Адрасманського, Майлісуйського, Уйгурсайського родовищ. Ці родовища стали першими джерелами уранової сировини в СРСР, а комбінат першим, а до 1954 р. і єдиним радянським підприємством з видобутку та переробки уранових руд для радянської атомної промисловості [17, с. 24-25].

З 1944 р. Анзобський гірничо-збагачувальний комбінат (з 1945 р. – Джижикрутський сурм'яно-ртутний комбінат) розпочав промислову

експлуатацію відкритого у 1940 р. Джижикрутського ртутно-сурм'яного родовища. У 1951 р. було запущено в експлуатацію Пай-Булакське свинцево-цинкове родовище, у 1954 р. – Алтин-Топканске свинцево-цинкове родовище, у 1955 р. – родовище Сардоб.

Найбільше підприємство кольорової металургії Таджикистану – Таджикиський алюмінієвий завод у м. Турсунзаде, було збудовано виходячи з економічних інтересів СРСР та державного плану побудови алюмінієвої промисловості СРСР. Будівництво розпочалось у 1965 р. і було завершено 1975 р. пуском заводу потужністю до 400 тис. тонн алюмінію на рік [18, с. 13]. З перших днів після пуску ТадАЗ став своєрідним експериментальним цехом радянської алюмінієвої промисловості, де розроблялися нові технічні рішення.

Вагомою причиною розміщення алюмінієвого заводу у Таджикистані став чинник близької доступності дешевої електроенергії, потрібної для промислового процесу у великій кількості. Насамперед йдеться про потужності Нурекської ГЕС, будівництво якої розпочалося у 1961 р.

За роки радянської влади у надрах Таджикистану було виявлено понад 50 видів корисних копалин, розвідані великі за своїми запасами родовища золота, срібла, сурми, цинку та інших видів мінеральної сировини.

На базі розвіданих запасів руд кольорових та благородних металів у радянський час у Таджикиській РСР були створені потужності гірничорудних підприємств з випуску концентратів, що містять свинець, цинк, сурму, ртуть, вольфрам, молібден, мідь, вісмут, золото, плавиковий шпат та ін. Як зазначає у своїй роботі Ш. Рахімова, «більшість гірничорудних підприємств Таджикистану... постачали продукцію, переважно, для переробних підприємств Російської Федерації, Узбекистану, Казахстану, Киргизстану» [19, с. 155].

Використання ресурсів надр дозволило створити та розвинути у Таджикистані гірничорудну, паливно-енергетичну, хімічну галузі промисловості.

Природні умови Таджикистану зумовили третій пріоритет розвитку його економіки – гідроенергетику, без якої було неможливо здійснювати зрошення та освоєння цілинних земель у сільському господарстві, а також забезпечити промисловий видобуток природних копалин. Тому вже на 1940 р. у республіці працювало 62 електростанції та підстанцій. Найбільшим у той час був каскад із трьох Варзобських ГЭС поблизу м. Душанбе, послідовно запусчених у 1936, 1949 та 1952 рр., загальною потужністю 26,5 МВт. Станом на 1959 р. кількість усіх видів електростанцій у Таджикиській РСР сягнула 1 073 [20, с. 29, 30].

У 1956–1957 рр. на півночі Таджикистану у Ленінабадській обл. була запущена у роботу найбільша на той момент у Центральній Азії Кайрокумська ГЕС на р. Сирдар'я потужністю 126 МВт. Її електроенергія дала світло багатьом таджицьким та узбецьким населеним пунктам у Ферганській долині.

У 1958 р. на Вахшському каналі була введена в дію Перепадна ГЕС потужністю 29,9 тис. МВт, яка започаткувала освоєнню гідроенергетичних ресурсів р. Вахш. У 1962 р. розпочала свою роботу друга ГЕС Вахшського каскаду – Головна ГЕС потужністю 240 МВт, у 1964 р. – Центральна ГЕС (15 МВт). Впродовж 1972–1979 рр. у роботу були запуснені агрегати четвертої ГЕС каскаду – Нурекської ГЕС, найпотужнішої на той час у регіоні Центральної Азії – 3000 МВт, із найвищою у світі до 2013 р. греблею у 300 м. У 1985–1986 рр. почали давати електроенергію агрегати п'ятої станції Вахшського каскаду – Байпазінської ГЕС потужністю 600 МВт.

Для забезпечення електроенергією Душанбінського текстильного комбінату, збудованого у 1966 р., збудована та введена в експлуатацію у

1957 р. Душанбінська ТЕЦ потужністю 198 МВт. Для забезпечення роботи Яванського електрохімічного заводу, який почав працювати у 1978 р. та виробляв для СРСР каустичну соду, рідкий хлор, хлорне вапно, гіпохлорит кальцію та гіпохлорит натрію у 1969–1971 рр. була запущена Яванська ТЕЦ потужністю 180 МВт.

Загалом за період 1960–1985 рр. виробництво електроенергії в Таджикистані збільшилося у понад 15 разів, при чому близько 40 % усієї виробленої електроенергії постачалося за межі республіки [12, с. 278, 279].

За це період у Таджикистані також було збудовано та здано в експлуатацію понад 300 промислових підприємств. Проблема полягала у тому, що майже всі підприємства, намічені планами розвитку народного господарства Таджикистану до введення в дію, фактично були розраховані на випуск сировини, а не кінцевої продукції. При цьому багато нових підприємств завдавали значної шкоди навколишньому середовищу.

Тому розвиток таджицької промисловості радянського періоду мав ряд суттєвих недоліків, які виділяють таджицькі автори [3, с. 37]: а) переважання у структурі готової продукції промисловості продукції проміжного та сировинного характеру (бавовни-волокна, первинного алюмінію, концентрату металевих корисних копалин, виноградного вина тощо); б) одиничне, без встановлення технологічних, виробничих та кооперованих зв'язків розміщення машинобудівних підприємств у різних районах країни; в) відсутність високотехнологічних та наукомістких виробництв – приладобудування, радіоелектроніки, обчислювальної техніки; г) надмірно висока інтеграція промисловості республіки на загальносоюзний ринок (понад 80 % продукції), що після розпаду СРСР стало однією з основних причин глибокої трансформаційної кризи.

Фактично колоніальний характер розвитку Таджикистану у рамках СРСР найбільш наочно ілюструють показники рівня життя таджиків, які, не зважаючи на усі збудовані підприємства та зрошені поля, мали у другій

половині 1980-х рр. найнижчий у СРСР рівень заробітних плат, забезпечення житлом та споживання продовольчих продуктів.

Ключові ознаки колоніальної економіки були ґрунтовно проаналізовані у праці Клода Аке «Політична економія Африки» [21, с. 77-120]. Насамперед це: а) роздробленість або дезінтегрованість окремих частин економіки країни, коли сектори економіки не характеризуються взаємодоповнюваністю; б) будівництво транспортної системи здійснюється для полегшення вивозу сировини назовні і не сприяє творенню цільної економіки; в) виробництво тих видів сировини, які дають найбільший прибуток та стримування виробництва інших товарів і, як наслідок, залежність економіки від небагатьох експортних товарів; г) нерозвиненість обробної промисловості та орієнтація її підприємств на випуск споживчих товарів короткочасного, а не тривалого користування; д) країна виступає джерелом сировини та ринком для збуту промислових товарів; е) монопольний характер розвитку економіки та право контролю економічного розвитку країни з боку визначеного метрополією монопольного суб'єкта; є) фінансова залежність від метрополії та нестача власного капіталу; ж) технологічна залежність від метрополії; з) використання сили держави для регулювання умов селянського виробництва в інтересах метрополії.

Вищевикладене дає нам підстави підтвердити гіпотезу про колоніальний характер розвитку економіки Таджикистану у складі СРСР. Ознаками чого є фактичний статус сировинного придатку (сировинної бази) для російських індустриальних районів; однобокий розвиток народного господарства республіки внаслідок реалізації політики бавовняної монополізації сільського господарства; пріоритет з побудови підприємств, розрахованих на випуск сировини, а не кінцевої продукції; залежність країни від експорту сировини, частка якої після здобуття незалежності в експорті товарів складала у 1995 р. – 84,8 %, а у 2019 р. –

79,5% [22, с. 394, 395], насамперед від алюмінію та бавовни, які у 2011 р. становили 80 % таджицького експорту (1,3 млрд дол. США) [23, с. 24].

Конкретне місце Таджикистану в економіці СРСР полягало у тому, щоб вирощувати якомога більше бавовнику, цінної сировини для текстильної промисловості Центральної Росії. Для цього освоювались цілинні та перелогові землі, будувались величезні зрошувальні системи, здійснювались масштабні переселення населення, саме становлення таджицької промисловості було прив'язане до потреб обслуговування бавовняного комплексу.

Видобувати та переробляти руди кольорових металів та інших корисних копалин, насамперед стронцієву та іншу рідкоземельну продукцію для електронної промисловості СРСР, уранові руди для радянської атомної промисловості, алюміній для алюмінієвої промисловості СРСР.

Завдяки побудові численної кількості ГЕС виробляти багато гідроенергії для експорту в інші республіки, забезпечення заходів зі зрошення й освоєння цілинних земель та промислового видобутку природних копалин.

Використані джерела та література

1. Советское наследие индустриализации Таджикистана. 19.06.2020. URL: <https://e-cis.info/news/566/87397/>

2. Иноятов Х.Ш. Победа Советской власти в Туркестане. М.: Мысль, 1978. 364 с.

3. Хоналиев Н. История развития и размещение промышленности Таджикистана в 1924–2005 гг.: авторефр. дис...д-ра экон. наук. Душанбе, 2009. 41 с.

4. Ходоров И.Е. Таджикистан в народном хозяйстве СССР. *Плановое хозяйство*. 1930. № 1. С. 205–219. URL: https://istmat.org/files/uploads/43175/i.e.hodorov_tadzhikistan_v_narodnom_hozyaystve_ssr.pdf

5. История таджикского народа. Т. 5. / под ред. акад. Р.М. Масова. Душанбе, 2001. 829 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2252305/>
6. Абдурашитов Ф.М. Исторический опыт переселенческой политики в Таджикистане (1924–1990 гг.): авторефр. дис...д-ра ист. наук. Душанбе, 2014. 42 с.
7. Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР (1933–1937 гг.). М.: Госплан СССР, 1934. Т.2. 582 с.
8. История рабочего класса Таджикистана (1917–1970 гг.). Душанбе: Изд-во «Дониш», 1972. 297 с.
9. Касимов А., Хамраев М. Развитие орошения земель Советского Таджикистана. Душанбе: Ирфон, 1985. 192 с.
10. Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917–1965 гг.). Душанбе: Дониш, 1968. 434 с.
11. Алимов Д.Х. Водохозяйственное строительство и освоение целинных земель южных районов Таджикистана (20-80-е годы XX в.): авторефр. дис...д-ра ист. наук. Душанбе, 2020. 50 с.
12. История таджикского народа. Т. 6. / под ред. акад. Р.М. Масова. Душанбе, 2011. 742 с.
13. О дружбе таджикского народа с другими народами СССР. Душанбе: Дониш, 1967. 191 с.
14. Токсичный хлопок: как в погоне за урожаем травились таджикские дети. 27.03.2017. URL: https://uz.sputniknews.ru/20170327/Toksichniy-hlopok-v-Tajikistane-5066844.html?_ga=2.40828326.503495976.1654599327-326681178.1654599327
15. Из истории индустриализации Таджикской ССР. Документы и материалы. Душанбе: Ирфон, 1972. Т.1: 1926–1941 гг. 536 с.
16. Очерки истории народного хозяйства Таджикистана (1917–1965 гг.). Душанбе: Дониш, 1967. 493 с.
17. Рахимова Ш.К. Становление и развитие горнорудной промышленности Таджикистана во второй половине 20-х – конца 50-х годов XX века (На примере Северного Таджикистана): Автореф. дис.. канд ист. наук. Бохтар, 2020. 29 с.
18. Муллоджанов А.К. История создания и развития цветной металлургии в Таджикистане: Автореф. дис... канд ист. наук. Душанбе, 2007. 23 с.
19. Рахимова Ш.К. Становление и развитие горнорудной промышленности Таджикистана во второй половине 20-х – конца 50-х годов XX века (На примере Северного Таджикистана): Дис... канд ист. наук. Бохтар, 2020. 174 с.

20. Хусайнов А.К. Формирование и развитие топливно-энергетического комплекса Таджикистана (1929–2010 гг.): Автореф. дис.. д-ра ист. наук. Душанбе, 2019. 50 с.

21. Аке К. Политическая экономия Африки. М.: Издательство «Прогресс», 1985. 359 с.

22. Икромов Д.З. Экспортный потенциал Республики Таджикистан: проблемы и возможные пути их решения. *Вопросы инновационной экономики*. 2021. Том 11. № 1. С.391–414.

23. Оценка нормативных и процедурных барьеров в сфере торговли в Республике Таджикистан. Нью-Йорк–Женева, 2014. 126 с. URL: <https://unece.org/DAM/trade/Publications/ECE-TRADE-410R.pdf>

УДК 94: 316.4 + 330.34(575.4)

Олег Цанко

<http://orcid.org/0000-0002-7169-0139>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СУЧАСНОГО ТУРКМЕНИСТАНУ

В статті розкриваються основні історичні етапи становлення та розвитку соціально-економічних відносин сучасного Туркменістану. Зазначається, що на формування соціально-економічних відносин Туркменістану значною мірою впливав чинник його географічного розташування, а саме віддаленість від основних осередків цивілізації, що призвело до відставання туркменів від інших народів, зокрема європейських. У своєму соціально-економічному розвитку сучасний Туркменістан пройшов чотири історичні етапи. Перший етап, стосується формування у період XV–XVIII ст. на території країни своєрідного азіатського типу аграрної економіки, яка ґрунтувалася в собі елементи землеробства півдня країни і кочового (скотарського) господарства туркменських племен її північної частини, охоплюючи пустелю Каракум. Другий етап тривав впродовж всього XIX ст. і до 1917 р. На цьому етапі відбувалося залучення економіки Туркменістану у сферу товарно-грошових відносин економіки російської імперії. Третій (радянський) етап розвитку соціально-економічних відносин Туркменістану, пов'язаний з входженням туркмен до складу радянської тоталітарної системи у вигляді створеної в 1924 р. Туркменської РСР. Четвертий (сучасний) етап соціально-економічного розвитку країни розпочинається з проголошення її незалежності у 1991 р. і триває по сьогоднішній день.

Ключові слова: соціально-економічні відносини, Туркменістан, екстенсивна економіка, паливно-енергетичний комплекс, індустріалізація, природні ресурси.

Tsapko O. Socio-economic relations of modern Turkmenistan in the context of their historical formation and development

The article reveals the main historical stages of formation and development of socio-economic relations of modern Turkmenistan. In particular, the article notes that the formation of the socio-economic relations of Turkmenistan was largely influenced by the factor of its geographical location, namely the remoteness from the main centers of civilization, which led to the Turkmen lagging behind other peoples, in particular European ones. Modern Turkmenistan has gone through four historical stages in its socio-economic development. The first stage refers to the formation in the period of the XV-XVIII centuries on the territory of the country of a peculiar Asian type of agrarian economy, which combined the elements of agriculture in the south of the country and the nomadic (pastoral) economy of the Turkmen tribes in its northern part, covering the Karakum desert. The second stage lasted throughout the 19th century until 1917. At this stage, the economy of Turkmenistan was involved in the sphere of commodity-monetary relations of the economy of the Russian Empire. The third (Soviet) stage of the development of socio-economic relations in Turkmenistan is connected with the entry of Turkmen into the Soviet totalitarian system in the form of the Turkmen SSR created in 1924. The fourth (modern) stage of the country's socio-economic development began with the declaration of its independence in 1991 and continues to this day.

Key words: *socio-economic relations, Turkmenistan, extensive economy, fuel and energy complex, industrialization, natural resources.*

Після розпаду Радянського Союзу у 1991 р., перед незалежним Туркменістаном постали завдання подальшої системної трансформації, яка в свою чергу передбачала, поряд із становленням політичної системи та налагодженням міжнародних зв'язків, ще й вибір моделі подальшого економічного та соціального розвитку. Особливість соціально-економічного розвитку Туркменістану полягала ще й у тому, що період здобуття ним незалежності та подальшого національно-державного будівництва у часі збігся із світовими процесами глобалізації та взаємозалежності. На сьогоднішній день в соціально-економічному житті Туркменістану одночасно діють закони натурального господарства, капіталістичної системи та сучасних наукових технологій.

Починаючи з 90-х рр. XX ст. тогочасне керівництво країни на чолі з С. Ніязовим (1990–2006) активно поширювало ідею, про неприродний, нав'язаний радянською владою туркменському народу «невиправданий соціально-економічний «скачок», без проходження всіх належних етапів історичного розвитку. Тому, на думку тогочасного керівництва держави, соціально-економічний розвиток країни мав бути спрямований саме на «побудову розвинутого феодалізму» [1, с. 39]. При цьому, нова ідеологічна

доктрина акцентувала увагу на ексклюзивності туркменського шляху, який спирається на національні традиції.

На сьогоднішній день, Туркменістан входить в коло країн з найбільшими в світі енергетичними запасами, займаючи четверте місце по запасах газу і нафти, що ще більше посилює інтерес до процесу становлення та розвитку соціально-економічних відносин цієї країни.

Проблеми соціально-економічного розвитку сучасного Туркменістану викликають неабиякий інтерес в середовищі вітчизняних та закордонних дослідників.

Певний внесок у вивчення проблем, пов'язаних із соціально-економічними відносинами Туркменістану внесли українські вчені О. Кожухар [2], Т. Метельова [3], Т. Ляшенко [4]. На особливу увагу в контексті досліджуваної теми заслуговує колективна монографія «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» за загальною редакцією А. Бульвінського [5]. В зазначеному дослідженні також приділена певна увага розгляду особливостей проведення модернізаційних процесів в Туркменістані. Окрім того, ця наукова праця слугувала нам своєрідним методологічним орієнтиром при оцінці соціально-економічних явищ і процесів, які проходять в туркменському суспільстві.

Стосовно зарубіжних дослідників, то тут слід виділити праці А. Данкова [6], С. Горака та С. Рязанова [7]. Окремі аспекти соціальних проблем сучасного Туркменістану досліджувалися у працях О. Дангатара [8], Н. Бадикова [9], Н. Байрамової [10] тощо. Однак, незважаючи на науковий доробок вищезазначених авторів, проблема формування соціально-економічних відносин сучасного Туркменістану у їх історичному розвитку і надалі залишається малодослідженою.

Зважаючи на це, автор статті поставив за мету дослідити процес становлення соціально-економічних відносин сучасного Туркменістану у

його історичній ретроспективі. Задля досягнення поставленої мети ми намагатимемося визначити основні історичні етапи соціально-економічного розвитку Туркменістану; з'ясувати основні внутрішні та зовнішні чинники, які впливали на цей розвиток; дати виважену і аргументовану оцінку стану соціально-економічних відносин Туркменістану на початковому етапі його незалежності.

На формування соціально-економічних відносин Туркменістану значною мірою впливав чинник його географічного розташування. Територія країни знаходиться на південному заході Центральної Азії, омиваючись із західної сторони водами Каспійського моря. 90 % площі країни становлять пустелі, включаючи Каракуми (310,8 тис. км²) [11]. Через свою географічну віддаленість від основних осередків цивілізації (європейської, близькосхідної, індійської та китайської), туркмени, поряд з іншими народами Центральної Азії опинилися на периферії світового соціально- економічного та культурно-цивілізаційного розвитку, що зрештою призвело до того, що з XVI ст. вони почали у своєму розвитку значно відставати від інших народів, зокрема європейських.

На сьогоднішній день більшість дослідників вважають, що в XV ст. в Туркменістані фактично було сформовано своєрідний азійський тип аграрного (традиційного суспільства). В цей час відбулося злиття осілих тюркомовних огузьких племен (власне туркменів) з іраномовним землеробським населенням північного Хорасану, що призвело до формування землеробської складової туркменської економіки [12, с. 33–36]. На півночі країни на початку XVI ст. в ході процесу розселення напівкочових туркменських племен по узбережжю Каспійського моря та пустелі Каракум, була сформована кочова (скотарська) складова туркменської економіки. В рамках туркменської аграрної економіки проходила також спеціалізація окремих регіонів на виробництво того чи іншого виду продукції. Так південні і східні райони спеціалізувалися на

виросли бавовни, кунджуту, ячменю, пшениці, проса, рису, бобових і баштанних культур, цибулі, винограду тощо. Поряд з цим, в містах Мерв, Ніса та Абівєрд розвивалося шовківництво. Найбільшим міжнародним торговельним центром було м. Мерв, через яке ще з VI ст. проходив караванний шлях з Багдада в Китай. Північні райони спеціалізувалися переважно на виробництві м'ясо-молочної продукції. Починаючи з цього періоду, формується і феодальна власність на землю у формі так званого сюргалу [13, с. 45–48].

На кінець XVIII ст. в Туркменістані існував патріархально-феодальний устрій із збереженими трибальними (племінними) традиціями та рабством. Основою господарського життя туркмен і надалі залишалося натуральне господарство, яке базувалося на землеробстві та скотарстві, що в свою чергу доповнювалися домашнім ремеслом, полюванням та рибальством. Основу соціально-економічних відносин Туркменістану складало співвідношення трьох форм власності, а саме власності мульткової (крупних феодалів, яка передавалася спадково), вакуфної (релігійних установ) та санашикової (общинної) [13, с. 51].

Після входження Туркменістану до складу Російської імперії, наприкінці XIX ст. його територія стає сферою інвестиційних вкладень з боку російського і частково іноземного капіталу. Так, на о. Челекен товариство братів Нобель розпочало розробку нафтових родовищ. За 10 років, а саме з 1895 по 1905 рр. добування нафти тут виросло з 30 тис. до 760 тис. пудів [14, с. 27–29]. В цей період, поряд з традиційними кустарними промислами інтенсивно починає розвиватися обробна та добувна промисловість, а саме добування озокериту, солі, сірки. З'являються також напівкустарні промислові підприємства, зокрема бавовноочисні, маслосієчні, миловарені заводи, а також млини.

Всі ці економічні зміни призвели до змін і в соціальній структурі туркмен, де поряд з традиційно існуючими прошарками, зокрема бейів

(крупних землевласників), ісламського духовенства та селянства, починають виникати нові верстви підприємців (буржуазії) та найманих робітників (пролетаріату). Однак, незважаючи на ці соціально-економічні зміни, Туркменістан і надалі залишався одним із найбільш відсталих регіонів Російської імперії. Російський царизм своєю економічною політикою намагався перетворити цю територію у постачальника сировини для російської промисловості.

В цьому відношенні, особлива увага російською владою приділялася розвитку бавовництва. Завдяки будівництву нових і відновленню роботи старих зрошувальних систем (плотин, каналів, кярзів) були суттєво розширені посівні площі, а також запроваджувалися нові високоурожайні сорти бавовни. В результаті, за 25 років, а саме з 1890 по 1915 рр. посіви бавовни виростили з 900 до 57 тис. десятин. Розвиток бавовництва сприяв розвитку товарності сільського господарства, перетворюючи його у найбільш прибуткову частину туркменської економіки. У 1893–1910 рр. збір бавовни в регіоні збільшився із 176 тис. до 2 307 тис. пудів [15, с. 56, 57]. Її в основному закупляли російські текстильні фірми при посередництві місцевих лихварів, що значно посилювало соціальну диференціацію в сільській місцевості Туркменістану.

Загалом, на початок ХХ ст. майже всі галузі економіки Туркменістану були залучені у сферу російських товарно-грошових відносин.

Жовтневий більшовицький переворот 1917 р. і розпочата після нього громадянська війна завдала великої шкоди економіці Туркменістану. В 1920 р. промислове виробництво регіону становило лише 1/7 частину від рівня 1913 р. Видобуток нафти в 1921 р. впав до 5 тис. тонн проти 129 тис. тонн у 1913 р., в сільському господарстві посівна площа скоротилася в 1,8 рази [11].

У зв'язку з проголошеною на X з'їзді більшовицької партії в 1921 р. новою економічною політикою, розпочинається процес поступової відбудови господарства Туркменістану. У 1921–1922 рр. тут була проведена перша земельно-водна реформа, в результаті якої 7,8 тис. безземельних дайханських господарств отримали 37,5 тис. десятин орної землі та воду. Окрім того, Туркменістан отримав від радянського уряду сільськогосподарський кредит в сумі 3 млн руб. та 16 млн руб. на проведення іригаційних робіт [16, с. 78, 80].

У 1925–1927 рр. в Туркменістані була проведена друга земельно-водна реформа, в результаті якої землю отримали 33,5 тис. безземельних і малоземельних дайхан. В цей період радянський уряд виділяє значні засоби на будівництво великих гідротехнічних споруд в басейнах річок Амудар'я і Муграба (Ерсарийський, Пальватський та Боссага-Керкинський канали, Тедженська плотина). Після введення в експлуатацію вищезазначених споруд, площа поливних земель в республіці збільшилася на 78 тис. га [16, с. 84].

Починаючи з 1926 р. в Туркменістані розпочинається колективізація, яка завершилася в 1940 р. В її ході до колгоспів було залучено 95,4 % всіх дайханських господарств на долю яких припадало 99,4 % всієї посівної площі [11]. Тривалий, майже п'ятнадцятирічний період колективізації пояснюється перш за все масовим спротивом їй з боку більшості туркмен. Саме цим чинником також пояснюється активізація в 30-х рр. XX ст. руху моджахедів.

Протягом 30-х рр. XX ст. в Туркменській РСР велося велике іригаційне будівництво (Карабелькаульський, Куль-Арикський, Шават-Газаватський, Рад-Ябський канали). Все це сприяло подальшому бурхливому розвитку бавовництва. За період з 1924 по 1940 рр. посівні площі під бавовну зросли більш як у 3,5 рази [17, с. 234–237]. У передвоєнні роки Туркменістан перетворився на другу після Узбекистану

бавовницьку базу СРСР. Поряд з цим, в республіці проводилася реконструкція нафтопромислів Челекену, а також розроблялися і освоювалися нафтопромисли Набіт–Дага; були побудовані текстильна і шовкомотальна фабрики в Ашхабаді.

Загалом на 1940 р. загальний об'єм промислової продукції Туркменістану в порівнянні з 1913 р. збільшився в 6,7 разів. Економічні зміни також суттєво вплинули і на співвідношення соціальних верств в середині самого туркменського суспільства, зокрема, суттєво збільшилась частка робітничого класу, який за 16 років зріс майже в 5,6 разів (з 33,8 тис. у 1924 р. до 188,3 тис. чол. у 1940 р.) [17, с. 237].

Загалом, незважаючи на всі ці досягнення, економіка Туркменістану розвивалася шляхом значної експлуатації його природних ресурсів.

У 60–70-ті рр. ХХ ст. соціально-економічний розвиток Туркменістану і надалі проходив на екстенсивній основі з використанням командно-адміністративних важелів управління. Так, закінчення будівництва Каракумського каналу дозволило за тринадцять років (1960–1973) збільшити посівні площі республіки на 62 %. За період з 1960 по 1990 р. валовий збір бавовни-сирцю збільшився в 4 рази (з 0,36 млн тонн в 1960 р. до 1,3 млн тонн у 1980 р. і 1,4 млн тонн у 1990 р.) [11].

У цей період розпочинається освоєння нових газових та нафтових родовищ, які в подальшому заклали основи сучасного нафтогазового комплексу Туркменістану. Завдяки цьому, в республіці постійно зростав видобуток газу, який в 1960 р. склав 1,1 млрд м³, в 1980 р. – 63,2 млрд м³, а в 1990 р. був досягнутий максимальний рівень – 87,8 млрд м³, що становило 10,8 % всього загальносоюзного видобутку. Видобуток нафти в період з 1960 по 1975 р. також збільшився з 5,3 до 15,5 млн тонн, але наприкінці 70–80-х рр. ХХ ст. розпочалося поступове його скорочення і на початку 90-х рр. ХХ ст. цей видобуток стабілізувався на рівні 6 млн тонн за рік [6, с. 89].

У 70–80 рр. ХХ ст. в республіці активно розвивалося інфраструктурне, промислове і житлове будівництво. Зокрема в цей час була введена в дію ціла низка важливих об'єктів: Марійська ГРЕС, завод азотних добрив в м. Мари, завод полімерних виробів в м. Дашгогуз тощо.

Серед галузей сільського господарства переважало в основному бавовництво (головним чином тонковолокнистий бавовник). Із зернових сільськогосподарських культур вирощували пшеницю, ячмінь, рис і джагуру; із баштанних і овочевих – дині, кавуни, цибулю, часник тощо. Серед галузей тваринництва в Туркменістані активно розвивалися: конярство, каракулівництво, верблюдівництво тощо [18].

Однак, незважаючи на всі успіхи радянської індустріалізації, темпи зростання валового республіканського продукту в Туркменістані на душу населення були досить низькими і становили лише 1 % за рік. Пояснення цьому ми знаходимо перш за все у високих темпах зростання населення (близько 3 % за рік), яке фактично «зїдало» основні результати економічних перетворень [6, с. 89].

Оцінюючи економіку Туркменістану радянського періоду загалом, слід зазначити, що вона була аграрно-сировинним додатком народно-господарського комплексу СРСР, оскільки в республіці майже не вироблялась високотехнологічна продукція з високою доданою вартістю.

Розпад СРСР у грудні 1991 р. призвів до розриву усталених зв'язків з республіками колишнього СРСР, що поряд з відсутністю ефективних реформ, сприяло ще більшому занепаду економіки та зубожінню широкого загалу населення.

Саме в цей період проявилися всі вади радянської економічної моделі, у відповідності з якою соціально-економічний розвиток Туркменістану відбувався досить деформовано, з акцентуацією уваги перш за все на розвиткові паливно-енергетичного комплексу, ігноруючи при цьому розвиток інших життєво важливих галузей. Зокрема, республіка

серйозно залежала від постачання продуктів харчування (на 80 %), готової продукції машинобудування і товарів народного споживання [19]. До того ж, східна частина території республіки (Дашогузький та Лебапський велаяти) були своєю інфраструктурою, зокрема лініями електропередач, автомобільним, залізничним транспортом тощо, тісно пов'язані із сусіднім Узбекистаном. У період перебування обох республік у складі СРСР, коли кордони були прозорими і ціни на енергоносії фіксованими, це не створювало проблем. Однак, після набуття незалежності, коли адміністративні межі перетворилися на державний кордон, залежність від імпорту і відсутність єдиної загальнодержавної інфраструктури створили загрозу новій державі.

Політичні і соціально-економічні зміни на пострадянському просторі в 90-х рр. ХХ ст. поставили керівництво Туркменістану перед вибором механізмів переходу економіки на ринкові рейки. Однак, з самого моменту проголошення незалежності Туркменістану, держава і надалі зберігала свій контроль за основними сферами економіки і суспільного життя країни, не вдаючись ні до яких ринкових та демократичних реформ.

Загалом, після проголошення незалежності, ситуацію в економіці Туркменістану, можна визначити, як «пострадянський варіант» стабільності. Зазначений економічний стан характеризується тим, що з одного боку, в економіці країни були присутні ознаки кризи, які полягали в наступному:

- по-перше, в республіці продовжувала існувати карткова система розподілення основних продуктів харчування, запроваджена ще в 1991 р. При цьому, в регіоні постійно виникали труднощі з постачанням;

- по друге, тривало поступове зниження об'ємів валового внутрішнього продукту та інших важливих економічних показників. Зокрема, в 1991–1993 рр. видобуток газу зменшився з 76,3 до 59,1 млрд м³, нафти – з 5,4 до 4,4 млн тонн, виробництво електроенергії скоротилося з

14,9 до 12,6 млрд кВт год. [20], а валовий збір бавовони-сирцю – з 1,4 до 1,3 млн тонн [6, с. 89].

З іншого боку, соціально-економічна ситуація в Туркменістані була у дечому кращою, ніж в інших колишніх радянських республіках, що дозволило керівництву країни:

– по-перше, восени 1992 р. оголосити про введення з 1 січня 1993 р. системи соціальних гарантій для громадян країни. З цією метою, було сформовано перелік споживчих товарів та послуг, які за встановленими нормами безкоштовно розподілялися між громадянами Туркменістану. До цього переліку перш за все входили: побутовий газ, електроенергія, гаряча та холодна вода, опалення, харчова сіль, бензин та дизельне паливо. На цілу низку продовольчих товарів у країні були встановлені фіксовані ціни. Слід зазначити, що ця система, з певними змінами існує і по сьогоднішній день;

– по-друге, Туркменістан після проголошення незалежності і надалі залишався у рубльовій зоні, при цьому держава, на відміну від інших колишніх радянських республік, взявши курс на лібералізацію цін, продовжувала їх регулювати. Тому ціни на основні товари і послуги майже до виходу Туркменістану з «рубльової зони» в листопаді 1993 р. були найнижчими на пострадянському просторі;

– по-третє, падіння об'ємів ВВП і промислового виробництва були не настільки стрімкими, як в інших колишніх республіках СРСР. За даними Європейського банку реконструкції та розвитку, в 1991 р. ВВП Туркменістану скоротилося лише на 4,7 %, в 1992 р. – на 5,5 %, в 1993 р. скорочення склало 10 % [20].

Відносна стабільність економіки в перші роки незалежності країни багато в чому визначалася участю Туркменістану в процесі експорту газу до Європи, для чого йому була виділена спеціальна квота (11,5 млрд м³ в 1992 р. і 8,2 млрд м³ у 1993 р.) [6, с. 89]. Зазначені квоти давали країні

щорічний значний об'єм грошових засобів, які дозволяли закуповувати продукти харчування та інші товари народного споживання.

Саме у використанні багатих запасів природних ресурсів, перше за все вуглеводнів, керівництво Туркменістану вбачало джерело розвитку економіки країни. Це знайшло своє відображення у основних програмових документах, які стосувалися економічного розвитку.

Так, у грудні 1992 р. урядом Туркменістану була схвалена програма «10 років благополуччя», головними орієнтирами якої стали прискорення розвитку нафтогазового комплексу і будівництво альтернативних трубопроводів в обхід території колишнього СРСР. У відповідності до положень цієї програми до 2002 р. планувалося зростання видобутку газу до 120 млрд м³, а нафти до – 28 млн тонн. При цьому для експорту вуглеводнів планувалося будівництво трьох трубопроводів за маршрутами: Туркменістан – Азербайджан – Грузія – Туреччина; Туркменістан – Перська затока та Туркменістан – Іран – Туреччина [20].

Однак, на той час керівництво Туркменістану мало досить невиразне уявлення щодо практично реалізації намічених планів. Окрім того, слід зазначити, що на 90-і рр. XX ст. Туркменістан не володів достатньою кількістю фінансових ресурсів та був позбавлений технологій, які б дозволяли йому розширити видобуток газу та нафти.

За таких умов, уряду країни довелося звернутися по допомогу до зарубіжних інвесторів. Так, у 1992–1993 рр. була здійснена спроба залучити іноземні компанії в нафтову галузь через проведення тендерів, але вони не увінчалися успіхом. Не зважаючи на те, що для підготовки конкурсної документації була залучена американська компанія Waveteh Geophysical, у торгах жодна крупна нафтова компанія участі не взяла. Тендери виграли декілька крупних фірм, першою з яких стала аргентинська компанія Bricas SAPIC, що отримала право на пошуково-розвідувальні роботи в південно-західній частині Туркменістану. Пізніше,

в 1995 р. між державною компанією «Туркменнафта» і аргентинськими інвесторами виник конфлікт, в результаті якого діяльність Bidas SAPIC в Туркменістані була призупинена, а судові позови в міжнародних арбітражних судах продовжувалися аж до 2006 р. [6, с. 89, 90].

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити наступні висновки.

У своєму соціально-економічному розвитку сучасний Туркменістан пройшов чотири історичні етапи. Перший етап, стосується формування у XV–XVIII ст. на території країни своєрідного азійського типу аграрної економіки, яка поєднувала в собі елементи землеробства півдня країни і кочового (скотарського) господарства туркменських племен її півночі.

Другий етап тривав упродовж XIX ст. і до 1917 р. На цьому етапі відбувалося залучення економіки Туркменістану у сферу товарно-грошових відносин економіки Російської імперії. Особливістю цього етапу стало започаткування процесу індустріалізації Туркменістану, завдяки зарубіжним інвестиціям.

Третій (радянський) етап соціально-економічного розвитку Туркменістану характеризується значним індустріальним розвитком країни. Однак, цей розвиток відбувався на засадах екстенсивної економіки і супроводжувався значною експлуатацією природних ресурсів країни. Фактично в період з 1924 по 1991 рр. економіка Туркменістану стала аграрно-сировинним додатком економіки СРСР, оскільки в республіці майже не вироблялася високотехнологічна продукція з підвищеною додатковою вартістю.

Четвертий (сучасний) етап соціально-економічного розвитку країни розпочинається з проголошення її незалежності у 1991 р. і триває по сьогоднішній день. На 90-і рр. XX ст. економіка Туркменістану перебувала у стані кризи. Серед основних причин, які сприяли поглибленню кризових явищ у туркменській економіці цього періоду виділяємо наступні:

1. Монопрофільний характер промисловості, яка зорієнтована переважно на видобуток газу та нафти, а також сільського господарства, яке базується на виробництві бавовни.

2. Слабкий розвиток споживчого сектору економіки країни, його залежність від імпорту продовольства та товарів народного споживання.

3. Нестача інвестицій, фахівців та нових технологій для проведення в Туркменістані повноцінної індустріалізації.

4. Наявність авторитарного політичного режиму в Туркменістані, який не сприяє ні гнучкості економіки, ні проведенню своєчасних і дієвих соціально-економічних реформ.

5. Наявна в країні системна корупція, яка охоплює всі рівні державної влади, починаючи від керівників господарств та підприємств і закінчуючи першими особами держави.

Список використаної літератури

1. Кулиев А. Центральная Азия между феодализмом и демократией. *Эркин Туркменистан. Свободный Туркменистан*. 2001. № 7. С. 38–40.

2. Кожухар О. Еволюція політики Китаю в Центральній Азії (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.) *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Історія та географія»*. 2013. Вип. 47. С. 107–112.

3. Метельова Т. Туркменістан: особливий шлях чи неодеспотія. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи*. Збірник наукових праць / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К, 2016. С. 164–178.

4. Ляшенко Т. Вектори політичних трансформацій держав Центральної Азії: автореф. дис. д-ра політ. наук. К., 2013. 30 с.

5. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за ред. к.і.н., доц. А.Г. Бульвінського. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2017. 288 с.

ВПЛИВ ІСТОРИЧНОГО СПАДКУ НА ХАРАКТЕР СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УЗБЕКИСТАНУ

У статті проаналізовано особливості соціально-економічного розвитку республіки Узбекистан у період перебування у складі Російської імперії, згодом Радянського Союзу та його позитивні і негативні наслідки. Доведено, що не зважаючи на певні досягнення в галузі освіти і науки, розвиток економіки республіки мав регіональний та сировинний характер і спрямовувався на забезпечення потреб СРСР бавовною і корисними копалинами. Сировинне профілювання господарського комплексу й слабка орієнтація на виробництво готової продукції визначали специфіку становища республіки в загальносоюзному економічному організмі. Утримання соціальної сфери здійснювалося за рахунок суттєвих дотацій із бюджету Радянського Союзу. Фактично Узбекистан набув статусу квазі-державності, що виключала самостійність у вирішенні всіх політичних та соціально-економічних питань. Здобуття незалежності поставило перед керівництвом Узбекистану нові виклики: враховуючи наслідки радянської спадщини, впровадити ринкову економіку, оздоровити фінансову сферу, вирішити соціальні проблеми та органічно інтегруватися у світову економічну систему.

***Ключові слова:** Узбекистан, соціально-економічні відносини, регіональний поділ праці, демографічна політика, екологічна криза, глобальні виклики, міжнародна співпраця, «узбецька модель».*

Khoinatska L. Influence of historical heritage on the nature of modern social and economic development of Uzbekistan

The article analyzes the peculiarities of the social and economic development of the Republic of Uzbekistan during its stay as a part of the Russian Empire, later the Soviet Union, and its positive and negative consequences. It is proven that despite certain achievements in the field of education and science, the economic development of the republic had a regional and raw material character, and was aimed at the USSR provision with cotton and minerals. Raw material profiling of the economic complex and a weak orientation towards the ready goods production determined the specifics of the republic's position in the all-Union economic body. The maintenance of the social sphere was carried out at the expense of substantial subsidies from the budget of the Soviet Union. In fact, Uzbekistan acquired the status of a quasi-state, which excluded independence in solving all political, social and economic issues. Gaining independence presented new challenges to the leadership of Uzbekistan such as: implementing a market economy, improving the financial sphere, solving social problems and integrating into the world economic system, taking into account the consequences of the Soviet legacy.

***Key words:** Uzbekistan, socio-economic relations, regional division of labor, demographic policy, environmental crisis, global challenges, international cooperation, "Uzbek model".*

Узбекистан є однією з небагатьох у світі так званих географічно «двічі замкнених» держав (вихід до морських портів передбачає подолання кордонів як мінімум двох держав), оскільки розташований між іншими республіками Центральної Азії, на перетині економічних, політичних, культурних зв'язків, стратегічних інтересів і пріоритетів багатьох країн Євразії.

Саме ця унікальність зумовила той історичний факт, що становище народів, які проживали на його території, традиційно залежало від процесів міжнародної взаємодії не лише в Азії, а й на Європейському континенті.

Специфіка розглянутої проблематики обумовила залучення та використання доступного масиву джерел та літератури. Насамперед це – офіційні документи органів влади та управління Узбекистану, статистично-інформаційні та довідкові матеріали, оприлюднені в різних виданнях, а також на електронних ресурсах. Крім того, використано напрацювання таких дослідників цієї теми, як Д. Алімова, У. Абдурасулов, В. Гентшке, Н. Зіядуллаєв, І. Мумінов, В. Парамонов, А. Строков, К. Соловійова, Н. Тухлієв, С. Фомін, А. Хаїтов, А. Юлдашев та інші.

У XIX ст. Великобританія та Росія розпочали змагання за Середню Азію. Царський уряд намагався заволодіти джерелами сировини для російської промисловості і сферами вкладення капіталів для буржуазії, що набирала сили. Внаслідок наступу російських військ наприкінці XIX ст. територія сучасного Узбекистану увійшла до складу Сирдар'їнської, Самаркандської і Ферганської областей Туркестанського генерал-губернаторства Російської імперії, а також Хівинського і Бухарського ханств, які стали російськими протекторатами.

Головна мета економічної політики царату зводилася до перетворення Узбекистану на сировинну колонію, а саме – основного постачальника бавовни для російської промисловості. Однак в Узбекистані

проводилася лише первинна обробка сировини, а посіви бавовни зростали за рахунок скорочення посівів зернових. Станом на 1914 р. бавовна становила 80 % загального обсягу вивезених товарів із цього регіону до Росії [1, с. 489].

Промисловість на території Узбекистану у часи Російської імперії також розвивалася. Станом на 1900 р. на території генерал-губернаторства вже діяло 195 різноманітних промислових підприємств (до 1880 р. – лише 21) [1, с. 489]. Проте більшість фабрик і заводів належали російським капіталістам.

Варто зазначити, що колонізаторська політика російської влади фактично консервувала монокультурну економічну модель, політичну залежність, низький життєвий рівень і культурно-освітню відсталість місцевого населення.

Після остаточної перемоги більшовиків на території Середньої Азії у складі Радянського Союзу було утворено п'ять нових республік. Узбекика РСР офіційно увійшла до складу союзної держави 13 травня 1925 р. Незважаючи на задекларовані в союзному договорі засади, Узбекистан, як і решта радянських республік, фактично набув статусу квазі-державності, що виключала самостійність у вирішенні всіх політичних та соціально-економічних питань.

Радянський адміністративно-бюрократичний апарат зосередив свої зусилля на формуванні централізованої моделі планової економіки, що суперечило загальним законам розвитку економіки, ринковим відносинам і прирікало республіку на слідування у фарватері соціально-економічних експериментів Кремля. Перспективний соціально-економічний розвиток Радянського Союзу визначав принцип територіальної спеціалізації виробництва. Розпочався процес формування економічних районів з регіональним розподілом праці та регіональним управлінням [2, с. 10, 11]. На підвалинах жорсткого плану здійснювалася монополізація виробництва

[3, с. 69]. Регіон Середньої Азії мав перетворитися на основного постачальника бавовни й корисних копалин. Тому головним завданням республік Середньої Азії стало досягнення кількох цілей: забезпечення незалежності СРСР у постачанні промисловості бавовною, освоєння цілинних земель, розповсюдження «досвіду вирощування бавовни» для зростання економіки держави.

Такій моделі розвитку «народногосподарського» комплексу відповідали методи соціальної інженерії. Одним із найдієвіших заходів радянського правління стала практика примусових централізованих міграцій, що здійснювалася в руслі загальнодержавної стратегії.

Радянська політика переселення розпочалася у 1925 р., коли з'явилися плани переміщення 53,3 % населення з Ташкентської, Самаркандської і Ферганської обл. у пустельні, малоосвоєні і практично незаселені землі. У 1925–1926 і 1928–1929 рр. було переселено 15 826 узбецьких господарств до Таджикицької АССР. Як наслідок, до 1929 р. було сформовано близько 50 нових поселень, з яких 36 лише в одній Кургантепинській обл. [4, с. 26].

Для реалізації загальнодержавної програми розвитку бавовництва в Таджикиській РСР уряд розпочав реалізацію плану освоєння долини Вахш, для чого туди переселили 8 030 узбецьких господарств з Ферганської долини Узбецької РСР [4, с. 26]. За допомогою ферганців, які мали значний досвід у вирощуванні бавовни, у долині Вахш були успішно облаштовані плантації бавовни на основі американської та єгипетської технологій.

Політика переселення продовжувалася упродовж усього існування радянської влади. У 1930-ті роки вона часто набувала характеру депортації цілих народів. Одними з перших примусове переселення торкнулася корейців Далекосхідного краю. У жовтні-листопаді 1937 р. до Узбекистану прибуло 74 500 корейців. Більшу частину прибульців розселили в сільській

місцевості. Корейцям у структурі економіки республіки відводилася роль основного виробника рису. Планомірне перекидання трудових ресурсів до Узбекистану різко збільшило кількість переселенців і наклало відбиток на етнічний склад його населення. Частка узбеків у національній структурі населення наприкінці 1930-х років скоротилася до 65 % за абсолютного зростання їхньої чисельності [5, с. 321, 322].

Більшовицька правляча верхівка прагнула поширити «марксистсько-ленінську» ідеологію на всі прошарки населення, вважаючи її цементуючим ментальним чинником. Уніфікація світоглядно-аксіологічних орієнтирів громадян досягалася засобами системної пропагандистської обробки масової свідомості та нав'язування відповідних моделей поведінки і суспільних практик.

З перших років радянський уряд приділяв велику увагу формуванню у корінного населення марксистсько-ленінської свідомості під партійним контролем і тотальною цензурою. З цією метою знищувалися всі вогнища релігійної освіти і виховання, здійснювалася атеїзація освіти і громадського життя. Для того, щоб послабити вплив ісламської релігії (Коран, хадиси – арабську графічну культуру), у 1929 р. узбецьку писемність переведено на латиницю. В Узбекистані почали закривати джадидизькі й вакуфні школи. Натомість формувалася мережа шкіл 1-го (5-річна освіта) і 2-го (4-річна освіта) ступенів. З метою ліквідації неписьменності серед дорослого населення організовувалися пункти лікнепу. З 1930 р. було запроваджено загальну початкову, а з кінця 1930-х загальну семирічну освіту.

Радянський уряд постійно посилював атеїстичний тиск, вів наступальну антирелігійну пропаганду, чим порушував право на свободу совісті, що викликало супротив у духівництва й місцевого населення. У 1930-ті роки протистояння релігії та атеїзму набуло виразно політичного характеру. Під час репресивних кампаній частину духівництва спрямували

до концтаборів, закрили медресе й мечеті. Зазначені заходи призвели до руйнування традиційного способу життя та культури місцевого населення.

Виконання грандіозних планів будівництва соціалізму потребувало підготовки кваліфікованих й відданих Комуністичній партії кадрів. На кінець 1930-х рр. в Узбекистані діяло 98 технікумів й 39 закладів вищої освіти, у яких готували спеціалістів переважно за профілями місцевого виробництва [6, с. 397]. Проте корінне населення становило меншість серед студентів університетів та інститутів, оскільки у вишах переважно навчалися вихідці з європейської частини СРСР. Серед викладачів також переважали представники не корінних національностей.

Жінок урівняли в правах з чоловіками. У 1921 р. було заборонено багатожонство і калім, з 1927 – оголошено наступ на паранджу («худжум»), який не враховував ані психологічних, ані релігійних чинників. Жінок силоміць примушували знімати паранджу, залучали до праці, що спричиняло латентний спротив та відразу до радянських звичаїв.

Більшовики зберегли існуючу з царських часів сировинну спеціалізацію Узбекистану як основної бавовняної бази країни за всебічного розвитку виробництв, заснованих на місцевих ресурсах (мідь, цинк, азот тощо).

З метою підвищення продуктивності праці в аграрній сфері проводилася політика колективізації, спрямована на ліквідацію «куркулів-баїв». За один лише 1931 р. за межі республіки виселили понад 3,5 тис. сімей заможних господарів. По завершенні колективізації сільського господарства у колгоспи об'єднали 95 % дехканських господарств і 99,4 % посівних площ [1, с. 492].

Оскільки економіка Узбекистану не була самодостатньою і залежала від союзної, внаслідок голоду, що охопив Казахстан і Україну, постраждали й мешканці цієї республіки. Так, 130 опитаних респондентів Узбекистану на власні очі бачили як у 1933 р. від голоду й тифу загинули

члени їх родин. Проте в їх спогадах не було осуду більшовицьких правителів, що свідчить про інерцію та рудименти радянських пам'ятєвих кластерів у сучасних громадян Узбекистану та відсутність сучасної комеморативної політики у цьому сегменті [7].

Активна індустріалізація Узбекистану мала позитивні наслідки. На території республіки було виявлено близько 30 вугленосних локацій, відкрито найбагатші родовища сірки та озокеритів, знайдено великі поклади міді, вольфраму, молібдену та інших корисних копалин. За деякими найважливішими видами продукції Узбекистан вийшов на чільне місце у СРСР. Так, у 1932 р. в УзРСР вироблялося майже 90 % бавовни-волокна, понад 54 % цементу, 42 % шовку-сирцю [8, с. 29].

У процесі здійснення політики індустріалізації в Узбекистан спрямовувалися спеціалісти з європейських республік СРСР. Некорінне населення насамперед концентрувалося у містах, промислових центрах і Ташкенті – столиці УзРСР. На кінець 1930-х рр. урбанізованість росіян становила 70,8 %, українців – 55,5 %, татар – 52,4 %, корейців – 15,5 %. Узбеки переважали серед сільського населення республіки [5, с. 324].

Прискорені темпи індустріалізації, які потребували колосальних коштів, лягли важким тягарем на плечі робітників, адже їхні соціальні потреби у бюджетній політиці держави залишалися на периферії. Засобом організації робітників на масовий трудовий героїзм стало застосування такого методу позаекономічного примусу як соціалістичне змагання. Змагальні форми організації праці спиралися переважно на екстенсивні засоби та моральне стимулювання, а також підживлювали гонитву за кількісними, а не якісними показниками. Ставка робилася на свідомість як головний важіль «народної ініціативи», що насправді була продуктом апаратного керівництва соціальними процесами.

У результаті форсованих заходів до кінця 1930-х рр. в Узбекистані було побудовано понад 500 промислових підприємств (серед них завод

«Ташсільмаш», Ташкентський текстильний комбінат, Чирчикський електрохімічний комбінат та інші).

З початком Другої світової війни економіка Узбекистану посилилася за рахунок 151 промислового підприємства (48 – важкої індустрії), евакуйованих з інших республік, зокрема й України. За роки війни тут було споруджено 280 нових промислових підприємств, що працювали на оборону СРСР [9]. Основні промислові фонди республіки подвоїлися. Змінилася галузева структура промислового виробництва з помітною перевагою галузей важкої індустрії, головним чином машинобудування і металообробки.

Напередодні війни в Узбекистані функціонували 19 науково-дослідних інститутів, 23 наукові станції та інші наукові заклади, керівництво якими здійснював Узбецький філіал Академії наук. Переслідуючи мету формування «нової історичної спільноти – радянського суспільства», уряд країни проводив суцільну політику русифікації. З цією метою узбецьку писемність знову змінили: з латиниці перевели на кирилицю.

Незважаючи на труднощі військового часу, завдяки співробітництву узбецьких та евакуйованих з інших республік вчених, були створені умови для заснування у 1943 р. Академії наук УзРСР. До її складу увійшло десять науково-дослідних інститутів та інші заклади. Головними напрямками наукових досліджень стали пошуки нових ресурсів для промисловості й збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Почалася промислова розвідка Ангренського родовища бурого вугілля, розробка покладів вольфрамових руд, золота, олова тощо [10, с. 54, 71].

Перший в Узбекистані металургійний завод почав давати сталь у березні 1944 р. Розпочалося видобування вугілля в Ангренському вугільному басейні. Видобуток нафти у 1945 р. збільшився у 4 рази

порівняно з 1940 р., валове виробництво продукції хімічної промисловості – у 5 разів [1, с. 493].

У республіці виникли нові галузі – газова, золотовидобувна та інші. Видобуток і вивезення золота, урану, кольорових металів, інших видів корисних копалин здійснювалися центральними відомствами СРСР фактично без погодження та контролю з боку керівних органів республіки.

У 60–80-х рр. XX ст. збільшення промислового виробництва республіки забезпечувалося в основному за рахунок сировинних та ресурсних галузей – бавовноочищувальної, паливної промисловості, чорної та кольорової металургії. В результаті їхня частка досягла 60 %, тоді як питома вага машинобудування та металообробки у цей період становила 16,2 % [11, с. 6].

Аграрно-індустріальний характер економіки Узбекистану обумовлювався необхідністю забезпечення потреб промислового розвитку центральних регіонів СРСР. За великих обсягів видобувних галузей та виробництва сільським господарством сировини, частка обробних та машинобудівних підприємств у структурі економіки залишалася у кілька разів нижчою від загальносоюзного рівня.

Упродовж усього повоєнного періоду Узбекистан посідав перше місце в СРСР з виробництва бавовни-волокна, шовку-сирцю, однак підприємства бавовноочищувальної промисловості здійснювали лише первинну обробку бавовни-сирцю, як і за часів Російської імперії. Подальша переробка бавовни в кінцевий продукт відбувалася на текстильних підприємствах РРФСР. У республіці не вироблялися машини для механізації процесів у шовківництві, тваринництві, садівництві, овочівництві та виноградарстві. Рівень механізації багатьох процесів виробництва у сільському господарстві Узбекистану значно відставав від показників інших республік Радянського Союзу.

Це й визначило однобічний характер розвитку економіки радянського Узбекистану з незавершеною технологією виробництва, що унеможливило перетворення багатих сировинних ресурсів на готову продукцію.

Водночас в Узбекистані розвивалися абсолютно нові для республіки галузі – авіаційна, електротехнічна, радіоелектронна. До п'ятірки найбільших авіаційних підприємств світу у 1980-і рр. увійшло Ташкентське авіаційно-виробниче об'єднання імені В. П. Чкалова. З його конвеєра сходило понад 60 літаків на рік. Ташкентський тракторний завод виробляв понад 21 тис. тракторів щорічно, «Ташсільмаш» – понад 10 тис. бавовнозбиральних комбайнів [12].

Форсоване виробництво бавовни, що стало генеральною лінією в розвитку економіки Узбекистану, спричиняло деформаційні та застійні процеси. Стрімке підвищення території посівів бавовни дедалі більше витісняло зернові, баштанні та овочеві культури, стримувало розвиток тваринництва. Тотальна хімізація, широке застосування авіації та високотоксичних отрутохімікатів у хімічній обробці полів мали наслідком масове зараження ними ґрунтів, води, повітря. В Узбекистані на кожен гектар землі вносили у середньому 600 кг мінеральних добрив, що у 20–30 разів перевищувало світові норми [13, с. 39]. В результаті збільшилася кількість захворювань місцевого населення, зросла смертність, особливо дитяча, погіршився стан здоров'я жінок дітородного віку.

На 1984 р. 600 тис. га земель у республіці потребували меліоративних робіт. Розширення посівних площ призвело до різкого зниження рівня води в Аральському морі. Понад 40 тис. км² його території перетворилося на сушу, що має властивості солончакової пустелі.

Нав'язана Москвою система розрахунків у бавовництві виявилася такою, що зазвичай доходи господарств не покривали їхніх витрат. Так, у 1980-х рр. за собівартості тонни бавовни у 800 руб. більшість господарств

змушені були здавати її державі в середньому по 600 руб. Відповідно почали знижуватися врожайність бавовни та валовий збір бавовни-сирцю. Скоротилися також урожайність і валовий збір зерна, кукурудзи, рису, картоплі, овочів, плодів, ягід та інших культур. Працівники сільського господарства отримували надто низьку зарплату, що не сприяло підвищенню їхнього життєвого рівня. До прикладу, норми споживання м'яса в УзРСР були у 6–7 разів нижчими, ніж в інших радянських республіках. Потреби населення у товарах легкої промисловості й продуктах харчування забезпечувалися лише на 50 % [13, с. 38].

Нав'язана Узбекистану виробнича спеціалізація призвела до перекосу в структурі економіки, перевищення ресурсних можливостей та екологічного порогу. У 1980-х рр. розвиток промисловості республіки позначався кризовими явищами, які виявлялися у зниженні темпів зростання обсягу виробництва, продуктивності праці, погіршенні якості продукції. Якщо приріст валового суспільного продукту у 1978–1980 рр. становив 5,7 %, то у 1986–1990 рр. – лише 2,75 %; зростання національного доходу – відповідно 5,7 % і 3,0 %, тим часом як обсяги виробництва сільськогосподарської продукції скоротилися з 4,9 % до 1,35 % [14, с. 7].

Таким чином, інтеграція Узбекистану в економічну систему СРСР мала низьку суперечливих наслідків. Узбекистан перетворився на розвинену, аграрно-індустріальну республіку. За результатами 1990 р. він експортував товарів на 12 млрд дол., а імпортував на суму майже 19 млрд дол. США. Його економічні зв'язки замикалися в основному на республіках СРСР (із них 60 % – на Росію). Економіка мала сировинний характер й була слабо орієнтована на виробництво готової продукції (близько 65 % від загального експорту становили сировина й напівфабрикати, тоді як понад 70 % промислових товарів і товарів загального споживання постачалися з інших республік СРСР).

Позитивні наслідки мали заходи в освітній сфері. Якщо за часів Російської імперії рівень освіченості узбецького населення становив 4 %, то на кінець 1970-х рр. освіту мали 99 % мешканців республіки.

Узбекистан мав розвинену (за світовими стандартами) соціальну сферу, проте її утримання було можливим тільки за умови суттєвих дотацій (майже 4,9 млрд дол. США) із бюджету Радянського Союзу [15].

Упродовж багатьох десятирічь економічний розвиток Узбекистану залежав від рішень Москви, його специфічні умови, можливості, нагальні потреби ігнорувалися. Як наслідок, сформувалася спотворена, однобока сировинна структура економіки. Республіка вимушена була завозити не тільки окремі види сировини, палива, обладнання й технологій, а й життєво важливі продукти харчування, товари народного споживання. Технічний рівень підприємств, організація праці, порівняно невисока якість виробленої продукції, не відповідали жорстким вимогам світової конкуренції. Було завдано непоправних збитків природним ресурсам. Все це призвело до невисокого рівня життя населення республіки.

Експериментальна політика «перебудови», що зазнала фіаско, втягнула всі колишні республіки Радянського Союзу в системну економічну кризу, яка виявилась у зростаючому рівні інфляції, подорожчанні вартості життя, розпаді раніше єдиних фінансових кредитно-грошових систем, розриві господарських зв'язків.

Після здобуття незалежності Узбекистан постав перед необхідністю одночасного вирішення двох складних завдань: проведення реформ, спрямованих на перехід до ринку, з одного боку, і запровадження заходів щодо стабілізації економіки і недопущення різкого спаду добробуту населення, – з іншого. Економічна ситуація, що склалася під час запровадження ринкових відносин, робила неприйнятним шлях «шокової терапії». Потрібен був час, щоб змінити організаційну, економічну,

фінансово-кредитну системи, створити відповідну правову базу, підготувати кадри.

За президентства І. Карімова (1990–2016) проводився курс на збереження в державній власності більшості промислових підприємств і банків, у фінансовій сфері – заходи, спрямовані на обмеження і контроль за всіма видами валютних операцій. Приватний сектор не виходив за окреслені державою межі. У таких галузях як зв'язок, геологорозвідка, транспорт та ПЕК приватизація взагалі не здійснювалася. У хімічній, золотодобувній, бавовноочищувальній, гірничій промисловості 51 % акцій залишався в розпорядженні держави. Промислова політика спрямовувалася на імпортозаміщення, у зовнішній торгівлі широко використовувалось обмеження імпорту тарифними та нетарифними бар'єрами [16].

Однак Узбекистан зміг вистояти в цей складний період, а згодом вийти з системної кризи. Вже у 2000 р. він зумів першим з пострадянських країн відновити обсяг виробництва на рівні 1991 р., що і вважається дивом «узбецької моделі». У той же час в республіці зберігалася репресивна система і культ особи вождя, виконавча та силова вертикалі були наскрізь корумпованими.

Суттєві зміни у пріоритетах економічного і зовнішньополітичного розвитку Узбекистану відбулися після приходу до влади президента Ш. Мірзієєва (з 2016). Поглиблювалися процеси лібералізації економіки, ліквідації бар'єрів і обмежень, що заважали економічному зростанню та налагодженню тісних контактів з країнами Центральної Азії, Росією, Китаєм, Кореєю, Туреччиною.

Наслідком міжурядових домовленостей стало скасування візового режиму Узбекистану з низкою держав, здійснення спільних інвестиційних проєктів, розвиток торгових і транспортних зв'язків, заходів щодо посилення безпеки і добросусідства.

У результаті лібералізації валютного ринку, у 2017 р. населення і підприємці вперше за роки незалежності отримали доступ до валютних ресурсів за офіційним курсом. Було суттєво полегшено умови ведення малого бізнесу, скасовано велику кількість ліцензійних і дозвільних процедур, скорочені нормативні терміни й кількість документів, необхідних для їх отримання.

З метою посилення потенціалу державних інститутів та підвищення ефективності використання державних фінансів у 2017 р. було ухвалено закон щодо протидії корупції.

Наразі в країні замість щорічних інвестиційних програм діють програми розвитку, розраховані на довготривалу перспективу, як правило, на 10–16 років, сформовані на основі галузевих, регіональних і цільових проєктів. З метою оптимізації координації проєктів і програм, їх відповідності загальнонаціональним інтересам 7 лютого 2017 р. була ухвалена «Стратегія дій щодо п'яти пріоритетних напрямків розвитку Республіки Узбекистан у 2017–2021 роках» [17, с. 103]. Всі зазначені заходи призвели до підвищення індексу ведення бізнесу. З цим показником Узбекистан піднявся з 103 місця у світі у 2014 р. на 69 у 2019 р. [18, с. 15].

Сьогодні Узбекистан посідає 14 місце у світі з видобутку природного газу, третє – з експорту та шосте місце з виробництва бавовни, сьоме – за запасами урану, четверте – за запасами золота і сьоме за його видобутком.

Нівелюючи диспропорції розвитку сільського господарства радянського часу, узбецька влада за рахунок скорочення площ, засіяних бавовною, наростила площі під зернові культури до 1,5 млн гектарів. Проте внутрішнє виробництво зернових покриває лише 25 % потреб країни.

Економіка сучасного Узбекистану доволі відчутно залежить від іноземних інвестицій, особливо у таких галузях як нафтова промисловість і

видобуток природного газу; попиту на узбецькі товари за кордоном, світових цін на них; економічної ситуації в країнах, з якими Узбекистан торгує; стану політичних відносин з іншими країнами світу; загального стану світової економіки.

За підсумками 2021 р. Узбекистан освоїв 11,1 млрд дол. іноземних інвестицій, із них 9,8 млрд були інвестиції в основний капітал. У 2021 р.в економіку Узбекистану інвестували: Китай – 2,2 млрд дол., Російська Федерація – 2,1 млрд дол., Туреччина – 1,18 млрд дол., Німеччина – 800,7 млн дол., Південна Корея – 137,4 млн дол. США. Обсяги інвестицій країн Європи залишаються незначними. Загалом в економіку Узбекистану інвестують понад 50 країн [19]. Сектори, що переважають за обсягами інвестування, – енергетика, металургія, хімпром, виробництво електротехніки, ІТ, будівництво, фармацевтика, легка промисловість, аграрний сектор.

Узбекистан щорічно вирощує до 5 млн тонн овочів та фруктів, багато з яких унікальні за своїми смаковими якостями. Головні напрями інтересів республіки у галузі сільського господарства – створення виробничих ліній із переробки, зберігання, транспортування плодоовочевої продукції, вироблення пакувальних матеріалів.

В економічному розвитку Узбекистану існує низка труднощів і недоліків, пов'язаних із тим, що значна частина економіки країни залишається «у тіні», а це породжує проблеми економічного, соціального та правового характеру.

Країна проходить через велике «демографічне вікно», в якому спостерігається велика кількість молодих працівників і низький відсоток їхньої зайнятості. Згідно з прогнозами експертів, така вказана тенденція зберігатиметься до 2044 року. Її донині молоді люди, переважно з сільської місцевості, намагаються виїхати з країни у пошуках кращих економічних можливостей [18, с.14].

Велика увага приділяється посиленню виробничих і переробних секторів, інноваціям, обміну технологіями. Значну підтримку триваючим реформам надають міжнародні фінансові інститути. Наприклад, у 2019 р. Всесвітній банк ухвалив фінансову допомогу Узбекистану на 500 млн дол. США для підтримки реформ, приватного сектору і створення нових робочих місць. Крім того, Узбекистан випустив свої перші єврооблігації вартістю 1 млрд дол. США [18, с.14,16].

Узбекистан має розвинену внутрішню транспортну інфраструктуру, проте гостро потребує розвитку міжнародних транспортних сполучень. Двостороння співпраця з сусідніми країнами, як і багатостороння в рамках Організації економічного співробітництва націлена на вихід на головні світові транспортні артерії. Так, Узбекистан, Афганістан і Пакистан розробили перспективний проект залізничної гілки Термез – Мазарі – Шаріф – Кабул – Пешавар до пакистанських портів.

З викладеного вище постають такі висновки. Накинута більшовиками модель соціально-економічного розвитку руйнувала традиційні форми господарювання та соціокультурні практики в післяреволюційному Узбекистані. Колоніальна за своїм внутрішнім змістом, така політика лише прикривалася задекларованими гаслами «соціалізму», «рівноправності» та «дружби народів». Насправді в її основу було покладено нераціональне, споживацьке (місцями – хижацьке) використання природних і трудових ресурсів республіки. Закладений дисбаланс у розвитку різних галузей аграрної сфери й індустріального виробництва мав «компенсуватися» їхнім виведенням на новий технологічний рівень, «турботою про постійне зростання життєвого рівня трудящих», розвитком охорони здоров'я, культури та освіти.

Практика регіональної спеціалізації, що стала одним з наріжних каменів економічної політики союзного центру, фактично програмувала на перспективу «вузькі місця» та проблеми як виробничого, так і соціального

та екологічного характеру. Задля вирішення поставлених завдань уряд вдавався до засобів соціальної інженерії, серед яких особливе місце посідали масові примусові переселення мешканців з різних регіонів СРСР. У такий спосіб цілі галузі сільського господарства і промисловості забезпечувалися робочою силою. Однак створити належні життєві стандарти для багатомільйонного узбецького соціуму партійно-радянська верхівка СРСР не змогла.

Прагнучи у стислі терміни досягнути політичної та світоглядної уніфікації суспільства, Кремль нав'язував більшовицьку систему цінностей, переслідував релігійні організації та інакомислення, нівелював місцеві традиції та форми соціальної комунікації. Цьому мала слугувати і нова система початкової та середньої освіти, в якій виховували «майбутніх будівників комунізму». Об'єктивно долаючи відсталість та безграмотність, радянська школа позбавлялася всіх дореволюційних рис соціального та родинного виховання, релігійної етики.

Радянська спадщина складним тягарем лягла на соціально-економічну сферу, керівництво і суспільство Узбекистану після здобуття ним незалежності. Деформована структура господарського комплексу, імпортна і експортна залежність від Російської Федерації, неспроможність забезпечити громадян продуктами харчування і групою товарів широкого вжитку власного виробництва, соціальні проблеми (несприятлива екологічна ситуація і стан здоров'я людей, вузький ринок праці та інші) поставили уряд Узбекистану перед новими викликами глобального та внутрішнього характеру.

Модель соціально-економічного розвитку, обрана керівництвом держави, відштовхувалася, з одного боку, від існуючих реалій – структури господарського комплексу, усталених міждержавних торговельних зв'язків, регіональної спеціалізації, фінансових, природних та людських ресурсів, а з іншого, – орієнтувалася на регульоване впровадження

ринкових відносин, верифікацію економічного партнерства, осучаснення виробничих технологій, подолання галузевих деформацій, оптимальне розміщення продуктивних сил, виведення частини економіки з «тіньових схем». У руслі сучасної глобалізації разом з оздоровленням фінансової сфери вживаються заходи до залучення зарубіжних інвестицій, а також виходу на світовий ринок цінних паперів.

Значна увага в сучасному Узбекистані приділяється й соціальній сфері: подоланню негативних тенденцій у сфері зайнятості, піднесенню життєвих стандартів, скороченню відтоку молоді у вигляді трудових міграцій, охороні довкілля і здоров'я громадян.

Використані джерела та література

1. Большая Советская энциклопедия: В 30 т. Т.26. М., 1977. 624 с.
2. Зиядуллаев Н.С. Моделирование региональных экономических систем. М.: «Наука», 1983. 120 с.
3. Тухлиев Н. Трудный путь перехода на рынок. Ташкент. Узбекистан, 1999. 69 с.
4. Хаитов Ш.А., Юлдашев А.Б. Переселенческая политика советского правительства и история переселения узбеков в Таджикистан. *Гуманитарно-педагогические исследования*. 2019. Т.3. № 2. С.26–29.
5. Гентшке В.Л. Миграции и «этническое лицо» Узбекистана (конец XIX–XX век). *Центральная Азия. Традиции и современность*. М.: Ин-т всеобщей истории РАН, 2011. С.317– 328.
6. История Узбекской ССР / Под. ред. И.М. Муминова. Ташкент: «Фан», 1974. 584 с.
7. Узбекистан: Голод во времена Союза. 06.11.2020. URL: <https://www.caviral.com/uzbekistan-golod-vo-vremena-soyuza>
8. Сельское хозяйство Узбекистана в советский период. Кризис аграрного производства. URL: https://studopedia.su/11_15699_selskoe-hozyaystvo-uzbekistana-v-sovetskiy-period-krizis-agrarnogo-proizvodstva.html

9. Тургунбаев Т. А. Вклад и значение узбекского народа в победу над фашизмом (к 76-летию Победы во Второй мировой войне. *Молодой ученый*. 2021. № 18 (360). С. 485–488.

10. Академия наук в интеллектуальной истории Узбекистана / Отв. ред. Д.А. Алимова, У.А. Абдурасулов. Ташкент, Yangi nashr, 2012. 230 с.

11. Магруппов М.М. Мшиностроительная и металлообрабатывающая мышленность Узбекистана за 60 лет. *Общественные науки в Узбекистане*. 1984. № 9. С. 3–9.

12. Соловьева Е. «Назад пути нет»: как Узбекистан из колониальной республики превратился в крупную независимую державу? 01.09.2021. URL: <https://mir24.tv/articles/16472596/nazad-puti-net-kak-uzbekistan-iz-kolonialnoi-respubliki-prevratilsya-v-krupnyu-nezavisimuyu-derzhavu>

13. Маматкулов А.Я. Региональная экономическая политика Советского Союза в 60– 80 годах XX века и роль Узбекистана в ней. *Вестник науки и образования*. 2017. № 10 (34). С.34–39.

14. Узбекистан в цифрах: Крат. стат. сб.: 1990. Ташкент: Узбекистон, 1991. 199 с.

15. Парамонов В.В., Строков А.В. Распад СССР и его последствия для Узбекистана: экономика и социальная сфера. Информационно-аналитический доклад. 2006. URL: <http://www.ceasia.ru/rp/23-uzbussrcollapse.html>

16. Юсупов Ю. Экономические реформы в Узбекистане: достижения, проблемы перспективы. URL: <http://ced.uz/wp-content/uploads/Ekonomicheskie-reformy-v-Uzbekistane.pdf>

17. Касымов Р.С., Рахимова Д.Н. Узбекистан: реформы ради народа. *Государственная служба*. 2018. Т. 20. № 1. С. 102–109.

18. Общий страновой анализ ООН: Узбекистан. Январь 2020. 112 с. URL: <https://uzbekistan.un.org/ru/126438-obschiy-stranovoy-analiz-oon-uzbekistan>

19. Агентство по привлечению иностранных инвестиций при Министерстве инвестиций и внешней торговли Республики Узбекистан. Какие страны и сколько инвестировали в Узбекистан в 2021 г. URL: <https://invest.gov.uz/ru/mediacenter/news/which-countries-and-how-much-invested-in-uzbekistan-in-2021>

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ САНКЦІЙ ПРОТИ РФ НА ЕКОНОМІКУ КИРГИЗСТАНУ

Міжнародні санкції не лише впливають на економіку РФ, але й запускають «ланцюгову реакцію» негативних процесів економічно і політично залежних від неї пострадянських країн. Розвиток кризи в Росії через війну та санкції все більше знецінюватиме вигоди від економічної близькості з нею. Неминуча поразка Росії може призвести до корінного зламу системи міждержавних відносин, що склалася на т. зв. пострадянському просторі, поставивши під питання саме існування військово-політичних та економічних об'єднань під егідою Росії, у тому числі ОДКБ та ЄАЕС.

Ключові слова: міжнародні санкції, Киргизстан.

Kordun O. Impact of international sanctions against the Russian Federation on the Kyrgyzstan's economy.

International sanctions not only affect on the economy of the Russian Federation, but also act as a trigger of a "chain reaction" of negative processes in economically and politically dependent on it countries on the so-called post-Soviet space. The development of the crisis in Russia due to war and sanctions will increasingly devalue the benefits of economic proximity with it. The inevitable defeat of Russia may lead to a fundamental breakdown of the system of interstate relations, which has developed on the so-called the post-Soviet space. It's begs the question about the existence of military-political and economic associations under the auspices of Russia, including the CSTO and EAEC.

Key words: international sanctions, Kyrgyzstan.

Санкції – це колективні або односторонні спеціальні економічні та інші обмежувальні/примусові заходи, які застосовуються одними державами чи міжнародними організаціями до інших, що порушили норми міжнародного права [1]. З початку неспровокованої повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України 24-го лютого 2022 р., Україна та її міжнародні партнери запровадили низку санкцій проти РФ. На початок червня 2022 р. щодо РФ було запроваджено 3 369 персональних санкцій, 1 637 щодо організацій, 537 щодо компаній [2].

Дослідження впливу міжнародних санкцій на економіку, соціальну сферу та суспільство підсанкційних та пов'язаних з ними країн має важливе значення для розуміння ефективності таких міжнародно-правових заходів та напрямків їх можливої корекції.

Попри задекларовану доктринальними документами багатовекторність, на практиці зовнішня політика Киргизстану має суперечливий і непослідовний характер, основний зміст якої становить балансування між Росією, Китаєм і західними державами. При цьому зберігається високий ступінь постколоніальної залежності країни від РФ в політичній, економічній та безпековій сферах.

З часів президентства А. Атамбаєва (2011–2017) зовнішня політика Киргизстану має явний ухил у бік посилення економічної, політичної та військової співпраці з Росією. За його каденції відбувся вступ Киргизстану до Митного союзу та ЄАЕС, виведення американської військової бази з країни 2014 р. та денонсація угоди про співпрацю із США. Наступники А. Атамбаєва – президенти Киргизстану С. Жеєнбеков (2017–2020) та С. Жапаров (з 2021) – також де факто продовжували курс на балансування між Росією, Китаєм і західними державами, при цьому зберігаючи високий ступінь постколоніальної залежності країни від РФ в політичній, економічній та безпековій сферах.

Щодо російської агресії в Україні офіційний Киргизстан зайняв формально нейтральну позицію, наголошуючи на тому, що виступає за «мирне вирішення конфлікту виключно політико-дипломатичними методами у рамках загальновідомих принципів та норм міжнародного права» [3]. Офіційна позиція, неодноразово повторена очільниками Киргизької Республіки, не дає відповіді, чи визнає Киргизстан «незалежність» «Донецької Народної Республіки», «Луганської Народної Республіки» та територією якої держави вважає Крим [4].

Враховуючи, що Киргизстан є членом ОДКБ і ЄАЕС, має значну економічну та політичну залежність від Росії, така підкреслено нейтральна позиція може бути витлумачена і як латентне засудження цих дій РФ – у форматі, який може дозволити собі країна. Однак в нинішній ситуації нейтралітет є, радше, підтримкою дій Росії. Адже «мовчання – знак згоди».

Сьогодні Киргизстан намагається впоратися з численними проблемами (зростанням цін на продукти харчування, зниженням доходів від грошових переказів і зростаючим безробіттям), багато з яких пов'язані із наслідками пандемії COVID-19 та санкцій, запроваджених проти Росії після її вторгнення в Україну. Його економіка сильно залежить від експорту золота та грошових переказів мігрантів, які працюють у Росії та Казахстані, і, як наслідок, є вразливою до зовнішніх потрясінь [5].

Найбільш ймовірними наслідками таких санкцій щодо РФ в умовах суттєвої залежності від неї Киргизстану стануть:

- зменшення можливостей для заробітку трудових мігрантів з КР і, відповідно, трансфертів, які вони посилають до Киргизстану. Згідно з даними Світового банку, серед розглянутих ним 10 пострадянських країн, Киргизстан очікує найбільше падіння обсягів грошових переказів – вони скоротяться на 33 %. До вторгнення Росії в Україну аналітики прогнозували зростання обсягів переказів із Росії у 2022 р. на рівні 3 % [6];

- загострення конкуренції між трудовими мігрантами та громадянами РФ за робочі місця, на які росіяни раніше зазвичай не претендували. Падіння економічної активності в РФ, як і приплив в Росію мігрантів з «ЛНР» і «ДНР», а також з України зменшить кількість потенційних робочих місць, що раніше займали вихідці з країн Центральної Азії. А в самому Киргизстані, який мало розвивав власну економіку, розраховуючи на РФ, існує явна нестача робочих місць;

- обвал національної валюти (сома) призведе до зростання цін на товари, які імпортуються в країну, в доларах США. До таких товарів належать паливно-мастильні матеріали, побутові товари, електроніка з Китаю тощо;

- втрата конкурентоспроможності продукції Киргизстану, що має попит на російському ринку не стільки через свою якість, скільки через низькі ціни. В разі обвалу сома, товари, вироблені в Киргизькій Республіці

стають дорожчими, а отже, втрачають свою привабливість. Насамперед це вдарить по легкій промисловості та сільському господарству [7];

– можливі політичні наслідки, які повністю залежатимуть від подальших дій Киргизстану. Якщо Бішкек втягнеться в конфлікт або допомагатиме Росії обходити обмеження, накладені на неї, то країна сама виявиться об'єктом санкцій. США включили Киргизстан до списку країн, через які підсанкційні товари можуть потрапити до Росії та Білорусі [8].

Попри формальну «нейтральність» Киргизстану, тісний економічний та політичний зв'язок з Росією призводить до того, що ця країна Центральної Азії вже повною мірою відчуває наслідки санкцій проти РФ: відбувається девальвація національної валюти, відчувається брак товарів, скорочуються грошові перекази. Економічний спад у Росії означатиме зменшення кількості робочих місць і, отже, зменшення потреби робітників із Центральної Азії.

Зміна геополітичної ситуації у зв'язку російською агресією в Україні підштовхує владу Киргизстану до необхідності диверсифікувати свою зовнішню політику та економічні зв'язки. Фактично цей чинник змушує країну здійснювати на практиці багатовекторну зовнішню політику, орієнтацію на яку увесь час декларувала Киргизька Республіка.

Найімовірніше, Киргизстан продовжуватиме рухатися шляхом багатовекторності, поступово дистанціюючись від Росії. Процеси такого дистанціювання відбуватимуться тим інтенсивніше, що швидше буде знайдено варіант «безпекової парасольки» для країн Центральної Азії та Киргизстану зокрема.

Розвиток кризи в Росії через війну та санкції все більше знецінюватиме вигоди від економічної близькості з нею. Дедалі більше експертів і політиків в Киргизстані висловлюються за розвиток альтернативних до існуючих (СНД, ЄАЕС) інтеграційних проєктів. У

їхньому розумінні Росія вже втрачає для сусідів колишнє значення як територія транзиту, як ринок праці та гарант безпеки у регіоні [9].

Поразка Росії може призвести до корінного зламу системи міждержавних відносин, що склалася на т. зв. пострадянському просторі, поставивши під питання саме існування військово-політичних та економічних об'єднань під егідою Росії, у тому числі ОДКБ та ЄАЕС.

Фактична підтримка керівництвом Киргизстану російської агресії в Україні, поглиблення ним економічної та політичної інтеграції з країною-агресором підштовхують до необхідності реагування та вироблення Україною бачення можливих заходів для недружніх щодо України іноземних держав, зокрема країн, які де-факто підтримують агресора і сприяють уникненню чи обходу ними міжнародних санкцій.

Йдеться про такі контрзаходи у відповідь на недружні дії як риторсія [10] (обмеження імпорту, відкликання свого посла тощо). Також до українського законодавства можуть бути внесені змін, які передбачають розширення кола суб'єктів, до яких можуть застосовуються персональні спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції), а також розширення підстав для їх оголошення.

Використані джерела та література

1. Закон України «Про санкції» від 14.08.2014 № 1644-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>
2. Санкції проти РФ / Міністерство закордонних справ України, 21.06.2022. URL: <https://mfa.gov.ua/sankciyi-proti-rf>
3. Aliyev Tayfur, Nazir. Бишкек выступает за мирное разрешение конфликта между Украиной и РФ – МИД. 02.03.2022. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/бишкек-выступает-за-мирное-разрешение-конфликта-между-украиной-и-рф-мид/2521263>
4. Калыков М. «Не стоит на нашей повестке». МИД Кыргызстана не хочет говорить, чей Крым, и признают ли они «ДНР» и «ЛНР». 08.04.2022. URL:

<https://kloop.kg/blog/2022/04/08/ne-stoit-na-nashej-povestke-mid-kyrgyzstana-ne-hochet-govorit-chej-krym-i-priznayut-li-oni-dnr-i-lnr/>

5. Kyrgyz Republic Economy: Population, GDP, Inflation, Business, Trade, FDI, Corruption. The Heritage Foundation. URL: <https://www.heritage.org/index/country/kyrgyzrepublic>

6. Лиллис, Джоанна. Переводы из России в страны ЦА рухнут – Всемирный банк. 12.03.2022. URL: <https://russian.eurasianet.org/переводы-из-россии-в-страны-ца-рухнут—всемирный-банк>

7. Русланова О. Западные санкции против России ничего хорошего Кыргызстану не принесут. 01.03.2022. URL: <https://cabar.asia/ru/zapadnye-sanktsii-protiv-rossii-nichego-horoshego-kyrgyzstanu-ne-prinesut>

8. FinCEN and the U.S. Department of Commerce’s Bureau of Industry and Security Urge Increased Vigilance for Potential Russian and Belarusian Export Control Evasion Attempts. 28.06.2022. P.5. URL: <https://www.fincen.gov/sites/default/files/2022-06/FinCEN%20and%20Bis%20Joint%20Alert%20FINAL.pdf>

9. Мухин В. Алло, это прачечная? Есть ли у Центральной Азии будущее в ЕАЭС. 04.04.2022. URL: <https://kloop.kg/blog/2022/04/04/allo-eto-prachechnaya-est-li-u-tsentralnoj-azii-budushhee-v-eaes/>

10. Реторсія – що це таке? Опис, значення терміна. URL: <https://www.bitlex.ua/uk/blog/terms/post/retorsiya>

УДК: 94:341.485(574) «1931/1933»

Ольга Воробій

<http://orcid.org/0000-0001-7631-3327>

ОСОБЛИВОСТІ ТРАГЕДІЇ ГОЛОДУ 1931–1933 рр. У КАЗАХСТАНІ

У статті розглядаються основні мотиви, причини та методи проведення колективізації радянською владою на території Казахстану. Акцентується увага на проблематиці голоду, яка була викликана агресивним насаджуванням місцевим жителям, які мали свій тип організації суспільства, нових методів ведення господарства та організації суспільного устрою. Враховано проблематику збору податків з мешканців Казахстану, за прикладом інших, більш пристосованих для ведення сільського господарства країн, що неминуче призвело до масштабної трагедії голоду та чисельних «відкочовок» місцевого населення до Китаю заради збереження свого життя.

Ключові слова: Голод у Казахстані, колективізація, соціальна організація, суспільство.

Vorobiei O.V. Features of the tragedy of the famine of 1931-1933 in Kazakhstan

The article examines the main motives, reasons and methods of collectivization by the Soviet authorities on the territory of Kazakhstan. Attention is focused on the problem of hunger, which was caused by the aggressive planting of local residents who had their own type of organization of society, new methods of farming and organization of the social system. The problem of collecting taxes from the residents of Kazakhstan, following the example of other countries more adapted to agriculture, which inevitably led to a large-scale tragedy of famine and numerous "migrations" of the local population to China in order to save their lives, is taken into account.

Keywords: Famine in Kazakhstan, collectivization, social organization, society.

У процесі осмислення важливих уроків ХХ ст. потрібним є аналіз досвіду суспільних перебудов у поневолених радянською владою країнах. Зокрема, варто зафіксувати та розкрити насильницькі методи, що застосовувалися, задля зміни суспільного устрою країн, досвід яких був занадто далеким від потрібної СРСР соціальної та суспільної організації. Ці дослідження покликані привести нас до кращого розуміння мотивів, методів та наслідків глобальних трагедій ХХ ст., однією з яких, безумовно, стала трагедія голоду 1931–1933 рр. у Казахстані.

Аналізуючи проблематику насильницького захоплення більшовиками влади в Казахстані та насадження нового устрою життя місцевим жителям, звертаємо увагу на працю С. Камерун «Голодний степ» [1], у якій авторка акцентує увагу, на тому, що замовчування голоду могло пояснюватися також іншими факторами – наприклад, остаточним впливом еволюційної теорії, яка проголошує, що зникнення кочових народів та перетворення їх в осілі суспільства – неминучий наслідок сучасності. Використовуючи ці пояснення, Москві доволі довго вдавалося відволікати увагу від справжніх причин казахського голоду. Для обраної теми важливою є й праця Д. Верхотурова «Ашаршилик: історія Великого голоду» [2]. Італійський дослідник Н. Піанчола у своїй статті «Сталінська «ієрархія споживання» і великий голод 1931–1933 рр. в Казахстані» стверджує, що сталінський «великий перелом» сприяв встановленню

тотального державного контролю над розподілом продовольчих ресурсів поміж різними соціальними групами і географічними регіонами країни та створив нову фундаментальну територіальну і соціальну ієрархію. Тоді ж соціальні групи поділили на ті, якими під час кризи радянська держава була готова пожертвувати, й на ті, які вона захищала і годувала [9, р. 80].

Суворо визначеної окремої дати початку голоду 1931–1933 р. у Казахстані немає. Деякі історики використовують терміни з 1932 р. – за аналогією з українським Голодомором-геноцидом, проте зазначене твердження є доволі умовним і не зовсім точним оскільки до цього часу голод в Казахстані вже існував.

Причиною голоду було те, що після більшовицького перевороту Центральна Азія далеко не відразу прийняла радянську владу, а створена в 1924 р. Казахська РСР не була схожою з іншими республіками ні своїм ландшафтом з великою кількістю пустель і наскрізь продувними степами, з перепадами температур від -50 до +50 градусів, ні за способом життя. Переважну більшість населення складали кочівники-скотарі, домогтися лояльності від яких було так само важко, як і банально полічити їхню кількість. Уявити собі класичну модель соціалізму в умовах постійної міграції населення було важко, тому переважну більшість 20-х років ХХ ст. казахам дозволяли жити їхнім звичним життям без значних соціальних змін [3].

Процес переходу місцевого населення від кочового способу життя до осілого радянська влада здійснювала в два етапи: перший – з 1930 до 1932 рр., другий – з 1933 до 1935 рр.

На першому етапі на осілість перейшли понад 360 тис. господарств з сорока кочових і напівкочових районів Казахстану. У пунктах осідання будувалися десятки селищ, тисячі будинків для життя, господарські споруди, школи, лікарні, амбулаторії, клуби тощо. Кошти на нові будівництва держава виділяла доволі значні, це десятки мільйонів

карбованців. У процесі осідання майже всі господарства вступали до колгоспів і з числа осілих було організовано біля 2 тис. сільськогосподарських артільей.

Процес переходу до планової економіки республіки докорінним чином змінив життя казахського суспільства. Оголосивши в 1929 р. першу п'ятирічку та колективізацію, керівництво СРСР передбачало подальший розвиток Казахстану як аграрної і тваринницької бази, спроможної прогодувати за потреби всю територію СРСР. Логіка вищого керівництва була доволі примітивною: землі в Казахстані багато, використовується вона неефективно. Але якщо всіх кочівників загнати в колгоспи і навчити працювати на землі як в інших республіках, які ввійшли до складу СРСР раніше, тоді Казахстан зможе виробляти достатню кількість м'яса та зерна. Перед початком масової колективізації у Казахстані не враховувались особливості різко-континентального клімату країни, в якому успішність осілого землеробства могла бути поставлена під великий ризик. За рік до початку колективізації радянська влада провела в Казахстані масові реквізиції худоби у місцевих баїв, намагаючись таким чином знизити вплив голів різних родів на свій народ. У той час в науковій спільноті молодшої держави спішно популяризувалися матеріали про «абсолютну неефективність» кочової моделі [4].

Варто зазначити, що перехід народів, що вели кочовий спосіб життя на осілий побут здійснювався із застосуванням насилля, з викорчуванням народних традицій і вторгненням в самотню духовну сферу. С. Камерун у своїй праці зазначає, що ЦК ВКП (б) у Москві намітив план кампанії, дозволивши атакувати 700 найбільш «злісних» баїв Казахстану. Зрозумілим було й те, що усі жертви були визначені наперед і в списки далеко не завжди потрапляли справді багаті очільники родів. Адже існував доволі умовний поділ на «осілі», «напівкочові» і кочові райони республіки. Залежно від потрапляння в ту чи іншу зону,

«байством» вважалася наявність у господаря різної кількості худоби. Комісіям з конфіскації було дано команду нікого не жаліти. Так, у «Голодному степу» описується доля С. Жердектабканова: «Члени комісії роздягали останнього майже догола. Зав'язували йому рота та наставляли револьвер до грудей, допитуючи його де ще він ховав худобу й інше майно. А коли стало зрозуміло, що більше в нього нічого не залишилося, то його роздягнули і побили спину до крові. В той час його вагітна дружина після побаченого померла від серцевого нападу». Такі звірства радше були правилом ніж виключенням [1, с. 58-61].

Центральна радянська влада найбільше переймалася отриманням економічної ефективності від нових земель. Використовуючи методи фізичного і морального насилля вона змушувала казахів до роботи в колгоспах та осілого способу життя. Навіть після попереджень деякими економічними діячами про те, що до Казахстану не можна застосовувати ті самі темпи, що й для інших республік, план по заготівлі хліба людям, які ще декілька місяців назад не мали взагалі нічого, виставили просто захмарний.

Н. Піанчола, один із світових дослідників проблеми казахського голоду, стверджує, що головна відповідальність за казахську катастрофу лежить на Кремлі. Адже саме там в червні 1930 р. було ухвалене політичне рішення про перетворення Казахстану на стратегічний резерв з постачання м'яса для подолання продовольчої і виробничої криз викликаних колективізацією. Таку катастрофічну політику щодо казахського народу більшовики навіть вважали прогресивною, адже вона змушувала населення відмовлятися від кочового способу життя. В умовах економічної кризи, породженого колективізацією сталінське керівництво свідомо пожертвувало казахами, населенням з більш відсталими «способами виробництва», використовуючи його худобу для того, щоб годувати

жителів столиці, промислових робітників в центральній частині країни та армію.

Потік листів, в яких описувався голод в різних регіонах СРСР надходив до редакцій столичних газет. На початку літа 1932 р. казах на ім'я Косунбек написав в «Известия»: «Прошу пояснити, чому у нас такий голод? Люди почали різати один одного і торгувати людським м'ясом... Промисловість з роками зростає, але смерть тисячі людей відносить по годинам» [5]. Казахський історик К. Алдажуманов в документальному фільмі «Зулмат. Геноцид в Казахстані», розповів, що всю продовольчу допомогу з-за кордону, Росія направляла в російські поселення у Казахстані, а до корінного населення продукти не доходили. Окрім цього Москва бомбила учасників місцевого повстання проти радянської влади та нагороджувала льотчиків званням Героя Радянського Союзу за успішні бойові операції [6].

Під час голоду, в 1932 і 1933 рр., казахські комуністи У. Ісаєв, голова Ради народних комісарів Казахської РСР та Т. Рискулов надсилали Й. Сталіну листи з детальним описом ситуації. Відомо, що Й. Сталін відкрито визнав існування голоду в СРСР в розмові з прорадянським американським економістом і письменником Р. Робінсом у травні 1933 р. На цій зустрічі він висловив думку про те, що люди, які відмовляються працювати на державу в колгоспах, не можуть очікувати нічого, окрім голодної смерті [5].

Заключний етап переходу до осілого життя (1933–1935) здійснювався організованіше, адже враховувався негативний досвід і надавалося більша кількість допомоги від держави. Виділялися гроші на землеустрій та меліоративні роботи, спорудження селищ, доріг, господарських приміщень, на купівлю техніки. Значні кошти вкладалися в розвиток соціальної сфери: освіту, охорону здоров'я, зв'язок і комунальне господарство. Січневий об'єднаний пленум ЦК ВКП (б) 1933 р.,

підсумовуючи першу п'ятирічку відзначив, що завдання з колгоспного будівництва в Казахстані успішно виконані. Не можна оминати катастрофічні недоліки допущені радянською владою, адже політика осілости здійснювалася непродуманими методами, а колективізація проводилася пришвидшеними темпами. В сукупності з неврожайми тих років дана політика призвела до голоду і масової загибелі сотень тисяч людей, до відкочівок незгодного місцевого населення в віддалені райони країни, або ж в інші країни (наприклад, в Китай) [7, с. 30].

У 1928–1930 рр. Казахстан, особливо його хлібні північні райони вразив неврожай, а взимку 1929–1930 р. джут скував льодовим панцером велику степову територію. План із поставок хлібу в ті роки був визначений доволі великою цифрою в 11,5 млн ц, що перевищувало майже на третину реальні можливості селянських господарств. Обов'язковим планом хлібопоставок обкладалися і казахські кочові господарства, що зовсім не мали посівів. Усі ці варварські та непродумані дії радянської влади викликали обурення у корінного казахського населення.

Активне нав'язування осілого способу життя місцевому населенню, політика республіканської колективізації була основною причиною виникнення трагедії голоду 1931–1933 рр. Особливо важкою ситуація була у кочових районах, населення яких жило переважно з тваринництва. Під тиском П. Голощокіна, першого секретаря Казакського крайового комітету ВКП(б), який тоді керував республікою, було видано директиви про колективізацію тваринницьких районів краю тими ж темпами, що зернових.

У 1928 р. почало скорочуватися поголів'я худоби з 40,5 до 5,3 млн голів в тваринницьких регіонах. Щоб відповідати темпам всесоюзних норм хлібозаготівель кочівникам доводилося продавати чи передавати в колгоспи власну худобу. А для кочівників худоба це і одяг, і житло, і їжа. Мільйони людей залишалися без задоволення базових потреб свого життя.

Такі надзвичайні заходи з боку керівництва республіки продовжували підривати соціально-економічне життя Казахстану. Скорочувалися посіви і поголів'я худоби, відбувалася посухи, а влада СРСР у формуванні планів на заготівлі це зовсім не враховувала [7, с. 33].

Республіка вже голодувала, але у відповідь на обережні прохання Казкрайкому ВКП (б) знизити плани на ім'я П. Голошочкіна та У. Ісаєва надійшла телеграма з Москви: «ЦК попереджає Вас, що у випадку, якщо в найближчий термін не буде належним чином організовано в республіці відчутний перелом в хлібоздачі, вони будуть вимушені перейти до репресій». У 1931–1933 рр. республіку вразив сильний голод, населення вимирало родинами, цілими аулами та навіть районами. До того ж, голод вразив не лише сільську місцевість, але й міста Казахстану, в яких спостерігалася своєрідна «плинність» кадрів.

Казахстанський історик Б. Тулепбаєв посилаючись на переписи населення 1926 і 1939 рр. наводить наступну інформацію: «За матеріалами 1926 року населення Казахстану складало 6 062 910 людей, з них 3 496 136 (або 57,6 %) казахів, а за переписом 1939 р., у республіці жили 6 093 507 людей, з них 2 315 532 (або 38 %) казахів. Тут звертаємо увагу на два факти – стабільність загальної чисельності населення між двома переписами і різке зменшення казахського населення на 1 180 604 людей» [7, с. 33].

Голод у Казахстані почався на рік раніше, ніж в інших радянських республіках, ще взимку 1930 р. Щоб вижити казахи почали різати свою худобу та залишати країну. Така своєрідна евакуація-відкочівка населення мала місце з 1931 по 1933 рр. Тоді понад 1 млн осіб, більшість з яких були етнічними казахами, переселилися в сусідні радянські республіки, а також у китайську провінцію Сіндзян, на кордоні з радянським Казахстаном. Невдовзі Москва закрила кордони Казахстану, наказавши відкрити вогонь по тисячам голодуючих на китайсько-казахстанському кордоні [8].

Дослідники проблематики голоду в Казахстані також відзначали, що до сьогодення збереглося дуже мало свідчень усної історії з даного питання. Джерельну базу складають в основному архівні джерела, частина яких і досі знаходиться у Росії під грифом «секретно». Один зі свідків тієї страшної трагедії на початку 90-х рр. XX ст. згадував: «Я був ще дитиною, але я не міг цього забути. Мої кістки здригаються від усіх цих переживань, як тільки я про них згадую. Під час голоду забрали всю худобу та зерно. Родичі батька покинула радянський Казахстан і тікали через кордон в Китай. Для тих, хто залишився, голод став «тихим ворогом». На арбу (візок) збирали тіла мертвих і скидали в місця масових захоронень на околицях поселень» [6].

В результаті колективізації були підірвані продуктивні сили в сільському господарстві та в аулі зокрема. Засоби виробництва і продукція стали власністю держави, а не колгоспників. Це призвело до руйнування продуктивних сил – винищення худоби, зниження врожайності посівів, незацікавленості колгоспників у збереженні с/г виробництва [9, р. 156].

На сьогодні тематика дослідження історії голоду в Казахстані у 1931–1933 рр. є дуже актуальною як в Республіці Казахстан, так і за її межами. Щороку 31 травня казахи відзначають день пам'яті жертв великого голоду. У 2021 р. напередодні цього дня спікер верхньої палати парламенту – Сенату – М. Ашимбаєв презентував президенту Республіки Казахстан К.-Ж. Токаєву тритомник «Ашаршилик. Голод. 1928–1934. Документальна хроніка» в який увійшло понад тисячу реальних свідчень про жахи колективізації на території Казахстану. Значна кількість документів знаходиться у відкритому доступі, оскільки архіви сталінських часів відкрили в країні починаючи з 90-х рр. XX ст.

Зазначимо, що політика радянської верхівки на здійснення колективізації кочового населення швидкими темпами, відбирання худоби у кочівників для яких вона була основою господарства і чи не єдиним

засобом власного забезпечення, призвела до катастрофічного зменшення корінного населення Казахстану, що масово вмирало від голоду, або вимушено відкочовувало в Монголію чи Китай. Народні знання сезонних відкочівок спочатку допомагали частині казахського населення зберегти власне життя і врятуватися від голодної смерті, проте репресивна радянська машина невдовзі закрила кордони республіки, а нечисленні народні повстання було жорстоко придушено.

Натомість загальна кількість населення республіки швидко поверталася до своїх звичних цифр через завезення на територію населення з інших республік Радянського Союзу під приводом проведення індустріалізації 30-х років ХХ ст. Переважна більшість дослідників трагедії голоду у Казахстані звинувачує радянську верхівку та її несправедливу політику, внаслідок якої одні верстви населення вважалися привілейованими і повністю забезпечувалися продовольством, тоді як інші змушені були залишатися без засобів для існування і помирати від голодної смерті. Нинішній Казахстан дуже активно розкриває трагічні сторінки своєї історії ХХ ст., навіть попри загрозу зіпсувати стосунки з Росією, яка після розпаду СРСР залишалася дуже важливим економічним та політичним партнером Казахстану.

Використані джерела та література

1. Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Союза. Алматы: Новое литературное издание, 2020. 360 с.
2. Верхотуров Д. Ашаршылык. История Великого голода. М. : Самиздат, 2010. 370 с.
3. Пинчола Н. Сталинская «иерархия потребления» и великий голод 1931–1933 гг. в Казахстане». *Ab Imperio*. 2018 №. 2. 2018. С.80-116.
4. Головинко В. Ашаршылык. 90 лет Голодомору в Казахстане, убиившему не менее миллиона казахов. Вина СРСР и Сталина неоспорима. Как за это будет отвечать Россия? *Новая газета*. 2021. № 59. URL: <http://novayagazeta.ru/articles/2021>

5. Пинчолла Н. Кто был «архитектором» голода в Казахстане? 20.06.2020. URL: <https://exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/119494/>

6. Алиев А. Ашаршылык и Зулмат. Как Казахстан пережил два голодомора. 31.03.2021. URL: <https://www.trtrussian.com/mnenie/asharshilyk-i-zulmat-kak-kazakhstan-perezhil-dva-golodomora-4993176>

7. Тулепбаев Б. Великие созидания и крушения в XX веке (Мемуары). Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. 336 с.

8. Алтынбаев К. Кремль отрицает исторические факты о чудовищном голоде в Казахстане в 1930-е годы. 3.11.2019. URL: https://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2019/03/11/feature-02

9. History of Kazakstan. Essays. Almaty: Gylym, 1998. 230 с.

УДК 338.45:665.6/.7(479.24)

Ігор Ткаченко

<http://orcid.org/0000-0002-8276-3778>

ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ НАФТОГАЗОВОГО СЕКТОРУ НЕЗАЛЕЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНУ

У статті досліджено історичний розвиток сфери видобування нафти і газу в Азербайджані. Розпочате це за часів Російської імперії видобування нафти на Апшеронському півострові представлено як один із основних напрямів, що визначали економічний розвиток держави як у складі СРСР, так і після здобуття незалежності. Показано, що нафтогазовий сектор Азербайджану визначав економічний розвиток республіки у складі СРСР і став локомотивом економіки і суспільних перетворень у добу незалежності, а обсяги видобування енергоресурсів дали можливість отримання багатомільярдних прибутків та інвестицій.

Ключові слова: нафтогазовий сектор Азербайджану, видобуток нафти й газу, «Контракт сторіччя», енергетична і трубопровідна дипломатія.

Tkachenko I. Historical background of the development of the oil and gas sector of independent Azerbaijan

The article examines the historical development of oil and gas extraction in Azerbaijan. Oil extraction on the Apsheron Peninsula, which began in the days of the Russian empire, is represented as one of the main directions that determined the economic development of the state both within the USSR and after gaining independence. It is shown that the oil and gas sector of Azerbaijan determined the economic development of the republic as part of the USSR and became the locomotive of the economy and social transformations in the days of independence, and the volume of energy resources extraction provided the opportunity to obtain multibillion profits and investments.

Key words: oil and gas sector of Azerbaijan, oil and gas production, «Contract of the Century», energy and pipe diplomacy.

Економічний розвиток нових незалежних держав, які утворилися після розпаду СРСР, значною мірою визначався потенціалом, накопиченим під час доби індустріалізації в СРСР, наявністю тих чи інших природних ресурсів і планів освоєння територій керівництвом СРСР і Держпланом. Азербайджанська РСР впродовж тривалого часу займала місце основного всесоюзного постачальника нафти і нафтопродуктів, до освоєння великих покладів нафти у Західному Сибіру в 60-х рр. XX ст. Відповідно, значні поклади нафти та газу, які розроблялися на території Азербайджану з кінця XIX ст., стали основою його існування як у складі Російської імперії та СРСР, так і за доби незалежності азербайджанської держави.

Для незалежного Азербайджану поклади нафти і газу є значною перевагою, що дала змогу не надто багатій і досить архаїчній за соціальною структурою країні отримати шанс на подолання економічної кризи і наслідків поразки у війні за Нагірний Карабах на початку 90-х рр. XX ст. Типова для пострадянського простору економічна розруха і відсутність перспектив розвитку, накладені на військову поразку, окупацію і, як наслідок, понад мільйон біженців – усе це могло б привести до перетворення Азербайджану на відсталу і безперспективну периферію і аутсайдера зі зруйнованою економікою на кшталт нинішньої Абхазії.

Однак нафта і газ, а також відкриття нових потужних родовищ у 1990-х рр., стали не лише рятівною паличкою для держави, але і локомотивом її економічного розвитку, чинником, що визначив зовнішньоекономічні і геополітичні пріоритети на десятиліття вперед. Нафта і газ, значними запасами яких володіє Азербайджан, стали фактично основою сучасної азербайджанської держави. Історія нафти і газу в Азербайджані часів незалежності є перманентним процесом обміну барелів на інші цінності – політичні, економічні, соціальні. Після проголошення незалежності в 1991 р. нафта була і є гарантією твердого, багатого і

незалежного майбутнього Азербайджану [1, с. 43]. Основу економічної могутності незалежного Азербайджану відтак складають паливні викопні ресурси, база розвитку яких закладалася з кінця XIX ст., і, особливо, за радянської доби.

Перебуваючи у складі СРСР, економіка Азербайджану мала підпорядкований центру статус. Великою перевагою АзРСР став нафтогазовий комплекс, який активно розвивався з початку XX ст. Його розвиток значно прискорився у складі СРСР, для якого нафтогазові промисли Апшеронського півострова і шельфу Каспійського моря впродовж значного періоду існування радянської держави були визначальною паливно-інфраструктурною базою. За часів СРСР у Азербайджані відбулося велике капітальне будівництво, внаслідок чого доля промисловості в продукції народного господарства республіки виросла до 90 %. Нафтогазовий комплекс і промисловість Азербайджану розвивалися згідно з директивами центру і загальносоюзними потребами. Але саме радянський спадок став запорукою успішного поступу нової незалежної держави після здобуття незалежності.

Задоволення потреб величезного СРСР впливало на розвиток і характер нафтової промисловості Азербайджану протягом тривалого часу. Нафтова промисловість забезпечила створення багатьох потужних галузей промисловості завдяки виробництву сировини, що збільшувалося з року в рік (переробка нафти, нафтохімія, хімія), а також пов'язаних з нею різних виробничих галузей (нафтове машинобудування, приладобудування, чорна металургія та виробництво труб для видобутку нафти), електроенергетики тощо. Відтак провідною галуззю економіки Азербайджану радянського періоду була нафтогазова.

Однак після виявлення у 50– 60-х рр. XX ст. нових багатих покладів нафти в інших регіонах Радянського Союзу інтерес до азербайджанської різко знизився. Роботи з розвитку нафтогазової промисловості в республіці

і пов'язаних з нею інших галузях економіки пішли на спад, ставши, тим самим, причиною ослаблення економіки країни в цілому. Слід зазначити, що з метою збільшення видобутку нафти у 50–60-х рр. XX ст. було введено в експлуатацію нові нафтові поклади в Кура-Аразькій низовині, однак вони не допомогли відновити видобуток нафти в Азербайджані до довоєнного рівня [2].

Попри зростання значення Азербайджану в загальносоюзній економіці, існували певні перекоси в індустріальному розвитку його регіонів. Так, великі об'єкти і підприємства будувалися в основному в Баку і Сумгаїті. В інших містах подібні будівництва були обмежені, що призводило до зниження рівня зайнятості робочої сили в інших галузях промисловості, міграції населення з сіл у великі міста. Невипадково Баку посідав одне з перших місць за рівнем урбанізації серед столиць колишніх радянських республік (у 1970 р. у чотирьох азербайджанських містах – Баку, Сумгаїт, Гянджа, Мінгечаур – проживало 63 % всього міського населення республіки).

Це, в свою чергу, призводило до труднощів у сфері задоволення попиту на житло й інші соціальні об'єкти. У 70–80-х рр. XX ст. в Азербайджані було все ж підготовлено виробничий, науково-технічний і кадровий потенціал достатній для стабільного розвитку республіки та її регіонів. Населення Азербайджану становило 2,5 % від населення колишнього СРСР, проте з виробництва промислових товарів країна займала одне з провідних місць. Так, у середині 80-х рр. на частку Азербайджана припадало виробництво 70 % нафтового обладнання, включаючи 100 % виробництва глибоководних насосів, 10,5 % електроварювального обладнання, 7,8 % каучукової соди, більше третини вин і винної продукції, 100 % кондиціонерів, 5,7 % холодильників, 9,6 % шовкової сировини тощо. У 70–80-х рр. XX ст. в Азербайджані було запущено виробництво нових промислових підприємств. Закупівля нових

машин і устаткування відбувалася набагато швидше за інші республіки СРСР, відповідно основний капітал зростав швидше, ніж в інших регіонах Радянського Союзу [3].

Усе це мало вирішальний вплив на формування сучасного соціально-економічного розвитку Азербайджану, визначення напрямів його поступу в добу незалежності. Розпад СРСР міг бути м'якшим за наслідками, однак війна з Вірменією і втрата значної частини території держави значно ускладнили процес переходу до ринкової економіки.

Існування серйозної промислової бази на сході країни, яку не зачепили військові дії, а також значні запаси нафти й газу стали запорукою майбутніх успіхів Азербайджану з відновлення територіальної цілісності держави. Особливо важливим було підписання у вересні 1994 р. в Баку «Контракту сторіччя» – угоди Азербайджану терміном на 30 років з рядом найбільших ТНК щодо спільної експлуатації нафтогазових родовищ в азербайджанському секторі Каспійського моря [4].

Внаслідок укладення цього контракту Азербайджан став одним із міжнародних центрів перетину важливих транспортно-комунікаційних шляхів з Азії до Європи, а відтак місцем зосередження інтересів різних країн і регіональних об'єднань й отримав певний вплив на діяльність міжнародних компаній.

Реалізація контракту, а згодом і розширення масштабів діяльності у нафтогазовій сфері принесли суттєві результати – у Азербайджана з'явилися золотовалютні резерви, було посилено обороноздатність країни, оновлено флот тощо. Держава, яка ще не так давно залежала від пільгових кредитів міжнародних фінансових інституцій, отримала можливість відмовитися від них, реалізовувати крупні інфраструктурні і соціальні проекти, регулярно підвищувати (за умов високої ціни на енергоносії) зарплати, пенсії. Накопичені у нафтовому фонді кошти дозволили побудувати тимчасові поселення для біженців і вимушених переселенців.

Як наслідок, за обсягом іноземних інвестицій на душу населення Азербайджан у 2000–2010-х рр. займає перше місце на пострадянському просторі [5, с. 911].

Підписана за сприяння тодішнього президента США Б. Клінтона, угода з провідними нафтовими гігантами світу заклала основу для перетворення Азербайджану на вигідного економічного та торговельного партнера для впливових держав Заходу. Крім того, саме багатомільярдні прибутки від торгівлі енергоресурсами, особливо в період надвисоких цін на них в першому десятилітті XXI ст., стали фундаментом економічних, соціальних та суспільних перетворень в державі, що дозволили Азербайджану Алієвих стабілізувати ситуацію в країні на фоні перманентного конфлікту з Вірменією за Нагірний Карабах, а також мати міцнішу позицію як регіонального гравця у стосунках із сусідами по регіону.

Успіх зовнішньоекономічного курсу Азербайджану став можливим завдяки правильно обраній стратегії позиціонування себе як надійного партнера і постачальника енергоносіїв на світові ринки. Пріоритет був наданий США та його потужним нафтовим компаніям, які були серед ключових бенефіціарів «контракту століття» та подальших подібних угод. Розвиток азербайджанської економіки і її ключової сфери був відданий на відкуп клану Алієвих з мінімальним втручанням США у сферу суспільного розвитку за умови дотримання режимом певних атрибутів, які дозволяють прихильникам влади Азербайджану говорити про успіхи у побудові успішної демократичної держави. Власне, сам Гейдар Алієв наголошував на пріоритетному значенні співробітництва зі США для збереження незалежності і побудови правової, демократичної і світської держави [6].

Під час президентства Г. Алієва (1993–2003) Азербайджану вдалося досягти значних успіхів як у внутрішньому розвитку держави, так і на міжнародній арені. «Контракт століття» став програмним документом

азербайджанської державності, імплементація якого (як і пов'язаних з ним менш масштабних угод) привела до створення сприятливого підґрунтя для економічного, а відтак і геополітичного зростання держави.

Одним із наслідків його реалізації було створення Г. Алієвим у 1999 р. Державного нафтового фонду Азербайджанської Республіки [7, с. 14]. Це стратегічне рішення дозволило акумулювати надприбутки, отримані від експорту вуглеводнів, а також спрямувати ці кошти на подальшу реалізацію інфраструктурних і соціально значимих проєктів. Зокрема, кошти фонду були направлені на реалізації проєктів трубопроводів Баку – Тбілісі – Джейхан, проєкту ТАНАП, проєкт будівництва нової сучасної плавучої бурової установки в Каспійському морі. Зрештою, прибутки від торгівлі нафтою і газом дозволили Азербайджану успішно розвивати армію і експортувати сучасне озброєння.

Президентські вибори 2003 р. і перемога на них сина Гейдара Алієва Ільхама Алієва не позначилися на темпах розвитку нафтогазового сектору як основи азербайджанської економіки. У цей час стрімко зростали ціни на основні експортні продукти Азербайджану, що дозволило пригасити суспільний опір встановленню диктатури Алієва багатомільярдними прибутками від торгівлі нафтою та газом.

Нафтова стратегія, розроблена на межі двох тисячоліть, мала надзвичайно важливе значення для розбудови незалежного Азербайджану, відродження і розвитку інших галузей економіки. Як продовження цієї стратегії велике значення мала затверджена указом президента І. Алієва «Довгострокова стратегія управління нафтовими і газовими прибутками (2005–2025 рр.)» [8]. Ця стратегія спрямована на розвиток ненафтового сектору економіки, широкомасштабний розвиток інфраструктури, підвищення обороноздатності держави, реалізацію заходів, пов'язаних із переоблаштуванням звільнених територій та повернення вимушених переселенців у місця їх проживання.

Орієнтація на пріоритетний розвиток нафтогазового сектору за часів правління Г. Алієва та І. Алієва мала і продовжує приносити вагомі досягнення. Адже з 2003 р. Азербайджан почав отримувати значно більші кошти від продажу сировини. Розробка надгігантських (згідно світової класифікації) офшорних нафтових родовищ Азері – Чираг – Гюнешлі, видобування на гігантському офшорному газоконденсатному родовищі Шах-Деніз дозволили значно підвищити видобуток нафти і газу, а й збільшити надходження до державного бюджету Азербайджану. Так, у 2009 р. було видобуто 50,4 млн тонн нафти і 23,7 млрд м³ газу, у 2010 р. – 51,5 млн тонн і 27 млрд м³ відповідно.

Це стало можливим як завдяки десяткам мільярдів доларів інвестицій західних партнерів у нафтогазовий сектор Азербайджану, активному веденню зовнішньоекономічної діяльності та пошуку ринків збуту сировини, так і тому, що, хоча за попередніми розрахунками запаси нафти на родовищах «Азері», «Чираг» і в глибоководній частині родовища «Гюнешлі» становили 511 млн тонн, однак згодом, згідно з новими оцінками, запаси нафти були оцінені вже у 1,072 млрд тонн.

Завдяки цим запасам і відкриттю нових гігантських родовищ у Азербайджані не лише стрімко зростали обсяги видобування нафти й газу, але й активно розвивалася мережа експортних нафто- і газопроводів. Так, наприкінці 1997 р. нафта стала експортуватися на Чорне море по трубопроводу Баку – Новоросійськ, у 1999 р. був прокладений і введений в експлуатацію нафтопровід з Баку у чорноморський порт Супса. В 2002 р. закладений і 25 травня 2005 р. введений в експлуатацію передбачений в «контракті століття» нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан.

До початку 2020 р. в розробку блоку Азері – Чираг – Гюнешлі було інвестовано понад 36 млрд доларів, з нього видобуто 500 млн тонн нафти, а також понад 40 млрд м³ супутнього газу [9].

Введення в експлуатацію гігантських газових родовищ «Шахденіз», «Умід» та «Апшерон» на рубежі ХХ–ХХІ ст. перетворили Азербайджан ще й на крупного експортера природного газу. Нові можливості Азербайджану були схвально сприйняті США, політика яких у Каспійському регіоні спрямована, перш за все, на створення нової архітектури трубопроводів, які поставлятимуть вуглеводні Каспію в Європу у обхід Російської Федерації та Ірану, а також на створення бар'єрів на шляху надходження вуглеводнів Центральноазіатського регіону в Китай [10, с. 108, 109]. Азербайджан послідовно реалізовує кроки, які дослідники часто називають енергетичною чи трубопровідною дипломатією, що стала ключовим аспектом зовнішнього курсу держави. Розуміючи, що сировину необхідно не лише видобути, але й доставити кінцевому споживачу, Азербайджан у ХХІ ст. направив свої зусилля на розбудову мережі газопроводів, які дозволяють йому експортувати десятки мільйонів тонн нафти і десятки мільярдів кубометрів природного газу.

Азербайджан є одним із ініціаторів проекту «Південного газового коридору». Першими до нього приєдналися Туреччина і Грузія, потім Італія, Греція, Болгарія, Албанія, Боснія, Хорватія і Чорногорія. Загалом для поставок на європейські ринки були побудовані нові трубопроводи: у 2007 р. введено в експлуатацію газопровід Баку – Тбілісі – Ерзурум; у 2012 р. між Азербайджаном і Туреччиною підписано угоду по проекту TANAP (Трансанатолійський газопровід); у 2013 р. консорціум «Шахденіз» обрав проєкт ТАР (Trans-Adriatic-Pipeline), що з'єднає кордон Туреччини з півднем Італії, для поставок в Європу азербайджанського газу, який буде транспортуватися по газопроводу TANAP. Ці проєкти, поєднуючи родовище «Шахденіз» з півднем Італії, дозволяють реалізувати проєкт «Південний газовий коридор».

Ці дії, направлені на розвиток ключового сектору економіки і пошук шляхів та ринків збуту енергоносіїв, дозволили реалізувати основну

мету Азербайджану у сфері економіки і її забезпечення фінансовим ресурсом – побудувати власний нафтогазовий комплекс, практично вирішити питання з легалізацією прав на власний сектор Каспійського моря, створити потужну трубопровідну інфраструктуру [10, с. 108, 109].

Отримані завдяки розбудові потужного нафтогазового сектору економіки кошти Баку спрямовував на реалізацію ряду масштабних проєктів, інфраструктурні і соціальні перетворення. Серед них слід згадати «Державну програму з підтримки малого і середнього підприємництва в Азербайджанській Республіці (1997–2000 рр.)», «Державну програму з розвитку малого і середнього підприємництва в Азербайджанській Республіці (2002–2005 рр.)», «Державну програму з розвитку машинобудівної індустрії в Азербайджанській Республіці (2002–2005 рр.)», «Державну програму з розвитку аграрного сектору в Азербайджанській Республіці (2002–2006 рр.)», «Концепцію демографічного розвитку Азербайджанської Республіки», «Державну програму з розвитку туризму в Азербайджанській Республіці в 2002–2005 рр.», «Державну програму з соціально-економічного розвитку регіонів Азербайджанської Республіки (2004– 2008 рр.) та ряд інших.

Зважаючи на успішне зростання економіки завдяки нафтогазовому сектору у 2000-х рр., стрімке збільшення видобутку нафти та газу й, відповідно, експортної виручки у зв'язку зі стабільно високими цінами на енергоносії, у Концепції розвитку «Азербайджан – 2020: Погляд у майбутнє», затвердженій наприкінці 2012 р., декларувалася амбітна мета, що з точки зору економічного розвитку буде досягнуто підвищення статусу Азербайджанської Республіки від держави-лідера регіону до учасника в системі міжнародних економічних відносин, який має високу конкурентоспроможність [11, с. 10].

Слід відмітити, що попри декларовані цілі, Концепція в цілому відштовхувалася від розуміння безальтернативності експортної моделі

економіки. В концепції розвитку «Азербайджан – 2020: погляд у майбутнє» за основу було взято економічну модель експортної направленості і передбачено, що підвищення конкурентоспроможності і удосконалення структури економіки будуть сприяти зростанню нафтового експорту [11, с. 12].

Нафта і газ є основою економічного благополуччя Азербайджану, ключовим сектором економіки, від стану якого залежать практично всі сфери суспільного життя держави. Дані про структуру ВВП Азербайджану в 2000-х рр. вказують на те, що зростання ВВП мало місце майже виключно завдяки збільшенню обсягів видобування нафти та газу [12, с. 7]. Звичайно, у зростанні добробуту країни за рахунок продажу природних ресурсів немає нічого поганого – дивлячись на досвід країн Перської затоки, які змогли вкласти прибутки від нафтогазового сектору в динамічний розвиток усього суспільства, Азербайджан і його еліти намагаються скористатися їх позитивним досвідом, розбудовуючи державу на основі найбільш значущої і ефективної галузі економіки.

Таким чином, нафтогазовий сектор став визначальним чинником успішних перетворень Азербайджану в пострадянську добу. Нова модель економічного розвитку, заснована на різних формах власності та формуванні конкурентоспроможної економіки, адаптованої до умов глобалізації, сформувалася завдяки спрямуванню зусиль на розвиток видобування і транспортування нафти і газу. Відтак саме паливно-енергетичний комплекс є основою економіки Азербайджану, на нього припадає більша частина іноземних інвестицій і понад половина ВВП країни. Освоєння родовищ нафти та газу у поєднанні з раціональним споживанням енергоносіїв дає можливість довгострокового планування розвитку економіки і зовнішньої стратегії держави, закладає ґрунтовну базу соціально-економічного розвитку незалежного Азербайджану, що суттєво позначається на усіх сферах суспільного життя.

Хоча у перехідний період між радянською і ринковою соціально-економічними моделями розвитку негативний вплив мали ряд економічних і політичних факторів (модель економіки, яка не відповідала національним інтересам; негативний баланс експортно-імпортних операцій, у тому числі за рахунок скорочення торговельно-економічних зв'язків з колишніми союзними республіками і низьких цін на нафту в 90-х рр. XX ст.; безперервне знецінення основних капіталів і національної валюти; нестабільна політична ситуація, ускладнена військовим конфліктом з Вірменією, і викликані цими обставинами значні затрати на розміщення біженців з Нагорного Карабаху тощо), Азербайджану під керівництвом Г. та І. Алієвих вдалося використати переваги, отримані новою незалежною державою завдяки розвитку нафтогазового сектору, та спрямувати кошти від продажу енергоресурсів на забезпечення потреб економіки та держави у цілому.

Не зважаючи на серйозну залежність Азербайджану від продажу сировини (свідченням цього є те, що нафта і газ складають 95 % експорту, доходи від якого складають понад 75 % бюджету країни [3]), наявність значних покладів нафти і газу є перевагою порівняно з сусідами по регіону. За високих цін на нафту країна має значні фінансові ресурси для розвитку і можливість вкладати кошти в масштабні інфраструктурні проекти (стадіони, аеропорти, люксові готелі), що благотворно впливає на усі сфери життя і рівень добробуту громадян держави.

Використані джерела та література

1. Диаспора, нефть и розы: Чем живут страны Южного Кавказа. Ереван, 2005. 214 с.
2. Нацбанк Азербайджана девальвировал манат на 33,5 % к доллару, 30 % к евро. URL: <https://www.reuters.com/article/azerbaidjan-devaluation-idRUL5NOVV0EI20150221>.

3. Экономика Азербайджана. URL: https://www.azerbaijans.com/content_716_ru.html.

4. Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской республикой и США в 90-е годы XX века. URL: <https://articlekz.com/article/10853>.

5. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку: «Zərdabi LTD» MMC, 2013. 1008 с.

6. Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской республикой и США в 90-е годы XX века. URL: <https://articlekz.com/article/10853>.

7. Самедзаде З. Стратегия развития экономики Азербайджана. *Економіст*. 2013. № 5. С. 11–15.

8. Указ Президента Азербайджанской Республики от 27 сентября 2004 года № 128 Об утверждении Долгосрочной стратегии по управлению доходами от нефти и газа. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30962540.

9. Нефтяные и газовые проекты. URL: <https://ru.president.az/azerbaijan/contract>.

10. Шабельникова О. Основные приоритеты внешней политики Азербайджанской Республики. *Внешняя политика новых независимых государств*: Сборник / Отв. ред. Б.А. Шмелёв. М.: ИЭ РАН, 2015. 240 с.

11. Концепция развития «Азербайджан – 2020: Взгляд в будущее». URL: https://president.az/files/future_ru.pdf.

12. Экономика стран Южного Кавказа в период глобального кризиса, 2009–2010. *Исследовательские записки Института Кавказа*. 2011. № 5. 55 с.

УДК 94:316.422+330.35(476)

Іван Богданович
<http://orcid.org/0000-0003-2015-3760>

СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ БІЛОРУСІ: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІСТЬ

Питання соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь неодноразово ставало об'єктом уваги різних науковців, при цьому дослідження специфіки еволюції зазначеної проблематики продовжує містити значний потенціал для вивчення. З цією метою в статті послідовно розглядаються радянська доба Білорусії, соціально-економічні та політичні основи отримання нею державного суверенітету,

аналізується стан білоруської економіки в перші роки після здобуття незалежності; висвітлено кроки, які було зроблено з метою стабілізації соціально-економічного становища республіки та виходу на тренд стійкого зростання.

Наведено короткий аналіз розвитку економіки Республіки Білорусь в другому десятилітті ХХІ ст., визначено головні причини, які викликали уповільнення її розвитку та можливі шляхи компенсації негативних явищ і ефектів у цій сфері. Зважаючи на значення для Білорусі зовнішньоекономічних відносин окремо розглянуто стан, тенденції та перспективи експортно-імпоротної діяльності, проаналізовано її географічну та товарну складові.

Ключові слова: Республіка Білорусь, соціально-економічний стан, зовнішня торгівля, міжнародні відносини, пострадянський простір, Союзна держава Республіки Білорусь та Російської Федерації.

Bohdanovych I. Specifics of socio-economic development of Belarus: past and present

The issue of socio-economic development of the Republic of Belarus has repeatedly become the object of attention of various scientists, while the study of the specifics of the evolution of this category continues to contain significant potential for study. To this aim, the article consistently examines the Soviet era of Belarus, the socio-economic and political basics of obtaining state sovereignty, analyzes the condition of the Belarusian economy in the first years after independence; highlights the steps that were taken to stabilize the socio-economic situation of the Republic and reach the trend of sustainable growth.

There is given a brief analysis of the development of the economy of the Republic of Belarus in the second decade of the XXI century, there are identified the main reasons that caused the slowdown in its development and possible ways to compensate for negative phenomena and effects in this area. Taking into account the importance of foreign economic activity for Belarus, there are analyzed the state, trends and prospects of export-import activity are considered separately, its geographical and commodity components.

Keywords: Republic of Belarus, socio-economic situation, foreign trade, international relations, post-Soviet space, Union state of the Republic of Belarus and the Russian Federation.

Оцінка історичного контексту та особливостей становлення державності певної країни може бути об'єктивною тільки у випадку всебічного дослідження як політичної та географічної специфіки розвитку територій, що лягли в основу державотворчих процесів, так і їх соціально-економічного розвитку. При цьому необхідною вимогою є розмежування суб'єктивізму, який неминуче виникає при вивченні неоднозначних у політичному відношенні країн, та реального погляду на перебіг подій і явищ, що мали місце у різні часові інтервали. Однією із таких держав, відносно яких зазначена вимога є особливо актуальною, сьогодні є і Республіка Білорусь.

Крім того, для сучасної вітчизняної науки не втрачає актуальності питання дослідження розвитку пострадянських країн. Причиною цього є приналежність України до даної групи держав, а отже, окремі явища або процеси, з якими стикались в них, можуть бути доречними та представляти інтерес і для вітчизняної практики.

Проблематика соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь, особливостей її формування та розвитку як на стадії здобуття незалежності, так і в подальшому неодноразово ставала об'єктом уваги цілого ряду авторів, серед яких науковці: О. Валіон, Ю. Волкова, А. Готовський, В. Гурський, В. Гусаков, А. Денисевич, І. Дервяго, О. Коледа, А. Косовський, А. Матяс, І. Пашкевич, Е. Петрушкевич, Е. Рожковська, Т. Скрябіна, М. Соломко, Є. Червінський, А. Чубрик, В. Шутілін.

Незважаючи на те, що питання соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь неодноразово виступало об'єктом уваги науковців, дослідження специфіки еволюції зазначеного напрямку залишає значний потенціал для вивчення. Зокрема, на нашу думку, аналіз процесів, які мали місце в минулому, здебільшого перебував під впливом певної односторонності. Така деформація обумовлена переважно суб'єктивністю під тиском політичної кон'юнктури. Внаслідок результатами стають праці, акцентовані або на позитивних, або на негативних сторонах життя Республіки Білорусь та її народу. При цьому альтернативна позиція під тиском тих же політичних мотивів зазнає неконструктивної критики.

Усвідомлюючи, що в умовах сучасного світу повноцінно усунути зазначений недолік навряд чи реально, разом з тим переконані, що дослідження вищезазначеної проблематики необхідно продовжувати, оскільки тільки в ході якісної наукової полеміки можливо здобути максимально об'єктивні результати, які будуть значимими не лише для теорії, але і для вітчизняної та зарубіжної практики.

Серед недоліків висвітлення специфіки соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь одним із найбільш істотних є методологічний аспект: більшість авторів розглядають сучасність як щось дискретне, без взаємозв'язку із передумовами, які і обумовили нинішній стан справ.

Формування сучасної структури економіки Білорусі розпочалось задовго до проголошення державної незалежності. Відправною точкою тут вважаємо завершення Другої світової війни, після якої розпочалось не тільки відтворення зруйнованих, але і створення та заснування нових підприємств. На тому етапі вкрай важливе значення мали рішення: по-перше, започаткувати на території тодішньої Білоруської РСР функціонування нових галузей промисловості (в довоєнній Білорусії машинобудування, важка та хімічна галузь практично не були представлені); по-друге, забезпечити фінансування зазначеної активності із союзного бюджету СРСР в цілому (очевидно, що власних ресурсів Білоруської РСР на таку масштабну програму не могло вистачити, або при пошуку і використанні власних ресурсів, реалізація запланованого зайняла б декілька десятиліть). Впровадження таких підходів дозволило БРСР по виробництву окремих товарів доволі швидко вийти на провідні місця в СРСР в цілому. Наприклад, за обсягами виготовлених мінеральних добрив БРСР обійшла навіть Українську СРСР, де ця галузь існувала ще з початку ХХ ст.

Водночас, необхідно відзначити, що за такої ситуації відбулося зміщення акцентів в структурі економіки Білорусії, яке мало наслідком певні проблеми в традиційних для республіки легкій та харчовій промисловості. Як результат, постраждали інтереси населення, яке недоотримало товарів першої необхідності. Разом з тим, не будемо ігнорувати той факт, що за обсягами та рівнем виробництва і реалізації товарів народного вжитку БРСР у 80-х рр. ХХ ст. посідала третє місце

серед союзних республік у роздрібних цінах та четверте в розрахунку на душу населення, поступаючись при цьому тільки республікам Прибалтики.

У подальшому розвиток промислового виробництва Білорусії можна проілюструвати наступними цифровими даними: у проміжку з 1970 по 1986 р. зростання в 3,23 рази загальних темпів промислового виробництва (у т.ч. виробництва товарів народного споживання – у 2,74 рази та засобів виробництва – у 3,54 рази). Зросла і продуктивність праці: в 1986 р. вона перевищувала в 2,3 рази значення відповідного показника 1970 р. та у 11,3 рази – 1940 р. Все вищезазначене підтверджує тезу про те, що базу сучасного промислового виробництва Республіки Білорусь створено саме у другій половині ХХ ст., оскільки були закладені необхідні передумови для подальшого успішного розвитку реального сектору білоруської економіки.

Ще одна складова економічного розвитку, якою нерідко нехтують, але яка в реаліях останніх світових подій набуває особливого значення в контексті продовольчої безпеки держави – сільське господарство. В даному сегменті передумови сучасного стану також були закладені в ХХ ст. Так, при співставленні показників його валової продукції за 1940 р. та 1986 р. звертає на себе увагу зростання у понад 2,5 рази. Станом на момент розпаду СРСР за виробництвом зерна, цукрових буряків, картоплі, льону та льоноволокна БРСР була серед лідерів поміж інших союзних республік, а за показниками ефективності виробництва деяких видів продукції (наприклад, льону-довгунця або картоплі) впевнено посідала перше місце. Значного зростання було досягнуто і в тваринництві, щоправда тут Білорусія не претендувала на лідируючі позиції в масштабах СРСР в силу своїх природно-кліматичних умов та традицій ведення господарства.

Процеси демократизації в суспільно-політичному житті СРСР призвели до розпаду цієї держави, колишні його республіки здобули

незалежність. При цьому одномоментний розрив значної кількості наявних виробничо-господарських, збутових, науково-технічних та навіть культурних і соціальних зв'язків не міг пройти безслідно. В соціально-економічній сфері результатом для усіх без винятку новостворених країн стали кризові процеси. Єдина відмінність полягала у інтенсивності та подальших їх наслідках. Республіці Білорусь, в силу географічного положення та відносної етнічної однорідності (станом на 1989 р. 77,9 % населення склали білоруси, ще 20,2 % припадало на національності слов'янської групи народів: росіян, українців та поляків [1]), вдалось уникнути значних внутрішніх конфліктів, проявів сепаратизму, потоків міжнародного криміналу, тероризму. Не було і активних територіальних претензій з боку сусідів або подібних проблем, з якими по-різному стикнулись більшість інших республік колишнього СРСР. У той же час оминути значні труднощі не змогла і колишня БРСР. У республіці загострилася економічна ситуація: зменшився національний дохід, скоротилося виробництво, з'явилося реальне безробіття та погіршилось соціальне становище громадян.

Вихід з кризи тодішнє керівництво вбачало в переході до ринкових відносин. З цією метою у жовтні 1990 р. Верховна рада республіки схвалила розроблену Радою міністрів БССР програму переходу до ринкової економіки. Нею передбачались створення ринкових інститутів, приватизація, демонополізація, відхід від системи державного регулювання економіки. У 1992 р. в країні була запроваджена власна грошова одиниця – білоруський рубль. Особливого ефекту на фоні інших подій (розрив економічних зв'язків після розпаду СРСР, спад виробництва й інфляція, прорахунки попереднього етапу перебудови) ці кроки не дали, натомість народне господарство Білорусі увійшло у фазу глибокої економічної кризи. З 1992 р. розпочалося обвальне падіння виробництва. За 1990–1995 р. ВВП скоротився на 38 %, виробництво промислової

продукції – на 41 %, продукції сільського господарства – на 27 %, обсяг капітальних вкладень – на 60 %. Ускладнила економічний стан Білорусі в умовах вільного ціноутворення проблема постачання паливно-енергетичних ресурсів, металу та сировини з Росії, України, республік Середньої Азії. Ціни на них безперервно зростали, викликаючи ланцюгову реакцію багаторазового підвищення вартості товарів і послуг [2].

У скрутному становищі опинилося сільське господарство. Відбувалося скорочення поголів'я великої рогатої худоби, погіршувалася матеріально-технічна база підприємств даної галузі. Водночас закупівельні ціни на сільгосппродукцію і далі перебували під контролем держави, залишаючись вкрай низькими, вони не покривали витрат на її виробництво. Правову основу для зародження ринкових відносин на селі було закладено у 1991 р., після ухвалення законів «Про селянське (фермерське) господарство», «Про право власності на землю». Відповідно до них передбачались приватна власність на присадибні ділянки, особисте підсобне господарство, дачне будівництво, а також можливість довгострокової оренди землі за договірною ціною. У 1993 р. площа виділених земель для фермерських господарств складала 51 959 га або 0,5 % усіх сільгоспугідь республіки. При цьому питома вага продукції фермерських господарств у загальному обсязі агропромислового комплексу складала менше 1 %. Чимала кількість фермерських господарств збанкрутувала.

Виходячи із ситуації, що склалася у 1995 р., білоруський уряд ухвалив Програму виходу з кризи, розраховану на п'ять років. Основою внутрішньополітичної діяльності керівництва країни був визначений курс на розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки на основі здійснення ефективної соціальної політики. Впродовж 1996–1997 рр. вдалося знизити інфляцію і темпи економічного спаду виробництва, реанімувати виробництво в ряді галузей промисловості, зупинити

подальше падіння життєвого рівня населення, зменшити рівень безробіття. Об'єктивним свідченням перших позитивних зрушень у зазначений період може служити показник темпів щорічного зростання ВВП країни: за даними ЮНКТАД вже в 1996 р. Республіка Білорусь вийшла на позитивні його значення (+2,7 %), а у 1997 р. він склав вже +11,4 % [3]. Кращі показники серед колишніх республік СРСР в зазначений час демонструвала тільки економіка Естонії, при цьому не слід забувати, що в абсолютних значеннях її масштаби є непорівнянними із Білоруссю. Щодо забезпечення позитивної динаміки ВВП, то для порівняння: Україна змогла переломити негативну тенденцію із щорічним падінням ВВП лише в 2000 р.

Проте валютна криза в республіці у березні і серпнева фінансова криза 1998 р. в Росії негативно позначилися на економіці Білорусі. З метою подолання кризи було проведено уніфікацію валютного курсу відносно білоруського рубля і часткову лібералізацію цін, посилено бюджетну дисципліну, значною мірою здійснено переведення розрахунків на грошову основу. В результаті цих заходів інфляція знизилася з 251 % у 1999 р. до 108 % у 2000 р., обсяг ВВП збільшився на 3,4 %, а у 2001 р. – на понад 5,8 % [3]. Виробництво промислової продукції у 2001 р. зросло на 5,5 % і склало 106 % до рівня 1990 р. У 2001 р. реальні грошові доходи населення збільшилися на 25 %, а реальна заробітна плата – на понад 30 %. Водночас зростав обсяг нереалізованої продукції, залишався низьким рівень інвестицій, третина підприємств на цей час стали збитковими.

Гальмували результати соціально-економічних перетворень у Білорусі, на нашу думку, й зовнішньополітичні проблеми, які виникли у цієї держави. Оскільки зазначене питання виходить за межі даного дослідження, обмежимося згадкою про події, які маємо на увазі. Впродовж 1994–1996 рр. до Конституції Республіки Білорусь було внесено зміни, на підставі яких проведено вибори Президента і парламенту країни. Таку

корекцію законодавчого поля піддали критиці США та країни Західної Європи, а вибори були визнані ними нелегітимними. Як наслідок, відбулося погіршення дво- та багатосторонніх відносин між Мінськом та т.з. «західним світом», що призвело до запровадження зазначеними державами ряду санкцій та обмежень відносно Республіки Білорусь. Таким чином, сформувався доволі чіткий причинно-наслідковий ланцюжок, який пояснює додаткові підстави гальмування темпів розвитку економіки білоруської держави.

У той же час, запровадження обмежувальних заходів проти Мінська призвело до відмови від багатовекторної моделі участі в міжнародних відносинах, яка розроблялась першими урядами незалежної Білорусі, на користь поглиблення партнерських відносин на східному напрямі. Тут розвиток ситуації відбувався за сприятливішим для Мінська сценарієм. Зокрема, протягом 1995–2000 рр. були послідовно підписані Угода про дружбу, добросусідство та співробітництво між Російською Федерацією та Республікою Білорусь, Угода про утворення Співдружності Росії та Білорусі, Договір про Союз Білорусі та Росії, Договір про створення Союзної держави Республіки Білорусь та Російської Федерації [4, 5, 6]. Зазначені документи сформували стійку правову базу для розвитку стратегічного партнерства між названими країнами.

Ще однією специфічною рисою розвитку білоруської економіки стало використання доволі вдалого синтезу елементів ринкової економіки та індикативного планування. Так, з метою подолання кризи, уряд обрав курс на проведення модернізації в соціально-економічній сфері. Першим документом даного напрямку стала «Програма соціально-економічного розвитку Білорусі на 2001–2005 рр.», ухвалена другими Загальнобілоруськими народними зборами, що відбулися 18 травня 2001 р. у Мінську, та затверджена відповідним Указом Президента Республіки Білорусь [7].

У втіленні в життя цієї Програми провідна роль відводилась реальному сектору економіки. Зокрема, у промисловості, з метою підвищення ефективності та конкурентоспроможності білоруської продукції, передбачалось завершити роботи з активної реконструкції підприємств. Окрім того, документ визначав необхідність активного впровадження досягнень науково-технічного прогресу, здійснення сертифікації за міжнародними стандартами продукції, технологій та виробництва, а також розвиток та поглиблення інтеграційних зв'язків з закордонним бізнесом [8]. Оскільки досвід втілення у життя даного документу виявився успішним, подальші реформи в країні реалізовувались у відповідності до Національної стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 р.

Серед позитивних результатів, за підсумками першого етапу реформування, в 2010 р. на 23,3 % вдалось знизити енергоємність ВВП. В умовах, коли більшість розвинених країн світу докладає на даному напрямку особливих зусиль, такий результат для Республіки Білорусь мав особливе значення. Серед інших досягнень 2000–2010 рр. можемо відзначити завершення доволі успішної модернізації великих і середніх підприємств. У цифровому вираженні загальні підсумки першого десятиліття ХХІ ст. виглядали наступним чином: середнє значення темпів зростання ВВП Білорусі впродовж 2001–2008 рр. дорівнювало 8,3 %, причому найнижче значення цього показника становило 4,7 % у 2001 р., а з 2003 р. по 2008 р. включно річне зростання ВВП не було меншим ніж 9 %, що безумовно є відмінним результатом для порівняння.

Однак продовжити таку тенденцію Білорусі завадили об'єктивні причини. У другій половині 2008 р. світогосподарську систему швидко охопила фінансова криза, від якої так чи інакше постраждала більшість країн світу. Слід зазначити, що за рахунок, по-перше, створеного у попередні роки запасу міцності, по-друге, структури партнерських

відносин за кордоном, по-третє, ефективних антикризових заходів, Мінську вдалось втримати зростання ВВП на рівні 0,2 %. Для порівняння, в Україні на той час падіння індексу ВВП відносно попереднього року склало близько 15 %.

Друга декада XXI ст. для соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь виявилась менш вдалою, а однорідної тенденції, чітко спрямованої на зростання досягнути не вдалось. Попри кроки, які дозволили уникнути прямого впливу кризи 2008–2009 рр., її опосередковані наслідки все ж вплинули на Білорусь. Маємо на увазі, що велика кількість коопераційних та партнерських зв'язків у глобалізованій економіці обумовлює те, що у випадку виникнення несприятливих подій в одних країнах, вони неминуче поширюються й на інші. Так сталося і у випадку Білорусі, коли у 2012–2014 рр. зростання її ВВП не перевищувало 2 %. Попри обережні оптимістичні прогнози, реальність виявилась далекою від будь-яких планів.

Після початку української кризи в 2014 р. Білорусь, як учасниця Союзної держави із Російською Федерацією, також почала зазнавати негативного впливу від санкцій, накладених на останню. Перебудови вимагали виробничі і логістичні ланцюжки, обмежувались можливості торговельно-економічних та інвестиційних контактів із наявними зарубіжними партнерами.

У 2017–2019 рр. здавалось, що влада та економіка білоруської держави змогли адаптуватись до сформованих реалій, але 2020 р. приніс нові потрясіння. Сюди відносимо, по-перше, початок епідемії COVID-19; по-друге, президентські вибори 2020 р., які виявились найбільш скандальними з усіх, що проводились в країні за роки незалежності. Маємо на увазі ситуацію, коли КНР, РФ, Казахстан, Вірменія, Венесуела, В'єтнам, Киргизстан, Нікарагуа, Молдова визнали результати виборів та привітали О. Лукашенка з перемогою. В той же час країни Європейського Союзу,

Великобританія, США та інші держави розкритикували вибори і, де-факто, не визнали їх результату, наголошуючи на порушеннях виборчих процедур та на необхідності нових виборів.

Наслідками першої із зазначених проблем стали загальне уповільнення економічної активності у світі, що трансформувалось у недоотримання прибутків та певне зниження рівня ВВП багатьох держав. Республіка Білорусь не стала винятком. Щодо наслідків президентських виборів, то тут країна стикнулася із відвертим політико-економічним тиском.

Дискусійний характер вжитих проти Мінська заходів полягає у тому, що згідно прийнятих у міжнародному праві положень, санкції повинні запроваджуватись ООН або з відома цієї організації державами чи їх групами стосовно країн, які визнаються порушниками міжнародного права [9]. У випадку, що розглядається, навряд чи можна вести мову про порушення міжнародного права, оскільки будь-які вибори в суверенній державі або навіть окремі факти порушень під час їх проведення не підпадають під дію міжнародного права, а здійснюються винятково відповідно місцевої законодавчої та нормативно-правової бази.

Як можна побачити із подальших подій 2021–2022 рр., зазначені кроки проти Білорусі ініціювали ескалацію у зовнішніх відносинах між цією країною та державами західного світу, підштовхнувши при цьому Мінськ до рішучіших кроків назустріч Росії. Останнє, в свою чергу, за своїми наслідками вийшло за межі кроків соціально-економічної взаємодії, перемістившись у площину геополітичну та геостратегічну, призвівши до нової хвилі санкцій та інших обмежуючих заходів щодо Республіки Білорусь. Очевидно, що наслідком у 2022 р., а скоріш за все, і на декілька наступних років, стане нове уповільнення зовнішньоекономічної діяльності, а отже і втрати, які набудуть свого вияву у недоотриманих відсотках ВВП країни.

Разом з тим, робота державних механізмів щодо забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку країни не зупиняється ні на день. На сучасному етапі формування економічної політики держави та модернізація соціальної сфери відбувається згідно до Національної стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2030 року. Цим документом визначено програмні засади функціонування білоруської моделі економіки, а саме:

- сильна ефективна державна влада, що забезпечує політичну стабільність, безпеку, соціальну справедливість та суспільний порядок;

- рівність різноманітних форм власності, співробітництво держави та бізнесу, в основі якого лежить головний критерій – підвищення конкурентоспроможності білоруської економіки;

- високоефективна постіндустріальна економіка, заснована на знаннях та інноваціях, з високою часткою у ВВП наукоємних виробництв та послуг, з належним рівнем конкурентоспроможності в усіх видах економічної та іншої діяльності;

- рівні правові умови для всіх громадян у їх самореалізації, забезпечення власною працею гідного існування та матеріального добробуту;

- ефективна державна та суспільна підтримка соціально незахищених груп населення, їх інтеграція в суспільство та залучення до економічної діяльності;

- багатовекторність зовнішньоекономічної політики як принцип стійкого розвитку держави;

- розвиток інтеграційних процесів з країнами Євразійського економічного союзу, перш за все з Росією та іншими державами;

- екологічно обґрунтована політика держави; активна роль громадянського суспільства у вирішенні проблем стійкого розвитку [10].

Головними чинниками досягнення стійкого розвитку країни визначені людський, науково-виробничий та інноваційний потенціали, природні ресурси, вигідне географічне розташування.

Оскільки для економіки країни, що розглядається, впродовж її незалежності зовнішньоекономічна діяльність завжди була важливою складовою, у Національній стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2030 р. цьому питанню відводиться важлива роль. Необхідно відмітити той факт, що основна увага зосереджується на підпорядкуванні зазначених питань інтересам підвищення добробуту та задоволення зростаючих духовно-культурних і матеріальних потреб населення в умовах появи нових глобальних та регіональних викликів стійкому розвитку національної економіки.

Загальна динаміка зовнішньоекономічної діяльності Республіки Білорусь багато в чому кореспондується зі змінами, що мали місце відносно ВВП країни. Зауважимо тільки, що в 2021 р. держава отримала майже 32 % приросту обороту зовнішньої торгівлі товарами. При цьому ріст як експорту, так і імпорту на суму близько 10 млрд дол. США дає підстави припустити, що мова йшла про перепродаж окремих товарів в обхід санкцій. Причому напрямки таких специфічних товарних потоків були спрямовані як з РФ в Європу та Україну, так і в зворотному напрямку. При цьому в зв'язку з причинами, які будуть описані нижче, сподіватись на збереження аналогічної ситуації в 2022 р. і далі не доводиться.

Останніми роками головними зовнішньоекономічними партнерами Білорусі були Росія і країни ЄС. Найбільші обсяги експорту з Республіки Білорусь у 2021 р. припадали на Російську Федерацію (40,9 %), Україну (13,6 %), Нідерланди (5,4 %), Польщу (5,2 %), Німеччину (4,2 %), Литву (3,5 %), Казахстан (2,3 %), Китай (2,2 %), Бразилію (1,5 %), Латвію (1,3 %), частка інших країн склала 19,9 %. По обсягах товарного імпорту в

Білорусь за підсумками 2021 р. лідерами стали: Росія (56,6 %), Китай (9,7 %), Німеччина (4,2 %), Україна (3,6 %), Польща (2,8 %), Італія (1,9 %), Туреччина (1,7 %), США (1,3 %), Азербайджан (1,0 %), Франція (0,8 %), 16,4 % припадали на інші країни світу.

До найвагоміших експортних товарів Білорусі належали нафтопродукти та нафта, калійні та азотні добрива, металопродукція, вантажні автомобілі та трактори, хімічні волокна та нитки, шини, молочна, м'ясна продукція, цукор. Основними статтями імпорту виступали енергоресурси (головним чином, нафта і природний газ), сировинні товари, матеріали та комплектуючі (метали та вироби з них, сировина для хімічного виробництва, частини машин), технологічне обладнання [11].

Ми вже згадували, що більшу частину існування у статусі незалежної держави офіційний Мінськ перебуває під різного роду санкціями та обмеженнями з боку інших країн. Даний процес загострився в другій половині 2020 р. і його інтенсивність продовжує наростати до цього часу. Серед переліку останніх санкцій, запроваджених Євросоюзом у 2021–2022 рр., найбільш вагомими є: ембарго на купівлю білоруських калійних добрив та нафтопродуктів, товарів для виробництва тютюнових виробів, блокування доступу на фінансові ринки ЄС, заборона страхувати і перестраховувати державні білоруські фірми і установи, зупинка виплат Європейського інвестиційного банку, заборона продажу в Білорусь сучасних технологій і ІТ-обладнання [12].

У 2022 р. Рада ЄС затвердила нові секторальні санкції проти Російської Федерації та Республіки Білорусь за збройну агресію проти України. Серед останніх заходів, які стосувались саме Білорусії, необхідно виокремити: обмеження доступу до SWIFT для трьох великих білоруських банків («Білагропромбанку», «Дабрабит» і «Банку розвитку») та їхніх білоруських дочірніх компаній; заборону на транзакції з Центральним банком Білорусі, які пов'язані з управлінням резервами або активами та

наданням держфінансування для торгівлі або інвестицій у Білорусі; заборону лістингу та послуг щодо акцій білоруських держпідприємств на торгових майданчиках ЄС з 12 квітня 2022 р.; заборону розміщення депозитів у понад 100 000 євро від громадян або резидентів Білорусі у Євросоюзі, ведення їх рахунків центральними депозитаріями цінних паперів та продаж номінованих у євро цінних паперів білоруським клієнтам; заборону ввезення європейської валюти готівкою у Білорусь [13].

Свої обмеження проти Мінська запровадила і Україна. Виходячи з даних 2021 р., можемо зробити висновок, що для зовнішньої торгівлі Республіки Білорусь це означає втрату значного ринку збуту нафти та нафтопродуктів, добрив, засобів наземного транспорту, виробів з чорних металів та скла, а також виникнення проблеми компенсації за рахунок інших постачальників чорних металів, насіння і плодів олійних рослин, електричних машин та залізничних локомотивів, продукції харчової промисловості, пластмас та полімерних матеріалів, паперу та картону й ряду інших товарних позицій.

Таким чином, аналіз динаміки ключових показників економічного життя країни дозволяє зробити ряд висновків.

По-перше, можна констатувати, що впродовж другої половини ХХ ст. у Білорусії було сформовано достатній фундамент в промисловості та сільському господарстві для створення справді суверенної в соціально-економічному плані держави та забезпечення всіх базових потреб своїх громадян. Своєчасність кроків щодо модернізації народного господарства країни дозволила Республіці Білорусь утримати відповідні позиції і в ХХІ ст. Не ідеалізуючи білоруську економіку, вважаємо, що не можливо заперечувати той факт, що у перші десятиліття свого самостійного існування вона доволі успішно виконала завдання формування бази для державної незалежності.

По-друге, керівництву країни вдалось уникнути помилок механічного копіювання світового досвіду, які допустили більшість пострадянських країн. При цьому було створено найбільш оптимальну модель розвитку національної економіки, яка повністю враховувала та ефективно поєднувала як сучасні закони та принципи ринкової економіки, так і механізми державного регулювання окремих сфер соціально-економічного життя Білорусі. Успішно використовується програмно-цільовий метод, на основі якого приймаються та впроваджуються в життя завдання всебічного розвитку країни.

По-третє, серед проблем, які вимагають енергійного реагування вже сьогодні, є питання демографічного розвитку Республіки Білорусь; потреба стабілізувати ситуацію із чисельністю населення, яка тяжіє до повільного, але все ж скорочення. Для зміни тенденції тут необхідними є не тільки кроки по зміцненню соціально-економічного розвитку країни, але і забезпечення подальшого підвищення добробуту громадян, оскільки відносно низький рівень зарплат та соціальних виплат, порівняно із найближчими сусідами, призводить до того, що частина білоруської молоді прагне працевлаштуватись за кордоном (здебільшого у сусідніх Польщі та Росії).

По-четверте, наразі найбільш істотним викликом для білоруської держави стала політична ситуація. Маємо на увазі як перетворення країни на представника однопартійної системи із яскравим тяжінням до одного безальтернативного лідера (фактично, це типовий опис авторитарної політичної системи), так і найгірший за весь час незалежності стан відносин із країнами Європейського Союзу, які є одними із найближчих географічних сусідів Білорусії. Поліпшення внутрішньополітичної ситуації не буде можливе без певної демократизації політичного життя в країні: конструктивна критика ще не йшла на шкоду жодному політичному режиму, а хоча б відносний плюралізм був би позитивно сприйнятий не

тільки суспільством, але і зарубіжними партнерами. Значно складнішим є питання можливості нормалізації відносин із країнами ЄС, оскільки будь-які кроки у цьому напрямку неминуче призведуть до погіршення відносин із іншими білоруськими стратегічними партнерами, РФ або КНР, які увійшли в фазу антагоністичного протистояння з західним світом.

Використані джерела та література

1. Болдырев В.А. Итоги переписи населения СССР / Госкомстат. М.: Финансы и статистика, 1990. 49 с.

2. Богданович І.І. Білорусь: національний шлях розвитку та його здобутки. *Україна: контекст світових подій. Аналітичні записки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2017–2019 рр.)* / За заг. ред. член-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І. К., 2019. С. 364–370.

3. UNCTADstat. URL: <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx>

4. Угода про дружбу, добросусідство та співробітництво між Російською Федерацією та Республікою Білорусь. URL: <http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor1/>

5. Угода про утворення Співдружності Росії та Білорусі. URL: <http://www.soyuz.by/about/docs/dgovor2/>

6. Договор о Союзе Беларуси и России. URL: <http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor3/>

7. Указ Президента Республики Беларусь от 08.08.2001 № 427 «Об утверждении программы социально-экономического развития Республики Беларусь на 2001–2005 годы». URL: <http://www.lawbelarus.com/repub2008/sub32/text32403/index.htm>.

8. Валіон О. Трансформація білоруської економічної моделі у 2001–2005 рр.: перехід до стійкого соціально-економічного зростання. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2012. №. 9. С. 121–132.

9. Фліссак К.А. Економічні санкції та специфіка їх позиціонування в сучасних міжнародних відносинах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. №. 1. С. 72–80.

10. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030 года. Одобрено протоколом засідання Совета

Министров Республики Беларусь от 2 мая 2017 г. № 10. URL: <https://economy.gov.by/uploads/files/NSUR2030/Natsionalnaja-strategija-ustojchivogo-sotsialno-ekonomicheskogo-razvitija-Respubliki-Belarus-na-period-do-2030-goda.pdf>

11. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. Внешняя торговля. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/>

12. Евросоюз ввел санкции против Беларуси. Под запрет попал экспорт калия и нефтепродуктов. 24.06.2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-57598574>

13. Рада ЄС затвердила нові санкції проти РФ і Білорусі: деталі. 09.03.2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/9/683630/>

ЧАСТИНА II

ПОШУК ПАРАДИГМИ РЕФОРМУВАННЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

УДК 32.327- 327.7

Отрош М.І.

<http://orcid.org/0009-0006-1888-3501>

ПОШУКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ПОСТРАДЯНСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ

У статті аналізуються пошуки пострадянськими державами соціально-економічної моделі розвитку в рамках таких інтеграційних об'єднань як Європейський Союз, Співдружність Незалежних Держав та Євразійський економічний союз. Обрання конкретної моделі соціально-економічного розвитку (західноєвропейської чи євразійської) стало головним чинником, який значною мірою вплинув на економічний розвиток цих країн та проведення ними відповідних суспільно-політичних перетворень.

Ключові слова: *пострадянський простір, країни Балтії, Європейський Союз, Співдружність Незалежних Держав, Євразійський економічний союз.*

Otrosh M. The search for a socio-economic model of development by the countries of the post-Soviet space

The article sets the task of researching the post-Soviet countries' search for a socio-economic development model within the framework of such integration associations as the European Union, the Commonwealth of Independent States, and the Eurasian Economic Union. Choosing a specific model of socio-economic development (Western European or Eurasian) became the main factor that significantly influenced the economic development of these countries and their implementation of relevant social and political transformations.

Keywords: *post-Soviet space, Baltic states, Commonwealth of Independent States, Eurasian Economic Union.*

З 26 грудня 1991 р., офіційної дати припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права, розпочинається відлік хронології нової геополітичної реальності – пострадянського простору, в якому опинилися усі колишні радянські республіки, що отримали суверенітет і майже відразу після цього міжнародно-правове визнання з боку інших держав світу. З того часу науковці багатьох країн світу, в т. ч. України, присвятили проблемі розвитку новоутворених держав сотні досліджень. При цьому

більшість публікацій на зазначену тему зосереджено в російських виданнях. Це й не дивно, враховуючи особливий інтерес Росії як головного ідеолога та провідної рушійної сили у питаннях інтеграційних процесів на пострадянському просторі, значний економічний і науково-інтелектуальний потенціал РФ та відповідну інформаційну політику щодо формування позитивного іміджу країни за кордоном. Найбільш значущі, на нашу думку, напрацювання вітчизняних і зарубіжних науковців, на які ми посилаємося у статті, становлять теоретичну і практичну основу для подальших досліджень динамічних змін на пострадянському просторі.

Мета запропонованої статті полягає в аналізі пошуків країнами пострадянського простору соціально-економічної моделі розвитку в рамках відповідних інтеграційних об'єднань, зокрема Європейського Союзу (ЄС), Співдружності Незалежних Держав (СНД) та Євразійського економічного союзу (ЄАЕС).

Із розпадом СРСР п'ятнадцять новоутворених держав розпочали самостійний соціально-економічний розвиток, на який поряд з існуючими соціально-економічними чинниками накладала відбиток і національно-культурна самобутність народів цих країн, що зрештою й обумовлювало їх зовнішньополітичну орієнтацію. Так, прибалтійські республіки колишнього СРСР – Литва, Латвія та Естонія, які наразі називаються країнами Балтії, з перших днів своєї незалежності головну стратегічну лінію у зовнішній політиці спрямували у напрямку Заходу в особі Сполучених Штатів Америки, військово-політичного блоку Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та західноєвропейського інтеграційного об'єднання – Європейського Союзу під гаслом «Return to the West» («Повернення на Захід»). Решта республік колишнього Радянського Союзу прямувала (принаймні у перші роки своєї незалежності) у бік поступової консолідації в рамках Співдружності Незалежних Держав.

Взявши на озброєння західноєвропейську соціально-економічну модель розвитку, країни Балтії розглядали інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури як єдиний шлях зміцнення національної незалежності, що гарантуватиме національну безпеку і збереження суверенітету, а також забезпечить вирішення складних економічних та соціальних проблем.

Вплив інтеграційних процесів на суспільно-політичну та економічну трансформацію країн Балтії не залишився поза увагою світової наукової громадськості. Однак, з огляду на історичні та політичні реалії, європейські та російські погляди на цю проблему різняться. Якщо західні науковці переважно вважають, що країни Балтії виграли від обрання прозахідного вектору партнерства та відмови від стосунків з Росією як стратегічного партнера, то російські вчені розцінюють відмову від всеохоплюючої співпраці зазначених країн з Російською Федерацією як таку, що поклала економічні інтереси країн Балтії «на вівтар політичного міфу» [1, с. 242, 243].

Вивчення євроінтеграційного та євроатлантичного досвіду країн Балтії входить до кола наукових інтересів і вітчизняних дослідників. На особливу увагу в цьому контексті заслуговують, на нашу думку, дисертаційні дослідження В. Завацького [2] та Д. Аракеяна [3], присвячені європейській інтеграції країн Балтії та їх зовнішній політиці в контексті розширення ЄС і НАТО.

Переговорний процес щодо вступу балтійських держав до Європейського Союзу розпочався у 2000 р. і завершився набуттям ними у 2004 р. членства у цій Організації (ще раніше, зокрема у 2002 р., країни Балтії стали членами НАТО). Конкретні форми, темпи і методи перетворень, проведених у країнах Балтії, частково різнилися, але загальний вектор руху був однозначно спрямований на досягнення стандартів, передбачених Маастрихтським договором 1992 р. У цілому

позиції всіх трьох балтійських держав майже не відрізнялися, хоча Естонія в успішному проведенні реформ була попереду.

Європейська інтеграція для країн Балтії стала головним чинником, що значною мірою вплинув на їхній розвиток і сприяв пришвидшенню у проведенні суспільно-політичних реформ та економічного зростання. Країни Балтії трансформували (відповідно до Копенгагенських критеріїв набуття членства в ЄС 1993 р.) законодавчу базу, що торкалася усіх сфер державного буття. Швидка і водночас достатньо глибоко продумана приватизація, переорієнтація на європейський ринок значно покращили (починаючи з другої половини 1990-х рр.) економічні показники Литви, Латвії та Естонії. З набуттям повноправного членства в ЄС і НАТО збільшилася й політична вага цих держав та зріс їхній міжнародний авторитет.

Курс на європейську інтеграцію та вступ до НАТО визначили ключовим пріоритетом зовнішньої політики й деякі інші пострадянські країни, зокрема Грузія, Молдова та Україна, які уклали у 2014 р. угоди про асоціацію з ЄС включно з угодами про зони вільної торгівлі. Однак на початковому етапі своєї незалежності ці держави спільно з рештою інших пострадянських країн (за винятком країн Балтії) тією чи іншою мірою взаємодіяли в рамках СНД, створеної у грудні 1991 р. для заповнення пострадянського геополітичного вакууму та збереження економічної співпраці й політичних контактів на різних рівнях у межах колишнього СРСР.

Оскільки серед дослідників існують різні думки щодо СНД як пострадянського інтеграційного формату, не зайвим буде, на нашу думку, декілька слів сказати про правову природу цього утворення.

Установчими документами СНД як інституції, що об'єднувала у 1990-х рр. XX ст. 12 європейських та азіатських країн з числа колишніх республік СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан,

Киргизстан, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна), є: Мінська угода, підписана 8 грудня 1991 р. у Біловезькій пуці (Білорусь) президентами України, Росії і головою Верховної ради Білорусі; Протокол до цієї Угоди та Алма-Атинська декларація від 21 грудня 1991 р., яку підписали у тодішній столиці Казахстану 11 держав; Статут СНД, який був ухвалений 22 січня 1993 р. і набрав чинності через рік.

При цьому слід мати на увазі, що Молдова, Туркменістан і Україна не підписали Статут СНД, оскільки вбачали в ньому загрозу своїм національним інтересам. Україна відмовилась його підписувати на тій підставі, що ст. 11 і 12 цього документа суперечать суверенному праву будь-якої держави [4, с. 51–53].

Отже, Україна, яка не підписала Статут СНД, не була державою-членом цієї організації, а вважалася лише її державою-засновницею і державою-учасницею. У такій якості Україна послідовно протидіяла перетворенню СНД у наддержавну структуру і в рамках Співдружності (до виходу з неї після російської агресії та окупації частини українських територій) укладала лише ті угоди, які відповідали її національним інтересам та не становили загрозу національній безпеці.

Що стосується Туркменістану, то він у 2005 р. заявив, що братиме участь в СНД лише як асоційований член, зважаючи на свій міжнародно визнаний з 1995 р. статус держави, що дотримується постійного нейтралітету. Грузія під тиском Москви та внутрішньополітичних обставин змушена була приєднатися у 1993 р. до СНД. Хоча Грузія й поставила свій підпис під Статутом СНД, однак ухилялась від підписання більшості спільних документів Співдружності. Після анексії Росією частини грузинської території та утворення на ній маріонеткових режимів взагалі вийшла з цієї організації у 2009 р.

Згідно з названими установчими документами СНД ця структура не є ні державою, ні наддержавним утворенням. Правовий статус СНД роз'яснено у Консультативному висновку Економічного суду СНД від 23 червня 1998 р. № 01-1/2-98 та в Ухвалі цього суду від 15 березня 2010 р. № 01-1/1-10, згідно з якими СНД є самостійним суб'єктом міжнародного права, міжурядовою організацією, покликаною забезпечити міждержавне співробітництво з найширшого кола питань, що володіє власною (автономною) волею та договірною правоздатністю [5, с. 756].

Згідно зі Статутом, основними цілями Співдружності є: співробітництво в політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній та інших галузях; всебічний і збалансований економічний і соціальний розвиток держав-членів у рамках спільного економічного простору, міждержавна кооперація та інтеграція; забезпечення прав і основних свобод людини відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та документів ОБСЄ; співробітництво між державами-членами у забезпеченні міжнародного миру та безпеки, здійснення ефективних заходів зі скорочення озброєнь і військових витрат, ліквідації ядерної та інших видів зброї масового знищення, досягнення загального і повного роззброєння; сприяння громадянам держав-членів у вільному спілкуванні, контактах і пересуванні у Співдружності; взаємна правова допомога і співпраця в інших сферах правових відносин; мирне вирішення спорів і конфліктів між державами Співдружності [6].

З часу заснування СНД в її рамках здійснювалися спроби запуску й активізації інтеграційних процесів на пострадянському просторі, ініційовані здебільшого Російською Федерацією, яка виступала головним ідеологом і провідною рушійною силою у цій організації. Так, у вересні 1993 р. у Москві глави дев'яти держав (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Російської Федерації, Таджикистану та Узбекистану) підписали договір про утворення Економічного союзу, який

ставив за мету створення умов для стабільного розвитку економік держав-членів, поетапне формування єдиного економічного простору, спільну реалізацію економічних проєктів, вирішення економічних проблем [7]. Однак Туркменістан і Україна цей документ не підписали.

Низку документів інтеграційного характеру було прийнято у 1994 р., зокрема договір про створення єдиного економічного простору, угоду про створення зони вільної торгівлі, угоду про створення платіжного союзу країн-членів СНД тощо. Втім, вже невдовзі стало зрозуміло, що створення Економічного союзу в рамках СНД за якомога більшої кількості пострадянських країн виглядає проблематичним. Головними причинами на шляху реалізації цього проєкту були, з одного боку, слабкість Росії як головного рушія інтеграційних процесів на пострадянському просторі, з іншого – системна економічна криза, що охопила всі країни СНД.

У 1998 р., коли Росія вдалася до чергових кроків з реформування СНД у напрямку більш тісної інтеграції, деякі країни, в т. ч. Україна, зайняли досить чітку позицію щодо захисту своїх національних інтересів як незалежних держав у вигляді накреслення своєрідних червоних ліній щодо посягання на їх міжнародну суб'єктність. Позиція цих держав передбачала перетворення СНД на консультативно-переговорний механізм економічної взаємодії за межами якого мали залишатися питання політичного, військового, прикордонного, гуманітарного, правового, інформаційного співробітництва, проблеми взаємодії у контексті колективної безпеки, а також врегулювання конфліктів. Зрештою органи СНД не повинні були перешкоджати інтегруватися її членам до інших інституцій, зокрема європейських [8].

Отже, стримуючу антиінтеграційну роль зіграли неготовність більшості нових незалежних держав втрачати бодай частку щойно здобутого суверенітету, різне спрямування їх геополітичних намірів, а також вплив колективного Заходу в особі США та ЄС. Після розпаду СРСР

його територія опинилась у фокусі уваги і конкурентної боротьби практично всіх основних акторів системи міжнародних відносин.

Причини невдач інтеграційних починань у рамках СНД містилися й у різному баченні учасниками суті та принципів функціонування нового утворення. Росія вбачала в СНД перехідний етап на шляху до реінтеграції пострадянського простору, натомість для решти країн-членів СНД слугувала засобом досягнення національної незалежності та зміцнення державності [9, с. 66–69].

На думку багатьох дослідників, яку ми повністю поділяємо, створення на пострадянському просторі такої організації як СНД було необхідно насамперед для так званого цивілізованого «розлучення» республік після розпаду СРСР. По мірі зміцнення пострадянськими країнами своєї державності та більш-менш цивілізованого врегулювання в рамках СНД більшості питань спільної радянської спадщини, інтерес до цієї організації у більшості її членів став згасати. До кола цих держав не входила Російська Федерація, для якої головною причиною створення СНД можна вважати реалізацію імперативу збереження впливу Росії на пострадянському просторі. При цьому країни СНД мали залишатися її сателітами на кшталт тих, що в недалекому минулому належали до Організації Варшавського договору.

До такого висновку дозволяє дійти аналіз основних положень Концепції зовнішньої політики РФ, затвердженої главою російської держави ще 1993 р. У концепції була сформована стратегія «близького зарубіжжя», відповідно до якої пострадянський простір визначено як сферу особливих геостратегічних інтересів та виняткового впливу Росії [10, с. 19]. Більше того, указом президента РФ від 14 вересня 1995 р. затверджено Стратегічний курс Росії стосовно держав-учасниць СНД, в якому простежується ідея цілковитого домінування РФ у країнах Співдружності та наголошується на зосередженні на їх теренах життєвих

інтересів Росії у галузях економіки, безпеки, оборони, а також у питанні «захисту прав росіян» [11, с. 6844–6849]. Ідучи цим стратегічним курсом Росія запустила на пострадянському просторі два паралельні процеси – реінтеграцію передусім лояльних країн через євразійські об'єднання та дестабілізацію тих держав, які обрали західний вектор своєї зовнішньої політики як пріоритетний і намагаються вийти з-під геополітичного впливу Росії.

Виходячи з власних інтересів, Росія, незважаючи на невдачі інтеграційних починань у рамках СНД, не полишила намірів стимулювати інтеграцію і більш тісну економічну співпрацю на пострадянському просторі.

Так, поза рамками СНД виникла ідея євразійської інтеграції. Першим реальним кроком на шляху до неї було підписання у 1995 р. «Угоди про Митний союз» між РФ і Білоруссю, до якої приєднався Казахстан. У 1996 р. підписано «Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах» за участі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану. Договір ставив за мету створення Співдружності інтегрованих держав, формування спільних органів управління інтеграційними процесами. В 1999 р. ці п'ять країн уклали «Договір про митний союз та Єдиний економічний простір», який визначив цілі, принципи, механізм функціонування Митного союзу, етапи його формування [12, с. 34–39]. Втім, через неготовність держав, що уклали зазначені угоди, втрачати власний суверенітет, а також через суперечності політичного та економічного характеру між учасниками, реальні інтеграційні процеси у цих форматах у 1990-х рр. так і не розпочалися.

У 2000 р. Митний союз, започаткований у 1995 р., трансформувався в Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). Договір про заснування ЄврАзЕС підписали ті ж п'ять країн: РФ, Білорусь, Казахстан,

Киргизстан і Таджикистан. У 2006 р. до них приєднався шостий учасник – Узбекистан. Утворення ЄврАзЕС обґрунтовувалося наближенням культур, спільністю історичних доль, тривалими добросусідськими відносинами, єдиним географічним простором та схожістю геополітичних інтересів його учасників. Проте цього виявилось замало: значних успіхів і здобутків новостворений союз не продемонстрував.

Процес інтеграції на пострадянському просторі прискорився лише після обрання у 2000 р. президентом РФ В. Путіна, який відразу став виношувати ідею створення Єдиного економічного простору (ЄЕП). Новий інтеграційний проєкт було започатковано 23 лютого 2003 р. під час чергової зустрічі у Москві президентів Білорусі, Казахстану, Росії та України, які у підписаній спільній заяві домовилися підготувати до вересня 2003 р. угоду про формування ЄЕП. Однак вже на цьому етапі сторони мали різне бачення щодо майбутнього об'єднання. Якщо для України, яка на той час проголосила пріоритетом зовнішньої політики європейську інтеграцію, найважливішим елементом ЄЕП було запровадження зони вільної торгівлі без вилучень і обмежень, то РФ ставила за мету досягнення повної економічної інтеграції аж до запровадження єдиної валюти.

Незважаючи на активне не сприйняття проєкту ЄЕП значною частиною українського суспільства, президент Л. Кучма разом з главами держав Росії, Білорусі та Казахстану на саміті СНД, що проходив у Ялті 19 вересня 2003 р., підписав 20 квітня 2004 року. Угоду про формування Єдиного економічного простору. Верховна Рада України 266 голосами ратифікувала цей документ з такими застереженнями: «Україна братиме участь у формуванні та функціонуванні ЄЕП у межах, що відповідають Конституції України». Проти ратифікації голосували депутати від опозиційних фракцій. Того ж дня угоду ратифікувала Державна Дума РФ [13, с. 14–17].

Проте, після обрання у грудні 2004 р. новим главою Української держави опозиційного кандидата В. Ющенка, офіційна позиція Києва щодо ЄСП змінилася. Протягом 2005–2006 рр. у рамках цього об'єднання відбулося декілька раундів безрезультатних переговорів, під час яких українська сторона наполягала на тому, що участь України в ЄСП має бути обмежена зоною вільної торгівлі та не повинна суперечити курсу на євроінтеграцію. Росія намагалася чинити на Україну тиск через антидемпінгові розслідування, торговельні обмеження, газові війни, підтримку проросійських політичних сил. Зрештою, після вступу України до Світової організації торгівлі у травні 2008 р., тема Єдиного економічного простору в Україні починає поступово втрачати актуальність.

Після фактичної відмови України брати участь в інтеграційних проєктах під головуванням РФ, ці процеси на пострадянському просторі продовжувалися без неї. Так, 6 жовтня 2007 р. було підписано Договір про створення єдиної митної території та формування Митного союзу між Російською Федерацією, Білоруссю і Казахстаном, а також Договір про Комісію Митного союзу. Невдовзі було підписано ще кілька міжнародних договорів, що сформували міжнародно-правові підвалини Митного союзу, який з 1 липня 2011 р. почав функціонувати у повному обсязі.

Митний союз став першим реально функціонуючим інтеграційним об'єднанням на пострадянському просторі з єдиною системою товарно-цінового і нетарифного регулювання, єдиною митною територією та єдиним митним законодавством. У межах цього союзу скасовувався митний контроль, встановлювався єдиний митний тарифний збір на зовнішніх кордонах країн-членів, тобто запроваджувалась єдина зовнішньоторгівельна політика щодо третіх країн [14, с. 330–336].

Наступною формою інтеграції учасників Митного союзу стало формування Єдиного економічного простору. До спільної митної території

додавалися: вільний рух капіталів, послуг та робочої сили, узгоджена макроекономічна політика, гармонізація та уніфікація національних законодавств.

У грудні 2010 р. було підписано пакет документів, які набрали чинності 1 січня 2012 р. та створили основу для започаткування функціонування Єдиного економічного простору. Незважаючи на труднощі й проблеми, після тривалих переговорів Росія, Білорусь і Казахстан підписали 29 травня 2014 р. Договір про Євразійський економічний союз, який розпочав своє функціонування з 1 січня 2015 року. З 2 січня того ж року до ЄАЕС доєдналася Вірменія, а з 12 серпня 2015 р. – Киргизстан. Стратегічно ЄАЕС є першим етапом формування Євразійського союзу (ЄАС), який за планами Кремля має бути створений до 2025 р. із якомога більшою кількістю держав пострадянського простору. Для добровільно-примусового залучення цих країн до такого союзу Росія має всі необхідні важелі тиску, неодноразово випробувані нею на практиці у відносинах з новими незалежними державами.

Водночас наявність багатьох суперечностей всередині ЄАЕС не дозволяє говорити про позитивну динаміку в розвитку цього об'єднання. Особливо на тлі запровадження з 2014 р. країнами Заходу низки економічних санкцій проти Росії. Незважаючи на це, «збирання земель» у межах новоствореного ЄАЕС необхідно Росії передусім для реалізації стратегії повернення її могутності на міжнародній арені, хоча б частково наближеної до тієї, якою володів колишній СРСР.

Кремль, створивши окремий центр сили та впливу майбутньої багатополярної системи, розраховує вести діалог у міжнародних структурах не лише від свого власного імені, а й від імені Євразійського союзу [15, с. 44]. При цьому, не враховується те, що намагаючись стати окремим центром сили в системі міжнародних відносин, Росія перебуває фактично в міжнародній ізоляції, має відсталу економіку сировинного

спрямування, не здатну до інновацій, нехтує елементами правової держави, а свою економічну відсталість та ідеологічну слабкість прагне компенсувати ядерним шантажем та тотальним ігноруванням норм міжнародного права. Для розвитку російських інтеграційних проєктів серйозною перешкодою стала й маргіналізація Росії після анексії Криму, вторгнення до України та погіршення відносин із Заходом [16].

Незважаючи на це, євразійська інтеграція й надалі залишається для Російської Федерації одним з головних зовнішньополітичних пріоритетів, що має на меті подальше закріплення впливу на пострадянському просторі. За умов домінування політичної складової ЄАЕС над економічною, Росія має достатньо важелів впливу для тотального контролю діяльності організації.

Москва майже не зважає на інтереси учасників Євразійського економічного союзу, для яких участь у цьому об'єднанні є радше питанням виживання через критичну залежність від РФ у багатьох сферах. При цьому звертає на себе увагу відсталість, слабкість, сировинний характер економік, нерівномірність соціально-економічного розвитку, асиметричність економічного потенціалу та масштабу країн, які входять до ЄАЕС. Ще однією особливістю євразійської інтеграції є те, що у ній беруть участь переважно країни з авторитарними політичними режимами, які характеризуються високим рівнем корупції, відсутністю вільних засобів масової інформації та верховенства права.

Підсумовуючи, слід зазначити, що на поточний момент потенціал РФ, незважаючи на міжнародну ізоляцію та санкційний тиск, дозволяє їй втримувати існуючі формати об'єднання під контролем. Росія й надалі володіє необхідною військовою силою та економічною спроможністю для того, щоб змушувати учасників ЄАЕС рухатися у фарватері її інтеграційної політики. Водночас проблема інтеграційних процесів на євразійському просторі стає дедалі актуальнішою в контексті загострення

геополітичної конкуренції між Сполученими Штатами Америки, Європейським Союзом, Китайською Народною Республікою і Російською Федерацією. За таких умов формування нового світового порядку безпосередньо впливатиме і на долю нових незалежних держав, задіяних в інтеграційних об'єднаннях під егідою РФ. Наразі фінал євразійської інтеграції залишається під великим питанням.

Поза будь-яким сумнівом Росія намагатиметься здійснювати повний контроль держав ЄАЕС. Стосовно країн Балтії, які взяли за взірць західноєвропейську соціально-економічну модель розвитку, вони з моменту проголошення суверенітету розглядали інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури як єдиний шлях зміцнення національної незалежності, що гарантував би їм національну безпеку та збереження суверенітету, а також забезпечив вирішення складних економічних і соціальних проблем. Європейська та євроатлантична інтеграція для країн Балтії стала головним чинником, що позитивно вплинув на їх розвиток і значною мірою сприяв прискоренню у проведенні суспільно-політичних реформ та економічного зростання.

Використані джерела та література

1. Стельмах В. О. Вплив інтеграції країн Балтії на їх суспільно-політичну трансформацію. *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору*: монографія / за ред. канд. іст. наук, доц. А. Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с.
2. Завацький В. М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.): дис...канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 225 с.
3. Аракелян Д. В. Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО: автореф. дис... канд. політ. наук. К., 2008. 20 с.
4. Чекаленко Л. Д. Нестійке сьогодні – запорука хиткого майбутнього (з досвіду СНД). *Країни пострадянського простору в умовах формування*

багатопольного світу: історичні уроки та перспективи: зб. наук. праць / за заг. ред. А. Г. Бульвінського. К., 2016. С. 51–53.

5. Проценко І. М. Співдружність Незалежних Держав. *Енциклопедія міжнародного права* : У 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 3. М–Я. К.: Академперіодика, 2019. 992 с.

6. Офіційний сайт Виконавчого комітету СНД. URL: <http://cis.minsk.by>.

7. Договір про створення Економічного союзу, 24.09.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_035.

8. Банах В. М. Російська суспільно-політична думка 1990-х рр. Про участь України в інтеграційних процесах СНД. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/2867/1/29.pdf>.

9. Дорошко М. С. Митний союз і Єдиний економічний простір як російські геополітичні проекти. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2011. Вип. 17. С. 66–69.

10. Основные положения концепции внешней политики Российской Федерации, утверждены Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002*: хрестоматия в 4 т. / Ред.-сост. Т. А. Шаклеина. М., 2002. Т. 4.

11. Стратегический курс России с государствами-участниками Содружества Независимых Государств. Утвержден Указом Президента Российской Федерации от 14 сентября 1995 года. № 940. *Собрания законодательства Российской Федерации*. 1995. № 38. 18 сентября.

12. Винникова Р. В. Этапы евразийской интеграции. *Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Право*. 2016. Т. 1. Вып. 1. С. 34–39.

13. Бульвінський А. Проект Єдиного економічного простору: російське та українське бачення. *Віче*. 2009. № 18. С. 14–17.

14. Кондратенко О. Геостратегічний вимір зовнішньої політики Російської Федерації. К., 2017. 607 с.

15. Кондратенко О. Євразійський економічний союз – новий геополітичний проект Російської Федерації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2016. № 127.

16. Иноземцев В. Торговля иллюзиями: что не так с евразийской интеграцией. 12.02.2019. URL: <http://mirperemen.net/2019/02/torgovlya-illyuziyami-chto-ne-tak-s-evrazijskoj-integraciej/>.

ВПЛИВ ІДЕОЛОГІЇ РАШИЗМУ НА СОЦІАЛЬНИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Доводиться, що питання демократичного і правового устрою, модернізації провідних галузей економіки, розвитку соціально-економічної сфери і забезпечення першочергових потреб громадян, вирішення міжнаціональних проблем у РФ так і не набули першочергового значення. Підкреслюється, що відродження тоталітаризму (рашизму), мілітаризму, агресивної і загарбницької політики у незалежній РФ відбулося насамперед тому, що державний устрій попередньої історії цієї імперії залишається незмінним і визначальним чинником її нинішнього існування.

***Ключові слова.** РФ, традиції, соціальна сфера, агресивна політика, рашизм, війна проти України, санкції Заходу, ізоляція РФ.*

Derzhaliuk M., Derzhaliuk O. The impact of fascist ideology on the social and popular development of the Russian Federation

It is proved that the issues of democratic and legal system, modernization of the leading sectors of the economy, development of the socio-economic sphere and meeting the basic needs of citizens, and solving interethnic problems in the Russian Federation have not become a priority. It is emphasized that the revival of totalitarianism (rascism), militarism, self-assertive and aggressive policy in the independent Russian Federation occurred primarily because the state system of the previous history of the empire remains unchanged and is a determining factor in its current existence.

***Key words.** Russian Federation, traditions, social sphere, aggressive policy, rascism, war against Ukraine, Western sanctions, isolation of the Russian Federation.*

Вивчення трансформаційних перетворень, розбудови самостійної Російської Федерації, генези її державного режиму упродовж 1991–2023 рр. дозволило з'ясувати, що вони привели до вкрай суперечливих і негативних результатів, зокрема, згортання започаткованих прогресивних реформ, відходу від кращих світових політико-правових і соціально-економічних моделей, стрімкої еволюції державного устрою від демократичних засад до диктатури, мілітаризації економіки, цілковитого домінування ВПК у житті країни. Принципи демократичної і правової моделі державного устрою з ринковою економікою, федеративна модель уже на початковій стадії були і залишаються неприйнятними для еліти «русской» нації, бо посилюють сепаратизм і ослаблення єдиної імперії.

Історичний досвід підтвердив, що лише тотальне панування унітарної і зверхцентралістської форми правління залигається єдиною гарантією недопущення розпаду Росії, забезпечення панування її великодержавницьких інтересів на світовій арені, насамперед у пострадянському регіоні.

Сформований з 2000 р. режим на чолі з диктатором В. Путіним, що отримав назву «рашизм», як і його ідеологічна основа у вигляді національної ідеї Російської Федерації, корінням проростають з епохи Золотої Орди, Московської держави, Російської імперії та СРСР. Вироблені у середньовіччі принципи державотворення постійно удосконалювалися, але їхня сутність залишалася незмінною. Це – тоталітаризм, концентрація влади у руках диктатора та силових структур, унітарність управлінської системи, зверхмілітаризація економіки, цілковите панування духовних скреп, єднання усіх націй і народностей навколо «русского языка и культуры», формування єдиної спільноти росіян.

У радянські часи основу політичного устрою СРСР складала інша форма тоталітаризму, лише обрамлена комуністичними догмами: цілковите панування компартії у всіх сферах життя держави, войовничий атеїзм, вибудований на комуністичній моралі та ідеології, тотальна русифікація і перемішування народів, формування єдиної радянської спільноти на «русском языке и культуре» на просторі єдиної держави. Це пояснюється тим, що РФ є багатонаціональною державою, яка не може йти шляхом будівництва «держави-нації», в основі якої лежать етнонаціональна ідея.

Саме зверхцентралізована організація влади у всі минулі епохи є, на думку сучасної правлячої еліти Російської Федерації, найнадійнішою і єдино прийнятною моделлю для збереження цілісності сучасної Росії, гарантування національної безпеки, подолання сепаратизму і відцентрових

рухів у явно «нерусских регіонах», а також забезпечення необхідних соціально-економічних умов для усіх громадян імперських регіонів.

Упродовж 90-х рр. XX ст. РФ настирливо добивалася від Заходу відновлення біполярного геополітичного формату світу, в якому поруч із США вона визнавалася б другим світовим центром, окремою цивілізацією з відповідним геополітичним статусом. Після того як досягти належного порозуміння у цих питаннях не вдалося, РФ зосередилася на посиленні свого домінування на пострадянському просторі та в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР). Але й тут вона досягла лише часткових успіхів.

Поглиблення відносин між пострадянськими країнами мало важливе значення для РФ лише у першій половині 90-х рр. Починаючи з 1997 р., Москва почала все активніше ігнорувати дуже прийнятні і вигідні договірно-правові відносини з цими державами, насамперед з Україною, добивалася відновлення стосунків з країнами СНД на рівні Центр – республіка за радянськими стандартами.

Оптимальної моделі взаємодії між уже незалежними суб'єктами так і не було вироблено. Спроби їх врегулювати на засіданнях змішаних міжурядових комісій України та РФ в інтересах обох сторін були безнадійними. Для практичного досягнення цього з боку України у 1996 р. була підготовлена довгострокова науково обґрунтована Концепція українсько-російських економічних відносин. Але уже на стадії її обговорення керівництво Російської Федерації зосередилося на досягненні пріоритету своїх економічних інтересів у взаєминах з Україною та іншими державами СНД.

Обсяги товарообігу між Російською Федеарцією та Україною у 1990-х рр. зростали лише до 1996 р. Після введення з середини 1996 р. дискримінаційних обмежень для доступу українських товарів на ринки Росії зовнішньоторговельний оборот між обома країнами упродовж 1996–

1999 рр. обвально скоротився з 18 до 10,4 млрд дол. США. Питома вага РФ у загальному обсязі українського товарообігу зменшилася з 45 % до 34,5 %. Скорочення товарообігу знижувало залежність конкретної країни від монопольного партнера, підвищувало її безпеку, дозволяло уникати жорсткого диктату монополіста при укладанні двосторонніх угод, але також вело до подальшого скорочення виробництва у такій країні, а потім дуже швидко до його падіння й у самій Російській Федерації [1, с. 7, 33, 39, 41].

Різке скорочення товарообігу, розрив коопераційних зв'язків між РФ та країнами СНД, що започаткувалися з 1996 р., було прямим підтвердженням незадовільного стану стосунків між країнами Співдружності взагалі, що завдавало великої шкоди національним інтересам кожної з них.

Відомі державні і громадські діячі України В. Горбулін, С. Пирожков, В. Кремень, П. Мироненко, М. Михальченко, Ю. Щербак та інші прогнозували загострення відносин між РФ та Україною після відмови Москви формувати правовий і демократичний устрій, ринкову економіку, поглиблювати співробітництво з Європою та повернення її до традиційної войовничості, зазіхань на відновлення власних геополітичних позицій у світі. У політиці РФ почали наростати тенденції до реставрації радянської імперії у кордонах станом на 1991 рік. Але, виходячи зі стратегічних завдань України, вважалося, що керівництво країни повинно було, зберігаючи незалежність і суверенітет, максимально об'єднати зусилля з Росією для вирішення національної проблеми № 1 – її економічного виживання [1, с. 20, 27, 54].

Україна готова була до рівноправного співробітництва з РФ, але Росія прагнула відновити свою гегемонію на колишньому пострадянському просторі. Протириччя між РФ та Грузією, Молдовою і Україною, які надавали перевагу євроатлантичному, а не євразійському

вектору розвитку, загострювалися. Як показав подальший розвиток подій, прагнення Росії до домінування над Україною почало все очевидніше проявлятися з кінця 90-х рр. ХХ ст. О. Савченко відзначав, що навіть перемога нових, прозахідних прогресивних сил в Україні під час обох Майданів ще не була гарантією їх майбутнього успіху, бо «саме в Україні Росія і Путін бачать загрозу московсько-православній цивілізації», тому Москва буде вдаватися у військовий спосіб запобігти втраті України [2, с. 69, 75].

Загарбницька війна, анексія територій, варварські злочини окупантів РФ проти мирного населення України унеможливили співробітництво як України, так і західної цивілізації з РФ. Натомість поглибилася співпраця України і колективного Заходу проти загарбницької політики рашистського режиму. Це прискорило формування потужної міжнародної антипутінської коаліції. Започаткувалася нечувана за рівнем активна підтримка України з боку країн Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу у війні проти РФ. Провал блискавичного плану В. Путіна щодо захоплення України у 2022 р. обернувся для РФ ізоляцією і блокуванням на міжнародній арені. Повноцінні відносини та торговельно-економічне співробітництво між усіма світовими демократичними центрами та Росією унеможливилися, адже у ній запанував рашизм – тоталітарний злочинний режим на чолі з В. Путіним.

Так, І. Шушпанова доводить, що в умовах міжнародних санкцій проти Російської Федерації та проведення нею СВО в Україні, консолідаційні процеси у російському суспільстві набули додаткового імпульсу, адже російській громадянці поділяють позицію керівництва РФ щодо багатополярної моделі світооблаштування. Свідченням соціально-політичної консолідації суспільства та держави у Росії стали ріст довіри громадян до державних структур і лояльності до політики влади, що

здійснюється. РФ вдалося уникнути різкого падіння якості життя громадян, зміцнити єдиний інформаційний простір. Ключовий резерв щодо подальшої соціально-політичної консолідації суспільства та держави у Російській Федерації авторка вбачає у формуванні єдиної національної ідеї, ідеології, стійких моральних орієнтирів, які ґрунтуються на цінностях справедливості, миру, прав і патріотизму [3].

Повномасштабна війна РФ проти України призвела до зниження рівня життя у Росії. Соціолог К. Мохнаткіна відзначала у 2022 р., що 30,6 % населення РФ перебувало у стані бідності чи жебрацтва. З початком війни в Україні економіка РФ була переведена у режим воєнного стану часів «холодної війни». Доля ВПК у ВВП 2023 р. досягла 23 %. Планувалося певною мірою залучати підприємства ВПК до збільшення випуску продукції цивільного призначення і таким чином підтримувати розвиток промисловості, соціальної сфери та пом'якшити негативний вплив західних санкцій. Проте такого навантаження економіка РФ не може витримати. Адже санкції носять сильнодіючий характер. З цих причин розпочалося різке скорочення обсягів виробництва товарів широкого вжитку. Соціально-економічна сфера витіснена на другорядні позиції. Дефіцит ВВП у 2023 р. досягне 3–5 %.

Західні країни з 2014 та 2022 р. застосували безпрецедентні обсяги санкцій проти Російської Федерації у відповідь на війну проти України. «Були точкові санкції, були країни-ізгої на кшталт Північної Кореї, до санкцій проти якої приєдналася більшість держав, – наголошують фахівці з Росії, – але настільки масштабних санкцій у відношенні до такої великої і важливої для світової економіки країни до цього не було» [4].

Заборона на доступ Російській Федерації до найсучасніших західних технологій завдала особливо нищівних наслідків для провідних галузей економіки, військово-промислового комплексу, видобування нафти і газу. Адже залежність Росії від імпорту обладнання і технологій

становить 70–90 %, а в окремих галузях – іноді й 100 %. Припускається, що ембарго на закупівлю нафти і газу, падіння цін та відсутність сучасних технологій спричинять скорочення їх видобування у РФ у два і більше разів. Відповідно знизяться основні доходи РФ, що обумовить колапс індустріальних центрів. Безробіття перевищить 10 млн осіб. В умовах відсутності вітчизняних технологій та санкцій проти Російської Федерації, неможливості використання світових технологій подвійного призначення російські озброєння втратять спроможність успішно розвиватися і з середини 2030-х рр. почнуть безнадійно відставати від головних світових конкурентів.

Ризик втраченого майбутнього для РФ є дуже великим. Серед причин називаються: війна в Україні, санкції, втрата рівня співробітництва з передовими державами, торговельні війни, автаркія, скорочення працездатного населення, відкат до старих технологій, різке зниження імпорту високотехнологічних товарів та інвестицій.

Найбільшою втратою для економіки РФ є втрата енергоринку Європи. Сприятливі умови для такого співробітництва формувалися десятиліттями й успішно розвивалися і ось з 5 лютого 2023 р. Європа відмовилася від закупівлі нафти у РФ. Основну її частину Москва змушена перенаправляти до Азійсько-Тихоокеанського регіону. Як наслідок, видобуток нафти поступово зменшиться від 523,7 млн тонн у 2021 р. до 490 млн тонн у 2023 р. (скорочення на 5 %). Країни ОПЕК прогнозують зменшення видобування нафти у РФ на 48 %. 60% імпорту з РФ та 55% її експорту перебувають під санкціями. Як зазначив 24 грудня 2023 р. спецпредставник ЄС Д. О'Салліван, «ЄС запровадив безпрецедентний перелік санкцій проти Росії, більший за будь-який з будь-коли запроваджених проти інших держав» [5].

Ситуація з газом також набуває катастрофічних наслідків. Падіння видобування складе 20 %, а експорту – до 50 %. Поставки до Європи

зменшилися приблизно у п'ять разів. Збільшення поставок до КНР, Індії та ближнього зарубіжжя різко зросло, але вони не досягають обсягів, які направлялися до Європи. До війни Росії в Україні (дані Єврокомісії) поставки російського газу забезпечували біля 40 % споживання газу країнами Європи, а після запровадження санкцій – лишедесь 8 %. Нечувано, але постачання зрідженого газу із США стали за обсягами більшими, ніж поставки трубопроводами з РФ.

Ринки Європи для енергоносіїв РФ були основними і після їх втрати це обернулося великим ударом для її економіки. Починаючи війну проти України Москва прогнозувала, що видобування енергоносіїв не скоротиться, ціни на них не обваляться, тому різкого падіння економіки не відбудеться. У Москві недооцінили реальних негативних наслідків. адже в умовах наростання санаційного тиску Заходу та збройного опору України, вже 2022 р. курс долара знизився до 50 руб., а заблоковані у зарубіжних банках 300 млрд дол. російських резервів стали недоступними для здійснення валютних інтервенцій. Найголовнішим результатом такого розгортання подій стала приреченість РФ на залежності від азійських країн, насамперед КНР. Відносини РФ і КНР остаточно втратили ознаки рівноправного партнерства, Росія перетворилася на сировинний придаток Китаю [6].

Імпорт РФ обвалився і став найпекельнішою проблемою для її економіки. Гостродефіцитні товари ввозяться до РФ складними маршрутами, що відчутно їх здорожує. Вантажооборот портів у Санкт-Петербурзі скоротився у три рази, а на Далекому Сході не справляються з вантажоперевезеннями. Усі товари у валюті дуже здорожчали, обсяги можливих поставок скоротилися. Тим більше, що Росією імпортуються не обладнання, комплектуючі і передові технології, а здебільшого продовольчі товари. Це – міна уповільненої дії для економіки РФ. яка за технологічним рівнем посилює відставання від провідних держав світу.

Іноземні компанії у масовому порядку залишають РФ, скорочуючи виробничі та торговельні потужності країни [6].

Загалом у 2022–2023 рр. у РФ не спостерігалось різкого зниження рівня доходів, зростання цін і бідності. Погіршення життя відбувається повільно, без обвалу. Пом'якшити ситуацію вдалося тимчасово, завдяки фінансовій підтримці вразливих соціальних груп населення. Так, з IV-го кварталу 2022 р. уряд зобов'язав компанію «Газпром» сплачувати щомісячно додатковий податок на суму понад 400 млн руб. Але в умовах, коли доходи «Газпрому» через війну різко скорочуються, а дефіцит ВВП зростає, владі буде все важче утримувати стабільною соціально-економічну сферу. В умовах збільшення у 2023 р. фінансування ВПК у два рази зростання економіки високими темпами і покращення соціальної сфери унеможлиблюється. Як би влада не маскувала додаткові замовлення оборонної промисловості серед цивільних галузей економіки, реальне падіння показників цивільних галузей економіки обов'язково матиме місце, що негативно позначиться на соціально-економічному становищі усього суспільства [7].

Упродовж 2023 р. 2/3 операцій у зовнішній торгівлі РФ здійснювалося у рублях, юанях, рупіях чи у валюті інших «дружніх держав». Зміна Росією усталеного, відрегульованого до автоматизму торговельного світового порядку на не стандартизовану аналогію гіршої якості призвело до втрат близько третини коштів від товарообороту. Вартість товарів, які складають критичний імпорт РФ, після відмови від розрахунків у зовнішній торгівлі доларами і євро, для Росії зросла у 2–2,5 рази. Економічна і соціальна сфери жодної держави таких переplat безболісно не можуть витримати [8]. Наприклад, Індія, що закуповує уже 40 % нафти у РФ, розплачується товарами, які не складають критичного імпорту для економіки і соціально-економічної сфери РФ. Індія не володіє технологіями, яких гостро потребує Росія. Подібне поширюється й на

інших партнерів РФ, з якими Москва активізувала співпрацю. На думку першого заступника голови Центробанку РФ К. Юдаєвої вихід із нездорової ситуації є лише один – зупинити війну в Україні, що сприятиме швидкому вирішенню більшості наростаючих перед РФ проблем [9].

Загалом за пострадянське тридцятиліття у РФ так і не відбулося якісного покращення соціально-економічної сфери. Падіння доходів у 2022 р. охопило 30 % громадян. Чверть населення РФ з березня 2022 р. економить навіть на їжі. Результати соціологічних опитувань, проведених службою Head Hunter серед 4 тис. росіян восени 2022 р. довели, що війна і санкції негативно позначилися на становищі 68 % опитаних. Росія зупинилася у розвитку і жодних перспектив та джерел для прогресу не має. За найоптимістичнішими прогнозами внаслідок розв'язаної війни економіка РФ впаде на понад 30 % без перспектив відновлення. Росії доведеться упродовж 15 років здійснювати зворотню індустріалізацію і вирішувати проблеми імпортозаміщення, щоб наздогнати рівень 2021 р.

Новий пакет санкцій США (SDN List), запроваджений восени 2023 р., спрямовано на покарання компаній третіх країн, які сприяють постачанню до РФ електроніки. Цим завершується процес поширення самого жорстокого типу санкцій на економіку РФ.

Автомобілебудування РФ позбавляється будь-яких перспектив для розвитку. Втративши іноземних власників, усі автозаводи РФ переорієнтувалися на співробітництво з КНР. Але після цих санкцій й китайські компанії не будуть ризикувати втратити свій бізнес на глобальних ринках [11]. Продаж автомобілів у РФ упродовж 2022 р. скоротилася на понад 60 %. Місце російських автозаводів посіли автопідприємства КНР. Постачання китайських автозапчастин та готових компонентів, які відсутні у РФ, почало прискорено зростати. Натомість, у РФ різко зріс випуск металоємного виробництва, продукції ВПК, спецодягу. УАЗ увійшов до п'ятірки марок авто, що найбільше купуються

у РФ силовими структурами. Російська автомобільна галузь тимчасово врятувалася завдяки не стільки спроможності протидіяти наслідкам міжнародних санкцій, скільки зростаючій присутності автомобільної галузі КНР. Автомобільні компанії КНР у 2023 р. захопили 49 % ринку Росії проти 7 % у 2021 р. [10].

Соціологічні опитування засвідчують, що росіяни не складають такої монолітної єдності, а їхнє прихильне ставлення до режиму не таке значне, як про це говорить пропаганда. Насправді, більшість з них мріють краще заробляти та краще жити. За даними опитування центру з пошуку роботи Super Job з'ясовується, що росіяни прагнуть заробляти в середньому 190 тис. руб. у місяць, а середня зарплата у Росії у 2022 р. складала всього лише 40 тис. руб. Середньодушовий дохід сім'ї на місяць у першій половині 2023 р. становив 24 тис. руб. Прожитковий мінімум складав 14,4 тис. руб. Різниця між бажаним і реальним рівнями життя надто велика, а шанси на його покращення – відсутні.

Результати соціопитування «Левада-Центр» показало, що у майже 60 % громадян Російської Федерації у 2022 р. не було банківських збережень, у понад 20 % з них ледве вистачало коштів на найнеобхідніші речі, серед яких їжа та одяг. За даними Центру вивчення громадянського суспільства і некомерційного сектора ВШЕ на початку 2023 р. громадяни РФ заборгували банкам майже 27 трил. руб. (або 185 тис. руб. на душу населення РФ). Це величезна сума, яка перевищує всі доходи бюджету країни у 2023 р. Це при тому, що люди беруть кредити не для розкішного життя, а щоб зробити ремонт квартири, погасити попередні борги, купити автомобіль, побутову техніку і навіть звичайні меблі. Трохи більше боргів складає іпотека.

З житлом у РФ становище гірше, ніж з коштами. За даними Соціологічного центру РАН 2019 р. понад 85 % росіян проживало у складних житлових умовах, понад 20 % – у приміщеннях без мінімальних

видів послуг. Значна кількість сімей мешкала у невеликих однокімнатних квартирах у новобудовах, які не перевищують 18–20 кв. м житлової площі на сім'ю з 3-х чоловік. Це стосується Москви та Санкт-Петербургу. Лише 25 % з тих, чиє житло не дотягує навіть до середнього рівня, можуть дозволити собі переїзд і покращення житлових умов або зробити у ньому звичайний ремонт.

Росіянам потрібна не велика війна, санкції та інфляція, а підвищення зарплати, покращення соціальних умов, зниження процентних ставок по іпотечі. Проте керівництво Російської Федерації ці проблеми не турбують. Соціологічні опитування свідчать, інтереси у росіян: мати щасливу сім'ю, дітей, добрих друзів, цікаву роботу, отримати якісну вищу освіту, прожити життя чесно. Серед їхніх мрій немає нічого про відродження великої Росії, придбання нових територій, які треба відібрати у сусідів [11].

У виступі 5 жовтня 2023 р. на 20-му Валдайському форумі В. Путін вихвалявся, що РФ йде з ринку Європи, який згасає, в Азію, яка перебуває у стані піднесення. Європа, наголошував Путін, втратила суверенітет, стала у хвіст до свого суверена – США – і слідує за ним. Співробітництво РФ з Китаєм він назвав фактором, що «стабілізує міжнародне життя», адже питома вага США у світовій економіці скорочується, а доля країн БРІКС – збільшується. Але Путін не сказав, за рахунок яких держав відбувається приріст. Звісно, що не за рахунок РФ. На його думку «велич Росії полягає у зміцненні її суверенітету, а суверенітет ґрунтується на самодостатності у технологіях, безпеці, фінансах, в економіці в цілому, у сфері оборони і безпеки. Майбутнє за багатополярним світом, в якому РФ фігуруватиме як один із самостійних центрів». Путін наголосив, що економіка РФ цілковито пододала спад 2022 р. і набуває прискорення, зізнавшись при цьому, що витрати на оборону і безпеку РФ у 2023 р. збільшилися у два рази і складають близько 60 % ВВП. «Сказати про те, що ми занадто

витрачаємо багато грошей на гармати і забули про масло, це не так». Відзначив й те, що «усі взяті соціальні зобов'язання перед населенням цілковито виконуються» [12].

Найбільш гегемоністські та імперські ідеї прозвучали у виступі В. Путіна 28 листопада 2023 р. на 25-му засіданні Всесвітнього російського народного собору. Тут він заявив, що Російська Федерація бореться не тільки за свою свободу, а й за свободу усього світу, що культури і етноси РФ є багатобарвними і не вписуються у логіку західних расистів і колонізаторів.

Путін звинуватив Захід у тому, що він прагне розчленувати і пограбувати Росію. На його думку, до складу «русского мира» входять стародавня Росія, Московське князівство, Російська імперія, СРСР і модерна Росія, що відроджується, зміцнюється і примножує свій суверенітет. Тому до складу «русской нации» входять росіяни, білоруси, українці, а до складу «русского мира» – усі народи і нації, що проживали чи проживають на території усіх попередніх російських державних утворень. Без суверенної Росії світовий порядок не може бути стабільним. Путін у своєму виступі доводив, що російська нація формувалася тривалий історичний період не на основі національної мови, культури та національної ідеології. Усі національності, етноси і релігії РФ об'єдналися на засадах духовного світогляду спільної державності. В. Путін виправдовував війну проти України ідеями про «безмежну» Росію. Вперше назвав війну в Україні «національно-визвольною», а РФ – авангардом формування більш справедливого облаштування світового порядку [13].

За оцінками експертів у 2024 р., як і у 2023 р., витрати Росії на війну складатимуть 40 % бюджетних коштів [14]. Навіть оптимісти впевнені, що збільшення у таких обсягах коштів на розвиток ВПК завдасть величезних збитків економіці і соціальній сфері РФ. Усі програми

модернізації та покращення життя людей будуть скорочені або й скасовані, про що громадяни дізнаються зі свого повсякденного життя. Курс долара у середині 2023 р. досяг 102 російських рублів. Щоб врятувати ситуацію від подальшого знецінення рубля влада РФ перевела валютний ринок країни на «ручне управління», змушуючи компанії з великим експортним потенціалом продавати долари і таким чином «руками експортерів» пом'якшити волатильність.

У перший рік війни Росії проти України, за даними Bloomberg, в офшорних зонах осіло щонайменше 80 млрд дол., вивезених з Російської Федерації. Тому влада змусила власників цих коштів, продати їх Центробанку. Незгодним з цим рішенням пригрозили запровадити жорсткий валютний контроль, обов'язковий продаж майже усієї експортної валюти (90 %), а також обмеження на вивезення капіталу, зокрема й у рублях [6].

Проаналізувавши бюджет РФ на 2024 р., М. Делягін дійшов висновку, що нинішня влада не збирається проводити докорінні зміни в усіх сферах економіки Росії на засадах всеохоплюючої модернізації. Обсяги допомоги регіонам у 2024 р. заплановано зменшити порівняно з 2023 р. на 9,0 %; у 2025 р. – на 14,5 %, а у 2026 р. – на 17,6 %. Бюджетне кредитування має таку ж тенденцію до скорочення: якщо у 2023 р. воно складало 187,3 млрд руб., то у 2024 р. – 109 млрд руб. Основна мета бюджету 2024 р. спрямовується на «стимулювання фінансових спекуляцій, придушення усіх видів виробничої діяльності, створення додаткової вартості і подальше ускладнення становища Росії, перетворення її на економічну колонію, що продає сировину і закупляє, якщо дозволять, частину продукції з її переробки» [15].

Витрати російського бюджету у 2024 р. зростуть на 6,4 трлн руб. (у реальних показниках на 14,4 %) за рахунок збільшення витрат на оборону (на 4,4 трлн руб.), на пенсії – з 2,6 трлн руб. у 2023 р. до 4,1 трлн руб. у

2024 р., на погашення держборгу на 0,8 трлн руб. Збільшення витрат на оборону та на пенсійне забезпечення стало двома головними пріоритетами діяльності чинної влади.

Незважаючи на безперечно корисні індексації, серйозного покращення умов життя пенсіонерів не відбудеться. Середня пенсія у 2024 р. складатиме 23,4 тис. руб., тоді як мінімальна зарплата становитиме 13,3 тис. руб., що драматично нижче від прожиткового мінімуму – 14,4 тис. руб. Зростання дотацій на підтримку Соціального фонду, є лише спробами запобігти краху пенсійної реформи, що насувається. Єдина стаття бюджету, якою передбачено ріст видатків, торкається обслуговування державного боргу. Обсяги цих видатків у 2024 р. проти 2023 р. виростуть у 1,4 рази, у 2025 р. – 1,7, у 2026 р. – у 1,9 рази. За ці три роки обсяги для погашення боргів зростуть із 1,5 трлн руб. до 3,3 трлн руб. [15].

Напередодні щорічної прес-конференції В. Путіна 14 грудня 2023 р. щодо діяльності влади у 2023 р. Аналітичний Центр Юрія Левади опублікував результати соціопитування, проведеного 23–29 листопада цього ж року. 21 % опитаних проявили зацікавленість в обговоренні результатів війни в Україні, 26 % – бажали покращення життя пенсіонерів, вирішення економічних і соціальних програм, підвищення зарплат та життєвого рівня населення, 6 % хотіли, щоб він пішов з посади, бо немає умов для життя і лише 4 % підтримали Путіна. Страх засвітитися сковував третину респондентів [16].

В. Путін же на прес-конференції сконцентрував увагу не на вирішенні соціально-економічних проблем громадян РФ, намаганні консолідувати суспільство і зміцнити внутрішню стабільність, а на досягненні геополітичних і великодержавницьких планів. Країни Заходу було вчергове звинувачені у вчиненні перевороту в Україні у 2004 і 2014 рр., через що РФ вдалася до контрзаходів. Набули зухвалого

виправдання і схвалення військового вторгнення в Україну, окупація українських територій та включення їх до складу Російської Федерації. Весь хід тривалої прес-конференції позначався розпалюванням ненависті до України та українців. Виходячи з озвучених історичних міфів В. Путіна, інші країни суверенного права на території, які колись були у складі Російської імперії, не мають, тому не можуть володіти ними, бо цьому заперечує Москва. Усі українські землі і населення, які колись входили до складу царської імперії, у путінському розумінні є територіями і населенням Росії.

В. Путін відзначив високий запас міцності у Росії, консолідацію народів РФ навколо влади, посилення ролі силових структур у суспільстві, ВПК в економіці. Він безсоромно стверджував, що прив'язка до долара чи євро у міжнародній торгівлі – це зниження суверенітету держави. Тому нібито питома вага долара у міжнародних розрахунках РФ у 2023 р. знизилася до 24 %, коли у кращі часи становила 87 %, доля рубля зросла до 40 %, юаня – з 0,4 % до 33 %. Решту посіли індійські рупії. Однак Путін жодним словом не обмовився про те, що зовнішньоторговельні операції РФ у валютах не визнаних світовими, ведуть до значних втрат виручки (до 20 %), замовчував причини такого стану речей, цілковито виправдовував власну загарбницьку політику і звинувачував у цьому санкції та протидію країн Заходу.

Путін наголосив, що це Захід винен у тому, що Росія переорієнтувалася у постачанні нафти, газу, вугілля до країн АТР, зокрема на центри, які бурхливо розвиваються – КНР, Японію, Індію. Він також запевнив, що це нібито суттєво допомагає покращувати соціально-економічні умови Сибіру і Далекого Сходу та пообіцяв сприяти розселенню російськомовних, яких нібито утискають в Україні в регіонах, де демографічна ситуація складається не на користь панівної російської нації [17].

Опозиційні соціологи РФ відзначають, що у суспільстві наростає напруженість через значне зростання витрат, спричинених значним підвищенням цін на продукти харчування та інші товари широкого вжитку. Страждають мільйони сімей країни. Статистика засвідчує, що понад 15,7 млн осіб перебуває за межею бідності з місячним доходом до 14 375 рублів (157 доларів). Основною причиною вони називають розпочату Росією війну проти України. «І хоча зв'язок між військовими діями та економічною кризою є очевидним, росіяни, здається, не готові визнати це і, можливо, продовжують підтримувати Володимира Путіна та його вертикаль влади» [18].

Відомий російський економіст І. Ліпіц наголошує, що офіційні дані про бідність та загальне економічне становище країни спотворені з метою догодити кремлівському керівництву. Він констатує, що за останні 5 років ціни на харчі виросли у кілька разів, а зарплати залишилися попередніми. За його прогнозами, близько 20 млн осіб можуть опинитися за межею бідності, а курс рубля буде продовжувати падати. Але, не зважаючи на наростаючі труднощі, багато респондентів уникають обговорення політики та війни з Україною. Важливим, на думку І. Ліпіца, є те, що В. Путін, зосередившись на військовій економіці, зіштовхнеться з такими негативними наслідками цивільних галузей економічного життя, які справлять серйозний вплив на загальноекономічне становище Росії [18].

Прогнози відомих західних аналітичних центрів більш однозначні: на економіку РФ чекають серйозні випробування і небезпека через надмірне збільшення воєнних витрат, наростання міжнародних санкцій, зростання інфляції, зниження доходів населення. Усе це негативно позначиться на соціальному становищі значної частини її громадян та на майбутньому самого режиму.

Узагальнюючи відзначимо, що започаткована у часи «перебудови» демократична політико-правова модель розвитку Російської Федерації з

середини 90-х рр. еволюціонувала до авторитарної і тоталітарної форми правління, яка у 20-і роки XXI ст. набула класичних ознак диктаторського режиму, що отримав назву рашизм.

Головні причини сучасного повернення Росії до напівмонархічної форми правління залишаються незмінними, бо це найнадійніший, підтверджений історією спосіб збереження цілісності імперії від розпаду. Трансформація суспільних відносин на основі панування демократичних цінностей, розвитку правових інституцій, зміцнення верховенства права, забезпечення рівноправності усіх націй і народностей у житті Росії неминуче вели до національного піднесення не тільки «русской нации», а й інших націй і народностей цієї федерації та загострення міжнаціональних відносин у її регіонах. Посилення демократичного і національного чинників є найбільшою загрозою для цілісності сучасної псевдофедеративної Росії.

Тоталітарна форма правління сучасної Російської Федерації, її великодержавницька агресивна зовнішня політика стали закономірним продовженням способу існування Росії в усі історичні періоди, а не лише підсумком її пострадянського 30-тирічного розвитку. У нинішні часи це обернулося нечуваними бідами для економіки і соціальної сфери РФ, а також інших держав, яких це безпосередньо торкається.

Досвід відносин РФ із сусідніми пострадянськими державами підтверджує, що у її політиці переважали не прагнення до взаємного порозуміння і співробітництва на рівноправній основі, а конфронтація, що переростає у збройні конфлікти, агресію і війну задля підкорення сусідніх держав та народів. Реваншистська і гегемоністська спрямованість політики РФ була і залишається головною причиною її низького соціального та суспільного рівня розвитку.

За усіма технологічними, економічними, соціальними, геополітичними, демографічними критеріями Російська Федерація

продовжує перебувати на рівні країн, що розвиваються. Радикальні обмеження, санкції з боку західних країн та організацій прирікають усі галузі російської економіки до стагнації і падіння темпів розвитку. Це сприятиме посиленню національно-визвольних процесів серед народів федерації та загрожує збереженню її як унітарної, закритої держави і суспільства.

В умовах повномасштабної війни проти України, запровадження проти РФ 12-ти пакетів економічних санкцій (на черзі 13 й 14-й пакети), прирекли рашистський режим до ізоляції та різкого погіршення економічного і соціального становища країни. Надана країнами Заходу у значних обсягах воєнно-технічна, фінансова і дипломатична допомога суттєво підсилила економічний і воєнно-промисловий потенціал України та унеможливила збройну перемогу Росії над Україною, її колонізацію та ліквідацію державності.

Використані джерела та література

1. Україна-Росія: проблеми економічної взаємодії / С. І. Пирожков [та ін.]. К., 2000. 255 с.
2. Савченко О. Антиукраїнець, або Воля до боротьби, поразки чи зради. К., 2019. 120 с.
3. Шушпанова И.С. Особенности социально-политической консолидации российского общества и государства в условиях проведения специальной военной операции: социологический анализ. *Наука. Культура. Общество*. 2022. № 4. С. 97-107.
4. Третья сила. Что могло бы усилить влияние санкций. 07.09.2023. URL: <https://istories.media/opinions/2023/09/07/tretya-sila-hto-moglo-bi-usilit-vliyanie-sanktsii/>
5. Що відомо про 13-й і 14-й санкційні пакети Європейського Союзу проти рф. 25.12.2023. URL: <https://ua.news/ua/ukraine/hto-yzvestno-o-13-m-y-14-stantsyonnyh-paketah-evrosoyuza-protyv-rf>
6. Все плохое у нас еще впереди. *Важные истории*. URL: <https://istories.media/opinions/2022/12/26/vse-plochoe-u-nas-yeshche-vperedi/>

7. «Ну проявите фантазию!» Как российские компании оплачивают поставки. 27.07.2023. URL: <https://istories.media/opinions/2023/07/27/nu-proyavite-fantaziyu-kak-rossiiskie-kompanii-oplachivayut-postavki/>

8. Валютный детокс. К чему привел уход России от долларов и евро в торговле. 18.07.2023. URL: <https://istories.media/opinions/2023/07/18/valyutnii-detoks-k-chemu-privel-uchod-rossii-ot-dollarov-i-jevro-v-torgovle/>

9. Парцвания В. Бомба замедленного действия: как санкции истощают российское автомобилестроение. 7.10.2023. URL: <https://ridl.io/ru/bomba-zamedlennogo-dejstviya-kak-sanktsii-istoshhayut-rossijskoe-avtomobilestroenie/>

10. Mi folyik itt? Halalra itelt területen porogtek fel az oroszok. URL: <https://www.portfolio.hu/global/202311106/mi-folyik-itt-halalra-itelt-terulet-en-porogtek-fel-az-oroszok-649845>

11. О чем молчит пропаганда: мечты и желания россиян. О некоторых мечтах россиян, согласно данным опросов. 20.09.2023. URL: <https://prosleuet.media/details/2023-09-20-dreams-of-russians/>

12. Путин выступил на Валдайском форуме. 5.10.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SuKAF8Grrfy>

13. Выступление Путина на заседании Всемирного русского народного собора. 28.11.2023. URL: <https://ria.ru/20231128/putin-1912378747.html>

14. Военный бюджет хорошего настроения. 02.10.2023. URL: <https://istories.media/opinions/2023/10/02/voennii-byudzh-et-khoroshego-nastroeniya/>

15. Бюджет-2024 – стагнация и спекуляция. 8.10.2023. URL: <https://svop.ru/main/49462/budzh-et-2024-stagnaciya-i-spekulyaciya/2023-10-08/>

16. Лінія з Путіним: росіян найбільше цікавить, коли закінчиться війна – опитування. 06.12.2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/12/6/7431871/>

17. Итоги года с Владимиром Путиным. Ежегодная пресс-конференция Президента РФ в Москве 14 декабря 2023 г. Итоги года. Прямой эфир – youtube. URL: <https://www.youtube.com/watchv=INBGJJe05fo>

18. Россияне уже скрипят зубами: цены в магазинах взлетели, зарплаты рухнули, а рубль обесценился. 2023.11.17. URL: <https://obshestvo.hyzer.com.ua/196598-rossiyane-uzhe-skripyat-zubami-ceny-v-magazinah-vzleteli-zarplaty-ruhnuli-a-rubl-obescenilsya>

ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД ЕКОНОМІКИ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ ТА ПІДСУМКИ

Здобуття незалежності Республікою Білорусь актуалізувало цілий ряд питань та проблем, які потребували негайного вирішення. Однією з них став вибір майбутньої моделі національної економіки. Перспектив використання командно-адміністративної економіки в країні вже не було. Тому впродовж наступних років білоруська влада послідовно здійснювала необхідні перетворення, які зачіпали не тільки економічну сферу, але і торкалися проблем зовнішньоекономічних відносин, міжнародних зв'язків, національного законодавства та нормативно-правового забезпечення соціально-економічного життя країни.

Сьогодні Республіка Білорусь має побудовану власну модель соціально-економічних відносин, яка за багатьма показниками відповідає визначенню ринкової економіки. В ході досягнення цієї мети білоруське керівництво достатньо успішно перейшло до використання індикативного планування. Велике значення тут належить і протидії правопорушенням у економічній сфері та реальній боротьбі із будь-якими проявами корупції.

Ключові слова. Республіка Білорусь, ринкова економіка, перехідна економіка, індикативне планування, економічна історія.

Bohdanovich I. The transformational period of the economy of the Republic of Belarus: prerequisites, progress and results.

The independence of the Republic of Belarus actualized a number of issues and problems that needed to be resolved immediately. One of them was the choice of the future model of the national economy. It was obvious that there were no prospects for using the command and administrative economy in the country. Therefore, over the following years, the Belarusian authorities consistently carried out the necessary transformations that affected not only the economic sphere, but also related to the problems of foreign economic relations, international relations, national legislation and regulatory support for the socio-economic life of the country.

Today, the Republic of Belarus has its own model of socio-economic relations, which in many respects corresponds to the definition of a market economy. In the course of achieving this goal, the Belarusian leadership has quite successfully switched to using indicative planning. Countering offenses in the economic sphere and actually combating any manifestations of corruption is also of great importance here.

Key words. Republic of Belarus, market economy, transition economy, indicative planning, economic history.

У 1991 р. Білорусь проголосила незалежність. Успішне формування країни сучасного типу вимагало здійснення істотних трансформацій у цілому ряді сфер. Необхідно було забезпечити еволюційний транзит того, що існувало за часів Радянського Союзу, або ж створити нові моделі

функціонування політичної, правової, соціально-економічної систем та зовнішніх відносин.

Очевидним є той факт, що представники різних галузей наукових знань доволі часто наголошують на пріоритетному значенні тієї чи іншої складової державотворчого процесу. Не применшуючи важливість більшості таких компонентів, вважаємо за доцільне зупинитись на економіці Республіки Білорусь. Причин підвищеної уваги саме до неї є декілька.

По-перше, без ефективної економіки неможливою стає реальна незалежність країни. По-друге, масовий перехід країн, які склали так званий соціалістичний табір і використовували командно-адміністративну модель економіки, до ринкового формату здійснювався у кожній з держав по-своєму, тому значний науковий інтерес представляє пройдений ними шлях. По-третє, узагальнення зарубіжного досвіду дає можливість виокремити як сильні, так і слабкі сторони переходу на ринкові відносини, що, в свою чергу, може бути використано при розробці науково обґрунтованих пропозицій вітчизняними користувачами такої інформації.

Впродовж останніх років питання формування ринкової економіки в Республіці Білорусь та кроки, які були зроблені на шляху до її побудови неодноразово ставали об'єктом уваги вчених із різних країн світу. В першу чергу можемо згадати роботи авторами яких є С. Адамович, Д. Береснев, О. Валіон, Ф. Вельтер (F. Welter), В. Гусаков, А. Дайнеко, І. Дерев'яго, Ф. Кравацек (F. Krawatzek), Ю. Лангбейн (J. Langbein), І. Лемешевський, М. Мясніковіч, А. Сімахова, Д. Смаллбон (D. Smallbone), В. Шимов. Така кількість наукових праць яскраво свідчить про те, що інтерес як до Республіки Білорусь в цілому, так і до окремих аспектів її розвитку, зокрема, є доволі значним. При цьому проведені дослідження остаточно не закривають розглядувану нами проблематику. Навпаки, підкреслюють актуальність та потребу у подальшому її вивченні.

Попри наявність, як вже зазначалось вище, значного числа досліджень соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь, більшість із них концентрують увагу на окремих його аспектах. На жаль, частина наукових праць через об'єктивні або суб'єктивні причини містить стереотипні елементи, які призводять до спотворення отриманих результатів. Окреме поле для проведення подальших досліджень містить взаємозв'язок соціально-економічного розвитку Білорусі з історичним процесом та його перебігом у цій державі. Ще одним аргументом для розгляду обраного нами питання є інтерес у компаративному аналізі управлінських рішень білоруської та української влади на шляху до ринкової економіки.

Станом на 1991 р. Білорусія, як складова СРСР, мала високі показники розвитку промисловості та сільського господарства. У той же час стагнаційні, а потім і відверто кризові тенденції в економіці змусили республіканське керівництво почати роботу над заходами щодо переходу від командно-адміністративної моделі господарювання до ринкової. Після проголошення незалежності став очевидним той факт, що діюча раніше система назавжди відійшла у минуле.

Саме тому уряд Республіки Білорусь розпочав дії з комплексної трансформації національної економіки. Особливої гостроти ситуації надавав той факт, що, на відміну від Чехії або Словаччини, які проголосили власну незалежність у цей же часовий інтервал з відносно стабільною ситуацією в національних економіках, влада у Мінську була змушена реагувати на системну кризу вкрай високої інтенсивності. Так, впродовж перших п'яти років самостійності білоруський валовий внутрішній продукт скоротився майже на 40 %, на чверть зменшилися результати роботи сільського господарства, обсяги реальних інвестицій – на 60 %. Збереження таких тенденцій загрожувало існуванню незалежної держави вже у найближчому майбутньому.

Загалом, у перші роки реформаторства білоруська влада зробила ту ж помилку, що і їх російські та українські колеги. Усвідомлюючи необхідність проведення системних перетворень та якомога швидшого переходу до ринкової економіки, керівництво республіки не враховувало різниці між моделями, які сформувались в інших країнах світу. Так, співставлення з Україною представляє для нас окремий інтерес, а з Російською Федерацією Республіку Білорусь пов'язують тісні взаємовідносини. Тому, впродовж всього перехідного періоду, саме з цією країною порівнювали свої успіхи чи невдачі цілий ряд білоруських теоретиків та практиків.

Слід зазначити, що в сучасній фаховій літературі, коли мова заходить про модель ринкової економіки, яка функціонує в тій чи іншій країні, доцільним буде уточнення приналежності країни до одного із основних її різновидів. Такими є: по-перше, ринкова економіка ліберального типу (держави так званого англо-саксонського блоку); по-друге, західноєвропейська модель ринку із певним впливом держави (тут нерідко виокремлюють ще декілька підтипів, серед яких т.з. «скандинавський соціалізм» або «соціально-орієнтована ринкова економіка» найбільших країн ЄС); по-третє, модель ринкової економіки, яка успішно реалізується країнами Південно-Східної Азії.

При цьому на пострадянському просторі, особливо в 90-х рр. ХХ ст., говорячи про ринкову економіку, практично завжди мали на увазі максимально лібералізовану економіку «американського» типу. Очевидно, що такий підхід здебільшого був та залишається невиправданим, оскільки тут ігнорувалась велика кількість умов та обставин, без врахування яких побудова ефективної ринкової економіки є неможливою. До даного переліку слід включити як певні глобальні чинники (зокрема, приналежність держави до певного культурного, релігійного або цивілізаційного блоку), так і суто локальну специфіку (наприклад,

особливості розвитку економічних відносин всередині певного суспільства, стан розвитку продуктивних сил країни тощо).

Таким чином, в Республіці Білорусь на початку 90-х рр. XX ст. для переходу від командно-адміністративної економіки до ринкової було обрано саме максимально лібералізований варіант. Результат був цілком очікуваний: інфляція за підсумками 1993 р. склала 1 190,3 %, а 1994 р – 2 220,9 % [1].

Кризові економічні процеси набули свого розвитку і призвели до падіння виробництва у промисловості та сільському господарстві, частина суб'єктів господарювання взагалі була вимушена припинити своє існування.

За даними офіційних джерел Республіки Білорусь, за декілька років понад половина мешканців країни за рівнем доходу опинились за межею мінімального споживчого бюджету (1992 р. – 17,2 %, 1994 р. – 53 %) [2]. І це при тому, що на початку даних реформ білоруська влада наголошувала, що обирає еволюційний, а не революційний (або як його ще інколи називають «шоковий») варіант переходу до ринкових відносин.

Як бачимо, в умовах перехідної економіки, особливо на початкових стадіях, різкий курс на повністю ліберальну модель містив значні ризики. Адже сам по собі «ринок» не здатен забезпечити ефективне функціонування ряду важливих напрямків соціально значимої діяльності, зокрема науки, освіти, охорони здоров'я, безпеки, охорони громадського порядку, соціального захисту населення та ін. За своєю природою вони не є прибутковими. Те саме стосується ряду підприємств, які за часів планової економіки виконували містоутворюючу функцію або були важливими для національної економіки країни з позицій її стратегічної стабільності. При «вільному ринку» всі вищепераховані аспекти соціально-економічної діяльності держави опиняються перед загрозою щодо свого існування.

Тому, попри критику з боку зарубіжних партнерів, влада Республіки Білорусь здійснила ряд кроків, спрямованих на мінімізацію зазначених ризиків. Зокрема, в національній економіці спробували знайти баланс між державним та приватним сектором, а для важливих великих підприємств влада активно використовувала різноманітні інструменти підтримки, серед яких були різного роду преференції, субсидії, пільги та державне замовлення. В результаті Білорусь, на відміну від своїх сусідів по колишньому СРСР, змогла зберегти такі підприємства для того, щоб вже в ХХІ ст., після належної модернізації, використати їх для розвитку економіки країни.

Разом з тим, впродовж перших років незалежності білоруськими законодавцями приймається цілий ряд законів, спрямованих на функціонування національної економіки в нових умовах. Серед інших згадаємо Закони Республіки Білорусь: «Про селянське (фермерське) господарство» від 18 лютого 1991 р., «Про підприємництво в Республіці Білорусь» від 28 травня 1991 р., «Про інвестиційну діяльність в Республіці Білорусь» від 29 травня 1991 р., «Про іноземні інвестиції на території Республіки Білорусь» від 14 листопада 1991 р., «Про цінні папери та фондові біржі» від 12 березня 1992 р., а також закони, якими вносились зміни до ухвалених раніше актів з метою приведення їх у стан, який відповідав би основним положенням державної стратегії в сфері розвитку національної економіки.

Важливим кроком на шляху стабілізації, виходу з кризової ситуації та досягнення перших позитивних зрушень у напрямку забезпечення сталого розвитку національної економіки у Республіці Білорусь було ухвалення в 1995 р. Програми виходу з кризи, розрахованої на п'ять років. Виконання її рішень зменшило темпи інфляції (якщо в 1995 р. вона становила 709,3 %, то в 1996 р. цей показник становив 52,7 %) [1].

Зауважимо, що повноцінно стабілізувати її показники вдалось лише через 10 років реформ (у 2005 р. інфляція в Білорусі склала 10,3 %).

Також у 1996–1997 рр. створювалися умови для нарощення виробництва у цілому ряді галузей білоруської економіки. Результатом стали перші позитивні показники зростання ВВП країни за роки незалежності [3]. Позитивні результати проявлялися і в соціальній сфері: зменшувалось безробіття, життєвий рівень населення набував стабільного характеру.

Аналізуючи перші кроки на шляху переходу економічної системи Республіки Білорусь від командно-адміністративної до ринкової, можна дійти висновку, що попри зрозумілий курс країни, надзвичайно складну ситуацію та окремі позитивні результати, відповідальними особами держави було зроблено ряд істотних помилок.

По-перше, під час здійснення структурної перебудови економіки державні інститути демонстрували недостатню активність та ініціативу. По-друге, не ефективними були кроки зі створення сприятливого інвестиційного клімату, особливо в частині його нормативно-правового забезпечення. По-третє, зовнішньоекономічна політика модернізувалась окремо від внутрішньої, а її якість залишала бажати кращого. По-четверте, реформи здійснювались не послідовно та повільніше, ніж цього вимагали обставини. Вважаємо, що даний досвід може бути врахований будь-якою країною, яка стикається з потребою реформування власної економічної системи. На користь такої позиції може свідчити і той аргумент, що окремі недоліки були виправлені в самій Білорусі в ході подальшої трансформації економіки.

У 1995 р. приймається новий документ стратегічного характеру – «Основні напрями соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996–2000 рр.». З нього стає остаточно зрозумілим, якою саме вбачає національну модель ринкової економіки білоруське керівництво – взято

курс на поступовий трансформаційний рух у напрямку соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Зокрема, у відповідності до даного програмного документу планувалось:

- розробити та ухвалити необхідне правове забезпечення для всього комплексу ринкових перетворень;
- провести поступову лібералізацію усіх форм економічної діяльності;
- корінним чином змінити систему розподільчих відносин;
- створити нову дієву систему соціального захисту населення;
- створити повноцінне конкурентне середовище;
- досягнути стабільності функціонування фінансової та грошово-кредитної системи;
- забезпечити передумови для прискореного технічного розвитку виробництва (обов'язковою умовою зазначалось застосування власного білоруського технічного потенціалу при можливому імпорті високих технологій);
- модернізувати механізми залучення в економіку РБ нових інвестицій;
- у короткі терміни організувати проведення глибокої реструктуризації та комерціалізації державних підприємств [4].

Саме реалізація даних цілей дозволила завершити перший етап трансформації білоруської економіки. Маємо на увазі досягнення стабілізації становища у соціально-економічній сфері. Тільки після цього можна було переходити до наступного етапу – забезпечення стійкого розвитку впродовж тривалого часу. Фактично, точкою відліку для нього можна вважати 2004 рік, коли урядом була схвалена «Національна стратегія сталого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 року». Основна увага в ній була присвячена проблемам

гармонізації економічного, соціального та екологічного розвитку, які розглядались як рівноцінні взаємодоповнюючі компоненти єдиного функціонально збалансованого комплексу, що умовно можна описати як модель «людина – навколишнє середовище – економіка».

Для реалізації зазначеного програмного документу стратегічного характеру, уряд Республіки Білорусь звернувся до досвіду державного планування. Тільки на відміну від командно-адміністративної економіки, тепер воно носило характер індикаторів, орієнтирів та цілей, на які слід було орієнтуватись усім складовим державного механізму при розробці та реалізації нових кроків у соціально-економічній сфері. В світовій практиці розробляються цілевстановлюючі плани, розраховані на різні терміни за своєю тривалістю. Білоруська влада вирішила звернутись до звичної для Білорусі практики – п'ятирічних планів, першим із яких стала Програма соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006–2010 рр.

Конкретизація цілей та концентрація зусиль на стратегічних напрямках соціально-економічного життя дозволила досягнути цілого ряду позитивних результатів. Серед них заслуговують на увагу проведення модернізації багатьох великих та середніх підприємств, за рахунок чого енергоємність ВВП країни знизилася майже на чверть, а також різка активізація інвестиційного партнерства з іншими країнами. Головним зовнішнім партнером Білорусі в зазначений період стала Російська Федерація. Відновлювалися зв'язки, що існували раніше, встановлювалися нові контакти.

Додаткові аргументи на користь інтенсифікації саме даного напрямку зовнішньоекономічного партнерства дали декілька обставин. На нашу думку, головними з них були наступні.

По-перше, ще в кінці 90-х рр. Росія та Білорусь розпочали спільний інтеграційний проєкт під назвою «Союзна держава Республіки Білорусь та Російської Федерації» [5].

По-друге, недооцінка важливості Білорусі на геополітичній та, особливо, гео економічній карті Європи ХХІ ст. з боку країн Західної Європи та Північної Америки призвели до контрпродуктивної політики відносно офіційного Мінська, де основними інструментами впливу на білоруську сторону були різноманітні санкції, обмеження та інші форми тиску. Причому попри періодичні пом'якшення, які іноді траплялись у відносинах між цими сторонами і здебільшого не мали тривалого характеру, достатньо швидко поверталися інтенсивніші за форматом та вимогами інструменти економічного тиску.

По-третє, не будучи членом Світової організації торгівлі та не маючи відповідних угод щодо преференцій у дво- чи багатосторонній торгівлі з країнами ЄС, Білорусь мала гірші можливості у конкурентній боротьбі за європейські ринки з представниками інших держав.

Ще одним питанням, дати відповідь на яке вимагалось від білоруської влади та ділового співтовариства, було визначення технологічного укладу, на який потрібно було орієнтуватись менеджменту держави та провідним бізнес-структурам при здійсненні трансформаційних перетворень.

Як відзначають місцеві дослідники, «80 % білоруських виробництв належать до 4-го укладу, тоді як у розвинутих країнах переважають технології 5-го та 6-го укладів» [6, с. 57].

На початку 2000-х у Республіці Білорусь, як і у багатьох інших країнах, переважала позиція щодо необхідності модернізації власної промисловості у напрямі технологічних укладів вищих порядків. Для виконання даного завдання урядами держав розроблялись відповідні програми, залучались кошти як вітчизняного походження, так і зарубіжних інвесторів або міжнародних фінансових організацій. При цьому виробництво, яке належало до другого-четвертого технологічних укладів, позбавлялось підтримки як «неперспективне». Ряд держав із ринковою

економікою, які прийнято відносити до розвинених, поступово почали переносити такі виробництва у країни, що розвиваються, або й взагалі згортати їх. У зв'язку із цим все частіше почав згадуватись термін «деіндустріалізація».

У випадку Республіки Білорусь гору взяла більш виважена позиція, яка незабаром продемонструвала свої переваги. Так, створення нових суб'єктів бізнесу та передумов для розвитку новітніх галузей промисловості відбувались не за рахунок збереження підприємств попередніх технологічних укладів. Більше того, останні активно модернізувались, що виявилось важливим для забезпечення сталого розвитку національної економіки держави в умовах міжнародних санкцій – невід'ємного елементу міжнародних економічних відносин останнього десятиліття.

Підтвердженням даної оцінки білоруської промислової політики може служити Світовий рейтинг країн за індексом конкурентоспроможності промисловості (CIP), який тривалий час розраховується та ведеться підрозділом Організації Об'єднаних Націй з промислового розвитку (UNIDO). У рейтингу CIP Республіка Білорусь у 1996 р. займала 54-те місце з-поміж близько 150 країн, вміщених у нього. За підсумками 2020 р. вона посідала вже 46-те місце [7]. Для Республіки Білорусь це є доволі непоганим результатом, враховуючи, що мова йде про невелику країну, яка об'єктивно не може конкурувати з державами – світовими лідерами промислового виробництва.

Саме дефіцит цілого ряду ресурсів, необхідних для переходу на новітні технологічні уклади, поставив перед білоруським урядом необхідність обирати галузі та підгалузі промисловості, на яких мали концентруватися зусилля з інноваційної трансформації. Пріоритетний вибір було зроблено на користь: 1) розвитку ресурсозберігаючих та енергоефективних технологій; 2) інформаційних та телекомунікаційних

технологій; 3) розробки нових матеріалів та впровадження альтернативних джерел енергетики; 4) запровадження у використання промислових біотехнологій; 5) прискореного розвитку фармацевтики.

Оцінюючи успішність перетворень в соціально-економічній сфері Республіки Білорусь на шляху до побудови ринкової економіки не слід ігнорувати вплив цілого ряду негативних чинників зовнішнього походження, які періодично виникали впродовж досліджуваного періоду.

По-перше, в 2008 р. розвинуті країни світу охопила фінансова криза, яка так чи інакше зачепила практично всіх їх економічних партнерів. Наслідки кризи відчувались до 2011 р.

По-друге, після приходу до влади у 1994 р. О. Лукашенка через розбіжності в розумінні того, якою повинна бути політика білоруської держави та її поведінка на зовнішній арені, Республіка Білорусь неодноразово ставала об'єктом різноманітних обмежувальних заходів з боку країн ЄС та Північної Америки. Особливого загострення дане питання набуло після президентських виборів 2020 р., які завершилися силовим розгоном масових акцій протесту.

По-третє, пандемія COVID-19 наклала свій відбиток на розвиток світової економіки в 2019–2020 рр., а її наслідки виявлятимуться ще як мінімум десятиліття.

По-четверте, починаючи з 2014 р., після російської анексії Криму, все активніше у ролі інструмента, спрямованого на досягнення геополітичних цілей, почали використовуватись економічні санкції [8].

Останнє потребує додаткових роз'яснень: з 2014 р. до 2022 р. Республіка Білорусь намагалась уникати прямого вибору однієї із сторін в російській військовій агресії на Україну. При цьому, навіть дотримуючись обмеженого нейтралітету, держава зазнавала негативного впливу вторинних наслідків різноманітних санкцій, які взаємно запроваджували країни Заходу, з одного боку, і Російська Федерація – з іншого. Зокрема,

розривались існуючі та перспективні кооперативні ланцюжки виробництва, обмежувались фінансово-кредитні та інвестиційні можливості зарубіжних партнерів, через значні зовнішньополітичні ризики неприйнятних значень набували ризики можливої реалізації спільних проектів тощо.

Після 24 лютого 2022 р., коли О. Лукашенко фактично перейшов на бік російського агресора, Республіка Білорусь стала повноцінним об'єктом санкційного тиску з боку більшості держав з розвинутою ринковою економікою. Обіраними виявились зовнішньоекономічні контакти з Україною, яка з моменту проголошення обома країнами своєї незалежності, входила до числа ключових економічних партнерів Мінська. Як наслідок, перспективні сценарії розвитку білоруської економіки на сьогодні є важко прогнозованими, а будь-яка розрахункова модель міститиме занадто велику кількість змінних, що мінімізує практичну цінність таких прогнозів.

Водночас навіть у таких умовах соціально-економічна система Республіки Білорусь продовжує функціонувати. Сьогодні в державі діють два програмних документи, у яких описані цілі розвитку національної економіки на середню та довгу перспективу. Маємо на увазі Національну стратегію стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2030 року (схвалена протоколом засідання Президії Ради Міністрів Республіки Білорусь № 10 від 2 травня 2017 р.) та Програму соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2021–2025 роки (затверджена Указом Президента Республіки Білорусь № 292 від 29 липня 2021 р.) [9, 10].

Стратегією до 2030 р. визначені програмні засади, на основі яких повинна функціонувати білоруська модель економіки. Серед таких засад на перші місця висуваються «сильна ефективна державна влада, що забезпечує політичну стабільність, безпеку, соціальну справедливість та

суспільний порядок; рівність різноманітних форм власності, співробітництво держави та бізнесу, в основі якого лежить головний критерій – підвищення конкурентоспроможності білоруської економіки; високоефективна постіндустріальна економіка, заснована на знаннях та інноваціях, з високою часткою у ВВП наукоємних виробництв та послуг, з належним рівнем конкурентоспроможності в усіх видах економічної та іншої діяльності; рівні правові умови для всіх громадян у їх самореалізації, забезпечення власною працею гідного існування та матеріального добробуту; ефективна державна та суспільна підтримка соціально незахищених груп населення, їх інтеграція в суспільство та залучення до економічної діяльності; багатовекторність зовнішньоекономічної політики як принцип стійкого розвитку держави; розвиток інтеграційних процесів з країнами Євразійського економічного союзу, перш за все з Російською Федерацією; екологічно обґрунтована політика держави; активна роль громадянського суспільства у вирішенні проблем стійкого розвитку» [9].

У Програмі окреслено конкретні цілі, які мають бути досягнуті до 2025 р.: 1) забезпечити за п'ять років зростання валового внутрішнього продукту на 20 %; 2) збільшити експорт товарів та послуг на понад 50 млрд дол. США в 2025 р.; 3) створити нові високотехнологічні виробництва; 4) довести частку послуг у валовому внутрішньому продукті до 50–51 %, при цьому пріоритет повинен надаватись високотехнологічним послугам [10].

Для того, щоб оцінити реалістичність даних планів та наочно побачити ефективність вже зроблених кроків по формуванню в Республіці Білорусь ринкової економіки, необхідно звернути увагу на кількісні значення ряду економічних показників, які характеризують ключові параметри соціально-економічної сфери країни за останні 30 років (див. таблицю).

Основні соціально-економічні показники Республіки Білорусь
за 1992–2021 рр.¹

Показник	Одиниці виміру	Роки			
		1992	2002	2012	2021
ВВП країни у поточних цінах	млн дол. США	18 353	15 089	65 686	68 206
ВВП країни у розрахунку на душу населення	дол. США	1 752	1 489	6 776	7 121
Населення країни	млн осіб	10 476	10 135	9 694	9 578
Експорт товарів	млн дол. США	3 559	8 021	46 060	39 762
Імпорт товарів	млн дол. США	3 495	9 092	46 404	41 387
Експорт послуг	млн дол. США	466*	1 300	6 364	10 303
Імпорт послуг	млн дол. США	284*	908	4 066	5 670
Оборот зовнішньої торгівлі	млн дол. США	11 117*	19 321	102 894	97 122
Сальдо зовнішньої торгівлі	млн дол. США	-579*	-679	1 954	3 008
Сума накопичених прямих іноземних інвестицій	млн дол. США	7	1 646	14 570	13 031

* дані 1995 р.

Як бачимо з даних таблиці, за час, що минув з 1992 р. Республіка Білорусь змогла подолати кризу трансформаційного періоду. Якщо за рівнем ВВП на душу населення у 1992 р. близькі до Білорусі значення

¹ Складено автором на основі даних [11]

мали Колумбія, Ямайка, Парагвай, Папуа Нова Гвінея, то в 2021 р. за даним показником Білорусь можна порівнювати вже з Бразилією, Південно-Африканською республікою, Іраном та країнам Балканського регіону, які розглядаються як можливі кандидати на членство у ЄС. У зовнішньоекономічній сфері Білорусь істотно наростила свою участь у системі міжнародних економічних відносин. Так, оборот зовнішньої торгівлі виріс майже у дев'ять разів, сальдо зовнішньої торгівлі набуло позитивних значень.

Таким чином, виходячи із усього вищесказаного можемо констатувати, що хоча офіційно Республіці Білорусь ніхто не надавав статусу країни з ринковою економікою, де-факто вона стала такою державою. На користь цього є декілька аргументів.

По-перше, саме таке визнання належить скоріше до питань міжнародних політичних відносин, частково геополітики та міжнародного економічного права. При цьому в ряді випадків надання такого статусу або його позбавлення прив'язане до політичної кон'юнктури, а не реального стану справ у національній економіці певної країни.

По-друге, трансформаційний стан не може тривати нескінченно. Тому, переконані, що оцінку треба давати виходячи із напрямку перетворень, який був прийнятий у державі, та їх успішності.

По-третє, зважаючи на багатогранність сучасного світу та цивілізаційні відмінності між його складовими, розділяємо позицію, що відмінність національної економічної моделі від двох-трьох найбільш типових варіантів ринкової економіки не означає, що у світі не може бути більшої їх кількості. Тому обов'язково необхідно враховувати історичні особливості розвитку тієї чи іншої території, її національну та релігійну специфіку тощо.

По-четверте, за роки незалежності у Білорусі здійснено ряд інституційних перетворень, сформовано законодавче та нормативно-

правове забезпечення, що відповідає саме вимогам ринкової економіки. Відповідні дії зроблено і у освітній сфері, щоб закріпити у суспільній свідомості ті формати соціально-економічних відносин, які використовуються саме у досліджуваній нами моделі.

У той же час, проблемними вбачаються відповідні кроки офіційного Мінська щодо відновлення контактів з зарубіжними (головним чином, європейськими) партнерами, які існували раніше, та налагодженню нових. Тут все буде пов'язано із питанням завершення війни в Україні, що виходить далеко за межі нашого дослідження.

Висновки. Республіка Білорусь за 30 років незалежності пройшла трансформаційний шлях і сьогодні має побудовану власну модель соціально-економічних відносин, яка за багатьма показниками відповідає визначенню ринкової економіки в тому значенні, у якому воно вживається у економічній теорії. В ході досягнення даної мети білоруське керівництво достатньо успішно перейшло до використання індикативного планування, яке сприяє концентрації зусиль на найважливіших, стратегічно значимих питаннях, уникаючи їх розпорошення без реальних результатів. Важливе значення належить і протидії правопорушенням в економічній сфері та реальній боротьбі із будь-якими проявами корупції, яка може зруйнувати високоефективні в теорії програми перетворень.

Щодо подальших перспектив розвитку економіки Республіки Білорусь, то великого значення матиме місце, яке країні вдасться зайняти в багатополярному світі, що перебуває у стадії свого становлення та знаходиться у прямій залежності від наслідків найбільшого після Другої світової війни геополітичного конфлікту, до якого залучена і Білорусь. За його підсумками вирішальним для майбутнього білоруської економіки буде те, з якими державами-партнерами та на яких умовах відбуватиметься подальше міжнародне економічне партнерство.

Використані джерела та література

1. International monetary fund. World economic outlook. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/April/weo-report?c=913,&s=PCPIPCH,&sy=1990&ey=2022&ssm=0&scsm=1&sc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=count&ds=.&br=1>
2. Готовский А.В. Экономическая система Беларуси: Современное состояние и перспективы реформирования. *Квартальный бюллетень клуба экономистов*. Минск, 2000. № 2. С. 5–26.
3. UNCTAD statistic database. URL: <https://unctadstat.unctad.org>
4. Основные направления социально-экономического развития Республики Беларусь на 1996–2000 годы. Минск: «Мисанта», 1998. 64 с.
5. Богданович І.І. Союзна держава Республіки Білорусь і Російської Федерації в системі геостратегічних пріоритетів Білорусі. *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору*: монографія за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського. К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 363–380.
6. Лемешевский И.М., Деревяго И.П. Национальная экономика Беларуси. Минск: БГТУ, 2012. 188 с.
7. UNIDO Data portal. United nations industrial development organization. – Competitive Industrial Performance Index CIP. URL: <https://stat.unido.org/cip/>
8. Flissak K., Yankiv M. Sankcje gospodarcze we współczesnych relacjach międzynarodowych: nowe formy wdrażania. *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*. 2020. Tom 57. Nr 4. S. 5–14.
9. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030 года. Минск, 2017. 148 с.
10. Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2021–2025 годы. Минск, 2021. 81 с.
11. UNCTAD Stat. URL: <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx>
12. Мясникович М.В. Эволюционные трансформации экономики Беларуси. Минск : Беларуская навука, 2016. 321 с.

ВЗАЄМОДІЯ МОЛДОВИ З НАТО У КОНТЕКСТІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано співробітництво Республіки Молдова з НАТО на тлі повномасштабного вторгнення Росії до України з лютого 2022 р. Окреслено основні віхи співробітництва Молдова-НАТО з 1992 р. як основи для нового етапу взаємин. Вказано на основні загрози для національної безпеки Молдови у контексті російсько-української війни. Підкреслено, що поточний нейтральний статус Молдовської держави не забезпечує її безпеку. Зазначено, що молдовське суспільство наразі не готове до вступу РМ до Північноатлантичного альянсу, однак державна влада активізує діалог як з організацією загалом, так і з окремими її членами.

Ключові слова: Молдова, НАТО, нейтралітет, євроатлантична інтеграція, російсько-українська війна

Yyshnia I. Moldova-NATO relations in the context of the full-scale Russian-Ukrainian war

The article analyzes the cooperation of the Republic of Moldova with NATO in the context of Russia's full-scale invasion of Ukraine since February 2022. The key milestones of Moldova-NATO cooperation since 1992 are outlined as the basis for a new stage of relations. The main threats to Moldova's national security in the context of the Russian-Ukrainian war are pointed out. It is emphasized that the current neutral status of the Moldovan state does not ensure its security. Also, it is noted that Moldovan society is not yet ready for Moldova's accession to the North Atlantic Alliance, but the state authorities are intensifying the dialogue with the organization as a whole and with its individual members.

Key words: Moldova, NATO, neutrality, Euro-Atlantic integration, Russian-Ukrainian war.

Війна Росії проти України, а особливо її відкрита фаза з лютого 2022 р., змусила європейські країни задуматись, чи є достатніми вживаними заходи безпеки. Особливо загострилось питання безпеки для держав, які не входять до Північноатлантичного Альянсу та є традиційними об'єктами зовнішньополітичного впливу з боку Росії. Так, нейтральні сусіди Російської Федерації – Фінляндія і Швеція після початку повномасштабної російської агресії проти України розпочали процедуру входження до НАТО. Фінляндія пройшла цей шлях за рекордно короткий термін, ставши 31-м членом Альянсу 4 квітня 2023 р., майже через рік після подання заявки. Швеція офіційно стала 32-м членом Альянсу 7 березня 2024 р.

Питання посилення заходів для забезпечення власної безпеки стало як ніколи актуальним і для Республіки Молдова. Маючи на власній території «миротворчі» російські війська, спрямовані на дезінтеграцію РМ, її послаблення та ймовірність висадки російського десанту на Одещині, у безпосередній близькості до власного кордону, пряма загроза чого існувала з лютого по квітень 2022 р., Молдова активізувала процес інтеграції у євроатлантичний простір.

Однак Молдова традиційно підкреслює власний нейтральний статус, обмежуючи свій зовнішньополітичний вибір. Безпекова дилема, що таким чином склалась, привертає увагу дослідників різних аналітичних центрів та науковців. Зокрема, про неї пишуть аналітики Королівського об'єднаного інституту оборонних досліджень (RUSI) та американської Jamestown Foundation. Отже, тема розвитку відносин нейтральної Молдови з НАТО на тлі найбільшого воєнного конфлікту в Європі з часів Другої світової війни набуває особливої актуальності.

Завданням статті є аналіз змін у співробітництві між Республікою Молдова та Північноатлантичним альянсом за час відкритої повномасштабної війни Росії проти України з 24 лютого 2022 року.

Перед тим, як перейти до висвітлення головного питання цієї статті, варто пригадати основні віхи взаємин Республіки Молдова з НАТО. Отже, співробітництво Республіки Молдова з Альянсом розпочалось у 1992 р., коли Молдова вступила до Ради північноатлантичного співробітництва. Через два роки країна дослалась до програми «Партнерство заради миру». Не маючи наміру інтегруватись до структур Альянсу, РМ прагнула використати співробітництво для розвитку добросусідських відносин між державами-партнерами, вирішення питань зміцнення громадського захисту, конверсії оборонних підприємств [1, арк. 68]. У 1997 р., після утворення Місії Молдови у НАТО, її зв'язки з Альянсом стають регулярними.

Якісно новий етап співробітництва розпочався після того, як Румунія 2004 р. увійшла до Альянсу та її кордон з Молдовою одночасно став новим кордоном НАТО. У 2006 р. РМ узгодила перший дворічний план дій у рамках індивідуального партнерства НАТО. У ньому чітко вказувалось, що участь Республіки Молдова в індивідуальній програмі мала на меті проведення реформ у безпековій та військовій сферах, а не бажання Молдови вступити до Альянсу. Індивідуальні партнерські плани «Молдова – НАТО», підписані у 2010, 2014 та 2017 рр., як і найновіший, на 2022–2023 рр., також не передбачали входження Молдови до Альянсу. Крім питань з оборони та безпеки, співробітництво з НАТО передбачає підтримку громадянської влади та програму «Наука заради миру та безпеки».

Під егідою НАТО Молдова з 2015 р. бере участь у міжнародній миротворчій операції у Косово (KFOR), є учасником спільних навчань Альянсу. Організація допомагає державним органам РМ підвищувати рівень кіберзахисту; навчає, як впоратись з природними та антропогенними катаклізмами; консультує громадську дипломатію та журналістів; надає грантові програми для розвитку науки. Серед інших напрямів співробітництва, для Молдови важливими є вирішення проблем знищення боєприпасів та забруднення навколишнього середовища. Завдяки допомозі НАТО у 2001–2005 рр. на території Молдови знищено значну кількість протипіхотних мін та ракетного палива. Також за сприяння Альянсу Молдова знищила понад 2 тис. т пестицидів [2].

У грудні 2021 р., у ході підготовки до повномасштабної війни проти України, Росія висунула ультиматум США та НАТО. У ньому в жорсткій формі пропонувалось підписати «договір про гарантії безпеки», у якому НАТО зобов'язується відмовитись від своїх військ та інфраструктури у Східній Європі і надати гарантії подальшого нерозповсюдження на схід (маючи на увазі держави, що утворились після розпаду СРСР) [3]. США і

НАТО рішуче відкинули цей ультиматум і наростили військову присутність у східноєвропейських державах Альянсу. Однак для позаблокових України та Молдови, яким НАТО та Сполучені Штати Америки не надавали жодних гарантій безпеки, безпекова ситуація стала критичною.

З 24 лютого 2022 р. Молдова відчула новий рівень загрози для власної безпеки та незалежності. Росія активно намагалась використати як додатковий осередок нестабільності у регіоні невизнане Придністров'я: серія провокацій та заява місцевого «очільника МЗС» про намір приєднання Придністров'я до Росії мали на меті створити тиск на проєвропейський уряд Республіки Молдова.

Крім цього, з середини 2022 р. до початку 2023 р. відбулась серія гучних атак, спрямованих на підрив довіри до уряду Молдови. Операції по «зламу та витоку» інформації призвели до компрометації, крадіжки та публікації конфіденційних документів, а DDoS-атаки та викриття у результаті цільових фішингових кампаній порушили роботу державних служб. Кібератаки стали частиною ворожої діяльності Росій у сфері енергетики, кібербезпеки, економічної та соціальної безпеки. Такі дії спричинили відставку глави уряду Н. Гавріліци [4].

Агресивна політика Росії проти України безпосередньо вразила також енергетичну безпеку Молдови: станом на жовтень 2022 р. Республіка Молдова отримувала від українських постачальників близько 30 % електроенергії. Атаки Росії на енергетичну інфраструктуру України змусили Молдову негайно шукати альтернативу, адже 11 жовтня 2022 р. Україна призупинила експорт електроенергії до Молдови. Лише за допомогою субсидій Румунії Молдова змогла покрити спровокований російськими атаками дефіцит. Через ту ж причину уряд РМ був змушений провести диверсифікацію поставок природного газу, переорієнтувавшись на держави ЄС замість Росії [5].

Постійна загроза кібератак та військових провокацій змусила Молдову посилювати захист власного суверенітету. Держава взяла чіткий курс на євроінтеграцію. Однак на заваді поглиблення відносин Молдови з НАТО стоїть нейтральний статус, закріплений у конституції.

Конституція є основою для Воєнної доктрини Республіки Молдова, що була затверджена 6 червня 1995 р. Згідно з документом, Молдова не допускає використання своєї території для агресивних дій проти інших держав і для розміщення військ іноземних держав, за винятком випадків, передбачених міжнародними домовленостями про розміщення контингентів миротворчих сил [6]. Однак незважаючи на це, на території РМ постійно перебуває Оперативна група російських військ у Придністровському регіоні – спадкоємиця розформованої у 1995 р. 14-ї російської армії. Російські війська на території РМ – найголовніший інструмент впливу Росії на Молдову через підтримку сепаратизму у так званій ПМР та стримування її євроатлантичної інтеграції.

Упродовж останніх 30 років Молдова неодноразово заявляла про необхідність виведення з її території російських «миротворців», які замість гарантій безпеки у регіоні, забезпечували існування сепаратистської ПМР. Анексія Кримського півострова та гібридна війна Росії у східних регіонах України стали поштовхом для нового етапу політичної активності у Придністров'ї. За 2014 – першу половину 2015 р. кількасот російських миротворців у т.зв. «ПМР» істотно наростили свою боєготовність. Зважаючи на небезпеку, у травні 2015 р. уряд України у односторонньому порядку денонсував українсько-російську угоду про транзит через територію України російських «миротворців» [7].

На березень 2023 р. на території Придністров'я офіційно знаходилось 402 російських військових, 492 придністровських та 355 молдовських. Однак «російські» військові насправді набирались з представників місцевого населення, які мали російські паспорти.

Усвідомлюючи провал первісного плану блискавичного захоплення України та неможливість висадки десанту на Одещині, що дало б змогу з'єднати російські окупаційні війська з «миротворчими» у Придністров'ї, Росія почала застосовувати інші способи задля хаотизації безпекового стану у регіоні. Вже 8 березня 2023 р. «уряд» невизнаної «ПМР» закликав Росію збільшити кількість військових у Придністров'ї, аргументуючи, що згідно зі штатом «миротворців» має бути понад 3 тисячі. Проте Кремль залишив це прохання без розгляду [8]. Втім, у квітні-травні того ж року на території Придністров'я – у Тирасполі та поблизу складів з боєприпасами у с. Колбасна, сталась низка терактів без постраждалих [9].

Очевидно, що декларований нейтральний статус, не забезпечений додатковими гарантіями, в умовах загроз із боку Росії насправді не забезпечує безпеки Молдови. Тому керівництво РМ знаходиться у пошуках оптимальної безпекової моделі, що дозволить зберегти державний нейтралітет та посилити власну оборонну здатність через співробітництво з іншими державами. Зокрема, президент Республіки Молдова І. Додон у 2016 р. закликав до міжнародних гарантій постійного нейтралітету Молдови, однак західні держави не надали цьому заклику належної уваги [10].

Тоді Молдова почала адаптувати власне законодавство, роблячи його більш гнучким для військового співробітництва загалом та співробітництва з НАТО зокрема. Так, у процесі співробітництва з НАТО Молдова керується Постановою Конституційного суду № 14/2017 про тлумачення статті 11 Конституції (постійний нейтралітет), згідно з яким «участь Республіки Молдова у колективних системах безпеки, аналогічних системі безпеки Організації Об'єднаних Націй, в миротворчих, гуманітарних та інших операціях, що передбачають колективні санкції проти агресорів та злочинців міжнародного права, не вступає у протиріччя зі статусом нейтралітету» [11].

Таке тлумачення було закріплено у Военній стратегії Республіки Молдова від 2018 р., де підкреслюється, що збереження статусу нейтралітету РМ не виключає, а обумовлює потребу у власних силах воєнної оборони, а також не заважає взаємодіяти з іншими державами та міжнародними організаціями для підтримання міжнародного миру та безпеки. У документі першочерговими загрозами та ризиками для Республіки Молдова визначені можливість ворожого застосування воєнних та воєнізованих формувань режиму лівобережжя Дністра; присутність Оперативної групи російських військ і воєнної інфраструктури на території Республіки Молдова; можливість розширення «українського конфлікту» до кордонів Молдови. Важливе значення у Стратегії має зміцнення кібербезпеки Молдовської держави [12].

Навіть такі обережні спроби Молдови забезпечити власну безпеку були небажаними для Москви. У 2021 р. у Кремлі заявили, що ймовірно розширення НАТО на території держав колишнього СРСР – це «питання життя та смерті для Росії». Відповідаючи на запитання, чи планує Молдова стати членом Північноатлантичного альянсу, президентка М. Санду у грудні того ж року відповіла, що «такої ініціативи зараз немає. Ми ні для кого не несемо військової загрози. Ми виступаємо за мир» [13].

Згідно з Індивідуальним планом дій з партнерства Республіка Молдова – НАТО, опублікованого 11 лютого 2022 р., розширення політичного діалогу та зміцнення співробітництва з євроатлантичними структурами залишається однією з головних стратегічних цілей розвитку Молдови. У документі було в чергове підкреслено, що співробітництво Молдови з НАТО ґрунтується на повазі конституційного нейтралітету держави, та що Молдова не має на меті приєднатись до Альянсу. Також Молдова зацікавлена у співробітництві з НАТО з метою нарощення потенціалу в області забезпечення безпеки та обороноздатності та задля зміцнення власної національної безпеки [14].

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України ще більше активізувало співробітництво Молдови з НАТО: наразі сторони співпрацюють у 18 проектах. Поновились робота у рамках пакету спеціальних ініціатив для консолідації та підвищення обороноздатності – Defence and Related Security Capacity Building Initiative (DCB), ухваленого на саміті в Уельсі ще у 2014 р., яка призупинилась за часів президенства І. Додона. За словами керівника місії Республіки Молдова при НАТО колишнього міністра оборони Молдови В. Чиботару, на саміті НАТО 2022 р. у Мадриді було прийняте політичне рішення про надання нового пакету допомоги Молдові на додаток до існуючої програми DCB, що за рік принесло практичні результати. Серед довгострокових проектів співпраці з Альянсом, розрахованих на 5-6 років – навчання військового персоналу, посилення можливостей карабінерів та боротьба з гібридними загрозами [15].

Фахівці RUSI зазначають, що Молдові варто долучитись до участі у навчаннях Об'єднаного центру передових технологій з кібероборони НАТО (CCDCOE), що безумовно сприятиме збільшенню ефективності протидії російській агресії у кіберпросторі [4].

У квітні 2023 р. заступник генерального секретаря НАТО М. Джоане в інтерв'ю румунським ЗМІ заявив, що Північноатлантичний альянс давно подолав етап «Партнерства заради миру» та готовий надати «додаткову практичну, фінансову та політичну підтримку», з проханням про яку Кишинів звернувся до альянсу в умовах «наростаючого тиску» з боку Російської Федерації. «Ми готові піти у відносинах з Молдовою настільки далеко, наскільки вона захоче піти у відносинах з нами», – підкреслив він. Російське Міністерство закордонних справ гостро відреагувало на цю заяву, мимохідь натякнувши, що «ситуація на Україні» нібито спровокована «безвідповідальною політикою розширення альянсу» [16].

Такі заяви насправді резонують зі ставленням молдовської громадськості до входження у НАТО. Розрізнене молдовське суспільство й досі тримається за пропагандистські кліше радянських часів, негативно сприймає натяки окремих проєвропейських молдовських політиків на необхідність відмовитись від статусу нейтралітету та входження до Альянсу.

Про неготовність молдовського суспільства сприйняти ідею відмови від нейтралітету на користь вступу до НАТО свідчать соціологічні опитування. Так, за результатами опитування, проведеного Інститутом європейських політик та реформ (IPRE) спільно з центром соціологічних досліджень CDS Аха, опублікованого 11 липня 2023 р., 60,3 % опитаних громадян Молдови висловились проти вступу до НАТО, за приєднання до Альянсу проголосувало б 28 % опитаних [17]. Порівняно з попереднім аналогічним опитуванням, проведеним IDIS Vitorul у жовтні 2022 р., частка тих, хто не бажає вступу Молдови до НАТО, незначно підвищилась: тоді проти вступу до Альянсу проголосувало 59,9 % респондентів; за вступ до НАТО висловились 30,4 % [18].

Такий результат демонструє поживлення дискусії у молдовському суспільстві щодо взаємин з НАТО. Ще у 2015 р. за приєднання РМ до Альянсу проголосувало б 19 % молдовських громадян (у 2014 р. – 31 %), проти – 35 % (у 2014 р. – 31%) [19]. Найбільше охочих вступити до НАТО у Молдові було 2004 р. – 35 %, найменше у 2016 р. – 11 % [20].

Синхронно з громадською думкою свої заяви щодо членства у НАТО робить молдовський уряд. Так, 8 березня 2022 р. прем'єр-міністерка Н. Гавріліца заявила, що Молдова не планує ставати членом НАТО, адже є нейтральною державою: «Принцип нейтралітету прописано у нашій Конституції. Ми будемо прагнути входження у склад ЄС, але не будемо прагнути членства в НАТО» [21]. Д. Речан, який займає крісло прем'єр-міністра з лютого 2023 р., 13 вересня заявив, що на його думку, влада

повинна пояснювати громадянам важливість вступу Молдови у НАТО та він хотів би, щоб молдовська армія була оснащена згідно з стандартами НАТО. «Населення не знає, що означає НАТО. Нам потрібні ці дискусії, нам потрібно пояснювати, що таке колективна безпека, пояснювати значення безпеки, зрозуміти, які держави можуть собі дозволити необхідні інвестиції у безпеку, а які ні», – сказав Речан [22].

Про активізацію відносин Молдова – НАТО свідчить також присутність міністра закордонних справ та європейської інтеграції Республіки Молдова Н. Попеску на саміті НАТО у Бухаресті (листопад 2022 р.). Це був перший випадок участі міністра закордонних справ Молдови у зустрічі такого рівня.

Також Молдова з 15 червня 2022 р. бере участь в зустрічах «Групи Рамштайн» – контактної групи підтримки України. Консультативна група обговорює не лише питання підвищення обороноздатності України, але й питання безпеки у регіоні [23]. Зважаючи, що Молдова та Грузія, як і Україна, є країною-кандидатом на вступ до ЄС та активним учасником різноманітних програм НАТО, участь у групі сприятиме подальшій євроатлантичній інтеграції РМ у безпековому вимірі.

У комюніке за підсумками Вільнюського саміту, що відбувся у липні 2023 р., Молдові виділено окремий розділ. Альянс підтвердив свою підтримку територіальної цілісності та суверенітету Молдови у межах її міжнародно визнаних кордонів та закликав Росію вивести усі свої сили, дислоковані у придністровському регіоні без згоди Молдови. У документі також підтверджено намір НАТО твердо підтримувати право Молдови визначати своє майбутнє та зовнішньополітичний курс без втручання зовні та поваги до конституційного нейтралітету РМ [24].

Про інтенсифікацію обговорення нейтрального статусу Молдови та поглиблення співпраці з Альянсом свідчить прагнення керівництва держави внести зміни в основоположні безпекові документи. 11 жовтня

2023 р. М. Санду заявила про представлення на засіданні Вищої ради безпеки нового проєкту Стратегії національної безпеки держави, наголосивши, що «... ми повинні ставитись до національної безпеки більш уважно, більш серйозно, та бути більш підготовленими, ніж ми робили це у останні 30 років», адже «Російська Федерація сьогодні порушує суверенітет, намагається підірвати демократію та розділити наше суспільство». Однією із головних задач Стратегії є забезпечення вступу Молдови до ЄС. Вона також передбачає збільшення об'єму інвестицій та зміцнення сектору оборони і безпеки, осучаснення армії. Підкреслено нейтралітет Молдови, що втім «не означає залишатись пасивними і немічними. Навпаки, він зобов'язує нас нарощувати оборонний потенціал, розвивати високоефективну армію, на яку громадяни зможуть покластись та якою зможуть пишатись». Молдова також планує інтенсифікувати кооперацію та взаємодію з НАТО і його державами-членами, щоб зміцнити можливості армії із захисту держави та громадян [25].

Отже, Молдова як нейтральна держава, з одного боку, і як держава, де проросійські сили досі мають значний вплив на її політику, з іншого, уважно слідкує за перебігом російсько-української війни, особливо після початку її повномасштабної фази. Адже від результату цієї війни прямо залежить безпека РМ, на території якої, у Придністров'ї, присутні російські війська. Заявлений нейтральний статус Молдови не дає їй жодних гарантій безпеки з боку інших держав. Тому, можна стверджувати, що нейтралітет зберігає ситуацію відсутності безпеки у Молдові, оскільки без зовнішніх гарантій безпеки РФ зберегла власні інструменти впливу на Молдову. Це змушує РМ шукати безпекових гарантій у рамках активного співробітництва з євроатлантичними структурами. Однак, якщо про прагнення вступу до ЄС уряд Молдови заявляє чітко, то співробітництво з НАТО здійснюється у рамках спеціальних програм та на двосторонньому рівні з окремими державами-членами. На даний час молдовське

суспільство, як показують соціологічні опитування, не готове відмовитись від нейтралітету держави та декларувати бажання стати членом Північноатлантичного альянсу. Втім, уряд Молдови працює над активізацією суспільної дискусії щодо цього питання.

Використані джерела та література

1. ГДА МЗС України. Оп.4. Спр. 8724: НАТО 1997 р. 107 арк.
2. Знищення небезпечних пестицидів у Молдові. *North Atlantic Treaty Organization*. 28.02.2013. URL: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_98881.htm?selectedLocale=uk.
3. Соглашение о мерах обеспечения безопасности Российской Федерации и государств-членов Организации Североатлантического договора. *Министерство иностранных дел РФ*. 17.12.2021. URL: <https://mid.ru/ru/detail-material-page/1790803/>
4. Osborne J., Jarnecki J. Battening Down the Hatches: Moldova's Cyber Defence. 10.08.2023. URL: <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/battening-down-hatches-moldovas-cyber-defence>
5. Cenuşa D. Collateral Victim or Separate Target? Russia's Tactics Against Moldova. 01.12.2022. URL: <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/collateral-victim-or-separate-target-russias-tactics-against-moldova>
6. Doctrina militară a Republicii Moldova. *Ministerul Justiției al Republicii Moldova*. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=60538&lang=ru
7. Закон України Про денонсацію Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про транзит через територію України військових формувань Російської Федерації, які тимчасово знаходяться на території Республіки Молдова. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/463-19_
8. В Кремле не ответили на вопрос об увеличении контингента в Приднестровье. 08.05.2023. URL: <https://ria.ru/20230508/mirotvortsy-1870444111.html>
9. У Придністров'ї заявили про новий «теракт» і звинуватили молдовських силовиків. 24.05.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/24/7348146/>
10. Socor V. President Dodon Introduces Nuances to Moldova's Neutrality. 01.10.2019. URL: <https://jamestown.org/program/president-dodon-introduces-nuances-to-moldovas-neutrality/>

11. Постановление о толковании статьи 11 Конституции (постоянный нейтралитет). *Конституционный суд РМ*. URL: https://constcourt.md/public/ccdoc/hotariri/h_14_37b_2017_rus.pdf
12. Военная стратегия Республики Молдова 3 октября 2018 г. *Ministerul Justiției al Republicii Moldova*. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=109141&lang=ru
13. Горчак О. «Мы выступаем за мир». Санду о возможности вступления Молдовы в НАТО. 28.12.2021. URL: <https://newsmaker.md/rus/novosti/my-vystupaem-zha-mir-sandu-o-vozmozhnosti-vstupleniya-moldovy-v-nato/>
14. Постановление Правительства Республики Молдова Об утверждении Индивидуального плана действий по партнерству Республика Молдова – НАТО на 2022-2023 годы. *Ministerul Justiției al Republicii Moldova*. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=129865&lang=ru
15. Дубасова Е. «Нейтралитет – не значит мир». Глава миссии Молдовы при НАТО о сотрудничестве с альянсом, перспективах и приоритетах. 15.06.2023. URL: <https://newsmaker.md/rus/novosti/neytralitet-ne-znachit-mir-glava-missii-moldovy-pri-nato-o-sotrudnichestve-s-alyansom-perspektivah-i-prioritetah/>
16. Комментарий официального представителя МИД России М.В. Захаровой в связи с высказываниями первого заместителя Генсекретаря НАТО М. Джоанэ по Молдавии. *Министерство иностранных дел РФ*. 10.04.2023. URL: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1862624/
17. Горчак О. Как в Молдове относятся к выходу из СНГ, унии и вступлению в ЕС и НАТО. Опрос. 11.07.2023. URL: <https://newsmaker.md/rus/novosti/kak-v-moldove-otnosyatsya-k-vyvodu-iz-sng-unire-i-vstuplenii-v-es-i-nato-opros/>
18. Горчак О. Как в Молдове относятся к вступлению в НАТО и объединению с Румынией. Опрос IDIS Vitorul. 13.10.2022. URL: <https://newsmaker.md/rus/novosti/kak-v-moldove-otnosyatsya-k-vstupleniyu-v-nato-i-obedineniyu-s-rumyniy-opros-idis-vitorul/>
19. Public Opinion Survey Residents of Moldova. 29.09.-21.10.2015. URL: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-11-09_survey_of_moldovan_public_opinion_september_29-october_21_2015.pdf
20. Більшість громадян Молдови проти вступу в НАТО – опитування. 25.11.2022. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/11/25/7151311/>

21. Zsiros S. Наталья Гаврилица: «Молдавия хочет вступить в ЕС и не хочет в НАТО». 08.03.2022. URL: <https://ru.euronews.com/2022/03/08/gc-20-natalia-gravilita>

22. Горчак О. «Нам нужно объяснять, что значит НАТО». Речан о значении коллективной безопасности. 14.09.2023. URL: <https://newsmaker.md/rus/novosti/nam-nuzhno-obyasnyat-chno-znachit-nato-rechan-o-znachenii-kollektivnoy-bezopasnosti/>

23. Титова Н. Молдова принимает участие в переговорах «Группы Рамштайн». Министры обороны стран НАТО и партнеры обсуждают вопросы безопасности. 20.01.2023. URL: <https://newsmaker.md/rus/novosti/moldova-prinimaet-uchastie-v-peregovorah-gruppy-ramshtayn-ministry-oborony-stran-nato-i-partnery-obsuzhdayut-voprosy-bezopasnosti/>

24. Vilnius Summit Communiqué. *North Atlantic Treaty Organization*. 11.06.2023. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_217320.htm

25. Выступление Президента Майи Санду на представлении проекта Стратегии национальной безопасности. *Президентура Республики Молдова*. 11.10.2023. URL: <https://presedinte.md/rus/discursuri/adresarea-presedintei-maia-sandu-la-prezentarea-proiectului-strategiei-securitatii-nationale>

УДК 94:316.422+330.341.4(474.3)

Олександр Кириченко

<http://orcid.org/0000-0002-1307-6958>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ РЕФОРМУВАННЯ ЛАТВІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР

Узагальнено проблематику розвитку Латвії у сфері економіки на початковому етапі її державної самостійності. Розглядаються концептуальні підходи адаптації економічної моделі Латвії до викликів започаткованої європейської інтеграції та умов глобальних світогосподарських зав'язків. На основі сценарного моделювання досліджуються процеси, з одного боку, перехідного періоду розвитку латвійської економіки, з іншого – демонструються економічні перешкоди, що постали перед відновленою державою. Результати дослідження дозволили зробити висновок про необхідність постійного перегляду пріоритетів латвійської економічної політики в ході подальшого зміцнення національної державності.

Ключові слова: трансформація, модернізація, держави Балтії, економічна модель, політичні фактори економічного розвитку.

Kyrychenko O. Socio-economic reformation of the Latvian Republic after the collapse of the USSR

The problem of development of Latvia in the field of economy at the initial stage of its state independence is summarized. Conceptual approaches to the adaptation of Latvia's economic model to the challenges of the initiated European integration and the conditions of global economic relations are considered. On the basis of scenario modeling, the processes of the transition period of the development of the Latvian economy are studied, on the one hand, and the economic obstacles faced by the restored state are demonstrated, on the other. The results of the study made it possible to draw a conclusion about the need to constantly revise the priorities of Latvian economic policy in the course of further strengthening of national statehood.

Key words: *transformation, modernization, Baltic states, economic model, political factors of economic development.*

Перехід країн Східної Європи та республік колишнього СРСР до нової якості економічного розвитку був обумовлений сукупністю зовнішніх та внутрішніх чинників. Дискусія виникала лише з питання про темпи розвитку, пріоритети, стратегічні цілі. Основною економічною метою трансформації проголошувалося підвищення рівня та якості життя населення на основі сталого економічного зростання.

Реалізація поставленої мети була пов'язана з такими завданнями.

1. Подолання кризових явищ, що поглибилися після потрапляння суспільства в умови перехідної економіки.
2. Формування ринкових відносин та ринкової інфраструктури, включаючи фондову, валютну, товарні біржі, дерегулювання.
3. Фінансово-економічна стабілізація у вигляді проведення, зазвичай, жорсткої грошово-кредитної політики з метою обмеження інфляції.
4. Використання держави як механізму захисту ринкової економіки, що формується.
5. Реформування відносин власності як основи економічної системи, у тому числі реституція власності та земельна реформа.

Трансформаційна, або перехідна, економіка є особливим станом економічної системи, коли вона функціонує в період переходу суспільства від однієї сформованої системної економічної моделі до іншої. Стан національних економік балтійських країн із розпадом колишнього СРСР

дозволяє стверджувати про процеси їхньої радикальної трансформації, при тому, що трансформація політичної системи відбувалася значно випереджаючими темпами.

У цьому питанні принципово важливо чітко розуміти співвідношення процесів трансформації та модернізації. Будь-яка модернізація – це трансформація, але протилежного стверджувати не можна. Трансформація може бути успішною, сприяти соціальному та економічному прогресу, і тоді це модернізація. Але трансформація може привести і до деградації економічної системи. Такі приклади на пострадянському просторі також є.

Економічні системи країн Балтійського регіону спочатку формувалися не просто під гаслами трансформації та модернізації, ключовим компонентом їх зміни стала вестернізація, тобто системний перехід держави і суспільства до системи цінностей західної цивілізації. Цей підхід, який запанував у Латвії, Литві та Естонії на межі 1980–1990-х рр., передбачав відкидання власного радянського історико-економічного досвіду й переконаність у тому, що без повноцінної вестернізації процвітання ще ніхто не досягав.

Версії модернізаційних теорій, застосовані в Балтійському регіоні, передбачали швидкий та ефективний перехід до євроатлантичної економічної системи, що ґрунтується на концепції постмодерну та неолібералізму.

Однак ані постмодерністська, ані неомодерністська (включаючи неомодернізм на етнооснові) теорії не пояснили складнощів та особливостей завдань, що постали перед балтійськими країнами, не охарактеризували перспектив їхнього розвитку з достатнім урахуванням національної специфіки і не дозволили достатньо ефективно керувати процесами економічних змін у цих країнах [1, с. 13]. Зазначимо, що теза про те, що «існує лише один спосіб керування сучасною економікою»

[2, с. 118], найбільш активно просувався саме у регіоні Східної Європи, а особливо у балтійських країнах. Такою була початкова епоха трансформації.

Початок реальних реформ у Латвії, Литві та Естонії відбувся у 1991–1992 рр., проте вже у 1989–1990 рр. розуміння необхідності та неминучості реформування стало чинником, що консолідує суспільство. Загальний характер реформування був очевидний – роздержавлення економіки. Балтійські держави оперативно провели низку ключових реформ: грошову, ЖКГ, медичну, місцевого самоврядування. Ситуація почала змінюватися після 2009 р., а дискусія про те, чи завжди євроінтеграція є благо, виникла пізніше – у 2015 р. [3; 4].

У ході трансформаційної кризи 1990-х рр. економічне падіння в країнах Балтії було абсолютно закономірним і виявилось досить глибоким: 35 % в Естонії, 49 % у Литві та 52 % у Латвії. Чинники, які сприяли масштабній кризі, можна розділити на дві наступні групи.

Перша група – зовнішні чинники. До них відносяться дефіцит платіжного балансу, що сформувався, неконтрольований приплив капіталу, ігнорування валютних ризиків, роздування «бульбашок» на ринку нерухомості. При всій значущості цих факторів, на нашу думку, ними список далеко не обмежується, інакше глибина спаду була б на рівні інших країн Східної Європи.

Друга група – національні практики. Намагаючись відкрити дорогу приватній ініціативі, національні уряди обирали шлях максимальної лібералізації: абсолютне дерегулювання, згорання субсидування будь-яких підприємств, що виявилися неефективними; відмова від прогресивних податків. У результаті приватний сектор, який знову виник, переживав справжній бум. У 1990-х рр. щороку реєструвалося близько 15 тис. нових фірм (водночас, щоправда, банкрутувала трохи менша кількість юридичних осіб).

Варто відзначити, що в Російській імперії Рига була одним із найбільших промислових центрів, рівним Варшаві, Києву та Харкову. Промисловість Риги характеризувалась високотехнологічними виробництвами та великою часткою підприємств з іноземним капіталом, поступаючись цим показником тільки столиці імперії. Державна самостійність країни (1918–1940) сприяла розвитку промисловості, транспорту та енергетики. Зокрема, у міжвоєнній Латвії динамічно розвивалося машинобудування.

СРСР, своєю чергою, створював сучасну промисловість у Прибалтиці з економічних міркувань, враховуючи комплекс чинників регіональної економіки. Проте у 1990-х рр., після фактичного розриву коопераційних зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, колишні промислові гіганти Латвійської РСР, такі як Ризька автобусна фабрика (РАФ), Ризький державний електротехнічний завод «ВЕФ», Ризький радіозавод «Радіотехніка», ВО «Альфа», Даугавпілський завод хімічного волокна, були приватизовані та збанкрутіли.

Низка великих підприємств змогли краще вписатись у нові економічні реалії, але й вони з часом прийшли до банкрутства. Так, Ризький вагонобудівний завод неплатоспроможний з 2017 р., Лієпайський металургійний – з 2016 р., Даугавпілський локомотиворемонтний можливо буде закритий у 2023 р. Єдине велике промислове підприємство, бренд Латвійської Республіки, що поки не відчуває системних труднощів, – це АТ «Latvijas balzams»: понад 600 робочих місць, один з найбільших експортерів країни – його продукція експортується більш ніж у 30 країн світу, щороку освоюються нові експортні ринки [5].

Отже, результати деіндустріалізації очевидні. Розглянемо її причини. По-перше, постіндустріальне суспільство (постмодерн), що використовує знання та глобальні електронні технології як головний ресурс розвитку, формується лише на базі зрілої економіки модерну. Саме

таким шляхом пройшла Німеччина. При цьому, деяке контрольоване згортання промислового виробництва на користь сфери послуг свідчить про рух до «нової економіки». Приклад – керована деіндустріалізація в США.

По-друге, «якщо скандинавські країни надзвичайно майстерно хеджували та «соціалізували» ризики, пов'язані з розвитком наукових досліджень та дослідно-конструкторських розробок, інноваціями та модернізацією промислового виробництва, то балтійські економіки в 1990-ті – на початку 2000-х рр. займалися хеджуванням та «соціалізацією» ризиків, супутніх короткостроковому буму активів та споживання. Перші навчилися справлятися з фінансовою нестабільністю та забезпечили довгострокове економічне зростання, а у других не залишилося жодних засобів для подолання колосальної нестабільності, привнесеної до системи стрімким короткостроковим зростанням економіки» [6].

По-третє, ставка на деіндустріалізацію мала подвійний політичний підтекст в інтересах зміцнення відновленої національної державності. Робітники великих і середніх підприємств у країнах Балтії, як правило, не належали до титульних націй та були організовані саме за соціально-виробничою ознакою. Через це реформування промисловості стало також і політичним завданням. Реалізація ліберального проєкту неминуче мала зіткнутися з опором тих, хто орієнтувався на концепцію соціальної держави, вкрай популярну в Німеччині та Північних країнах. Для цього методика силового придушення профспілок, апробована латиноамериканськими правими диктатурами, не підходила. Потрібний політичний ефект дала лібералізація у поєднанні з поступовим закриттям східних ринків.

Наразі, зіткнувшись із зазначеним явищем, суспільства та держави регіону шукають нові, суто нестандартні для держав Балтії варіанти участі в міжнародному поділі праці [7; 8]. Незалежно від результатів, Латвія ще

не вповні постала сучасною постіндустріальною країною. Індустріальна цивілізація існуватиме й тоді, коли досягнутий саморегулюючий ринок вже встигне перетворитися на спогад [9]. Позиціонування балтійських країн у цій цивілізації також ймовірно зі своїми специфічними складнощами.

Для прикладу розглянемо наступні цифри, які є особливо показовими для Латвії. Її бюджет на 2015 р. був побудований за умови, що ВВП у наступному році зросте на 2,8 %, а рівень інфляції становитиме 2,4 % [10]. Проте згодом, відповідно до затвердженої урядом Латвійської програми стабільності на 2015–2018 рр., зростання латвійської економіки у 2015 р. запланували на рівні 2,1 %, а згідно з висновками Банку Латвії, внутрішній валовий продукт країни за підсумками вказаного року зріс лише на 2% [11].

Нагадаємо, що Європейська комісія (ЄК) також завищила Латвійській Республіці прогноз її економічного розвитку. Навесні 2014 р. у Брюсселі вважали, що річне зростання внутрішнього валового продукту країни становитиме 3,8 %. Проте наприкінці року цей показник становив лише 2,6 %. Тобто прогнозовані економічні перспективи Латвії на 2014 р. виявилися в півтора рази меншими. Як вважає Європейська комісія, Латвійська Республіка виявилася «надто чутливою до зовнішніх ризиків» [12].

Більше того, економічний радник представництва ЄК в Латвії М. Земітіс у травні 2015 р. зазначав, що в країні впродовж 2016 р. має бути здійснена консолідація бюджету обсягом 0,3 % від національного ВВП. На його думку, ЄК не заперечує планів Латвії щодо збільшення витрат на оборону і проведення реформи в галузі охорони здоров'я, але держава не повинна витратити більше, ніж може собі дозволити. «Єврокомісія не впевнена, що Латвія має стільки грошей, скільки вона має намір виділити на ці галузі» [13].

Як вже зазначалося вище, балтійські республіки першими в колишньому Радянському Союзі продемонстрували наполегливе прагнення не лише до національної незалежності, а й до соціально-економічної трансформації. Створювати самостійну національну економіку вони почали ще до проголошення незалежності, з 1989 р., коли Верховна рада СРСР 27 листопада 1989 р. прийняла закон про економічну самостійність Литви, Латвії та Естонії

Однак поряд із позитивною динамікою окремих показників економічного розвитку Балтійських країн на тлі інших республік колишнього СРСР (за даними Світового банку у 2021 р. по ВВП на душу населення Естонія займала 32-ге місце у світі, Литва – 37-ме, Латвія – 40-ве, це найкращі показники серед усіх пострадянських держав та показники вище середньосвітових) мала місце і стійка негативна тенденція, пов'язана, насамперед, зі скороченням чисельності населення, основною складовою якого стала економічна еміграція. Так, у 2022 р. чисельність населення Латвії склала 1 млн 875 тис. осіб, тобто, послідовно зменшуючись з 1991 р., вона повернулось на рівень 1948 р. (1 млн 886 тис.) чи навіть 1922 р. (1 млн 883 тис.)

«Swedbank» провів аналіз витрат жителів Риги, Вільнюса та Таллінна на харчування та житло. Його результати показали, що сім'я з чотирьох осіб, яка живе в квартирі, що належить їй, площею 70 м³ витрачає на їжу, житло та транспорт у Ризі – 44 %, Вільнюсі – 41,5 % та у Таллінні – 25,5 % сімейних доходів. Родина, що складається з двох дорослих та двох дітей, витрачає на мінімальний продуктовий кошик, житло та громадський транспорт: у Ризі 591 євро на місяць, Вільнюсі – 513 та в Таллінні – 499 [14].

З-поміж країн Балтії найвища брутто-зарплата у 2015 р. була в Естонії – 1 010 євро, найнижча – у Литві, де вона склала 700 євро, у Латвії – 785 євро. У річному вимірі найшвидше зростали брутто-зарплати саме в

Латвії – на 6,1 %. В Естонії та Литві річний приріст зарплат становив відповідно 4,5 та 4,3 %. Однак у Латвії після сплати податків працівники отримують нижчі зарплати, ніж у сусідніх країнах: середня нетто-зарплата у Латвії становила 74 % від брутто-зарплати, тоді як у Литві – 78 %, а Естонії – 81 % [15].

Варто відзначити, що на момент відновлення латвійської державності існувало декілька можливих сценаріїв економічної трансформації країни. Всі вони активно обговорювались у суспільстві та політикумі, а деякі з них були частково реалізовані.

Перший сценарій.

Міст між Заходом та Сходом. Проте економічні індикатори показують, що Латвія не змогла стати таким мостом. На думку колишнього радника першого президента відновленої Латвійської Республіки Г. Улманіса А. Пієбалгса насправді такий міст не функціонує і ніколи не функціонуватиме: «Якийсь ринок і транзит на Схід, звичайно, буде, але це не те, на чому ми могли б засновувати свою економіку» [16]. Але міст – це зручне географічне та геополітичне положення Латвії, і те, що в 1990-2000-і рр. ним не зуміли належним чином скористатися, не означає, що так буде й у майбутньому.

Другий сценарій.

Латвія як північна Швейцарія. Вже на початку 1990-х рр. Латвія сподівалася створити банківський сектор, який зможе конкурувати зі швейцарським. Так, у 1990-ті рр. в Латвії з'явилися банки, в яких вклади нерезидентів сягали 90 % усіх депозитів, і загалом у цій галузі частка вкладів нерезидентів почала перевищувати 50 %. Однак, латвійську банківську систему лихоманило. Чутливим для реалізації цього сценарію стало банкрутство лідера латвійської фінансової сфери того часу банку «Балтія» у 1995 р. Загалом, концепт «Другої Швейцарії» мав різні виміри і

був найбільш популярним сценарієм розвитку у ході відновлення незалежності Латвії.

Третій сценарій.

Зміна спеціалізації виробництва колишніх соціалістичних республік інтеграцією в західноєвропейську економіку. Тут можна говорити про численні наочні успіхи на початковому етапі інтеграції країни в західноєвропейську економіку – кількість товарів і послуг, що надаються населенню, кількість магазинів, ательє, бюро та офісів стала на порядки вища, ніж це було в соціалістичних реаліях.

Четвертий сценарій.

Побудова повного економічного циклу. Матеріальну основу реалізації цього сценарію для Латвії становлять певні енергетичні ресурси країни і відповідний технологічний спосіб виробництва, що формується завдяки впровадженню кластера інновацій. Здійснюється він двома шляхами: по-перше, еволюційно, коли поліпшуються і вдосконалюються існуючі технології; по-друге, революційно, коли відбуваються якісні зміни в матеріалізації наукових знань через базисні інновації. Ці два шляхи доповнюють один одного. На жаль, усталеного зростання ключових галузей латвійської економіки, що засвідчило б досягнення стабільності в побудові повного економічного циклу, ще не досягнуто. Одним з найбільш яскравих прикладів стала банківська криза в країні 2018 р.

П'ятий сценарій.

Іноземні інвестиції як основа економіки. Вони виступають як один з найважливіших акторів розвитку економіки Латвії. У сучасних умовах залучення іноземних інвестицій є одним з основних кроків щодо забезпечення умов економічного піднесення, зростання фінансово-економічних показників, залучення новітніх технологій та забезпечення структурних зрушень в народному господарстві. На цьому шляху виникають певні проблеми, зокрема у сфері законодавства, що не

дозволяють повною мірою забезпечити ефективні умови для здійснення зовнішньоекономічної інвестиційної діяльності. Станом на 2021 р., загальні обсяги накопичених прямих іноземних інвестицій в економіку Латвії склали 16,4 млрд євро, проте їхня лівова частка припала саме на мінливий фінансово-банківський сектор.

Шостий сценарій. «Балто-Скандія» як єдиний регіон Балтійського моря, що включає Латвію, Литву, Естонію, Швецію, Фінляндію, Данію та Норвегію. Для реалізації цього сценарію в Латвії є певні як історичні, так й економічні передумови: найбільші підприємства-платники податків країни належать шведам, фінам та норвежцям, серед яких відомі всьому світу корпорації Bucher Municipal (раніше Bucher Schoerling), Schneider Electric, Tieto, Solvay (раніше Cytec), JELDWEN, Circle-K (раніше Statoil), Cemex, Brabantia, SEB, TELE2; більшість великих землевласників – скандинавські компанії; значну роль відіграють шведські банки та скандинавський капітал у латвійських ЗМІ, поміж яких ABLV Bank, Parex Bank, BTA bank, тиражні видання Re: Baltica та Delf.

Аналіз описаних сценаріїв економічної трансформації Латвійської Республіки виявив необхідні умови і перешкоди для їхньої реалізації. Так, найбільш важливими передумовами задля успішного втілення описаних сценаріїв у незалежній Латвії постали:

1) економічно орієнтована політика; 2) рівнозначні партнерські відносини з усіма сторонами співробітництва; 3) високий рівень розвитку інформаційних технологій; 4) безпечна соціальна політика; 5) стабільне політичне становище; 6) реформування системи податків; 7) фінансові інвестиції; 8) високоякісна система освіти та професійного навчання. Найбільшими перешкодами для реалізації описаних сценаріїв є: 1) примат політичних устремлінь над економічними інтересами; 2) недостатня активність громадянського суспільства; 3) санкційні війни; 4) бюрократичне свавілля.

За фактичного прагнення латвійської еліти одночасно реалізувати перелічені вище сценарії економічного становлення відновленої державності, найбільш успішними виявились: Латвія як міст між Заходом та Сходом (стосується сучасного просунутого етапу латвійської євроінтеграції на відміну процесу становлення нової державності), Латвія як північна Швейцарія (у 2021 р. сукупний ВВП Латвії сягнув 38,87 млрд дол. США за загальної кількості жителів лише 1,883 млн осіб – 16 406 дол. США на душу населення) та заміна спеціалізації виробництва Латвійської Республіки інтеграцією в західноєвропейську економіку (увійшла до складу міжнародної структури західних країн з найбільш просунутими економіками – OECD та валютного союзу ЄС – Єврозони, перейшовши на євро). Водночас, з низкою проблем стикнулися прагнення побудови в Латвії повного економічного циклу, залучення іноземних інвестицій як основи латвійської економіки та усталеного формування «Балто-Скандії» як єдиного регіону Балтійського моря.

Сформовані в процесі відновлення сучасної латвійської державності умови вбачаються недостатніми для повноцінного розвитку національної моделі економіки, а тому необхідне продовження активних політичних зусиль державної еліти країни щодо об'єктивної оцінки та більш ефективного використання успадкованого Латвією економічного потенціалу задля досягнення сталого економічного зростання. Латвійський історичний досвід економічного розвитку на етапі досягнення незалежності вартий ретельного вивчення та врахування українською стороною.

Використані джерела та література

1. Федотова В.Г. Модернизация "второй" Европы. М., 1997. 253 с.
2. Уайт С. Європейський союз, Східна Європа та «імперіалізм цінностей». *Вісник МДІМВ-Університету*. 2014. Вип. 4 (37).

3. Румм Х. Аргумент про радянських мігрантів у суперечці про квоти на Єврокомісію не діє. URL: <http://rus.err.ee/v/estonia/5c909cfb-3d92-4fa5-822e-8580d742d7bc>
4. Каллас К. Не слід плутати біженців із іммігрантами. URL: <http://rus.err.ee/v/estonia/6cad0dc5-6e23-4df9-b9fe-3ed443853042>
5. Офіційний сайт АТ «Ризький бальзам». URL: <http://www.lb.lv/ru/predpriyatie/obshchaya-informatsiya/>
6. Каттель Р. Зліт та падіння Балтійських держав. URL: <http://europeandcis.undp.org/data/show/6D3DABEF-F203-1EE9-B76AC2297A6967A>
7. Міністр економіки: космічна індустрія – гарний бізнес для Латвії. URL: <http://www.mixnews.lv/ua/economics/news/2015-0502/175319>
8. Бізнес з вирощування равликів у Латвії зазнав краху. URL: <http://www.gorod.lv/novosti/256056-biznes-po-vyraschivanii-ulitok-v-latvii-poterpel-krah>
9. Полань К. Велика трансформація. Політичні та економічні витоки нашого часу. СПб., 2002.
10. Князева О. Що підписав президент: десять головних фактів про бюджет 2015 року. URL: <http://bb.lv/finansi/item/9160906-cho-to-podpisal-prezident-desyat-glavnykh-faktov-o-byudzhete-2015>
11. Домбровскіс: прогноз приросту латвійського ВВП, можливо, доведеться знизити. URL: <http://rus.db.lv/ekonomika/makroekonomika/dombrovskis-prognoz-prirosta-latvijskogo-vvp-vozmozhno-privetsja-snizit-65892>
12. У 2015 році на економіку Латвії чекає стагнація. URL: <http://bb.lv/rinki-i-kompanii/item/9160837-v-2015-godu-ekonomiku-latvii-zhdet-stagnatsiya>
13. Єврокомісія: Латвія має бюджетну консолідацію у розмірі 0,3 % ВВП. URL: <http://rus.db.lv/ekonomika/makroekonomika/evrokomissija-latvii-predstoit-bjudzhethnaja-konsolidacija-v-razmere-0-3-proc-ot-vvp-66196>
14. Щоб жити в Таллінні, потрібно щонайменше 500 євро на місяць. URL: <http://dv.ee/novosti/2015/04/27/chtoby-zhit-v-tallinne-nuzhno-minimum-500-evro-v-mesjac>
15. Серед країн Балтії найвища брутто-зарплата в Естонії, найнижча – у Литві. URL: <http://www.delfi.lv/biznes/bnews/sredi-stran-baltii-samaya-vysokaya-brutto-zarplata-v-es>
16. Від ідеї моста між заходом і сходом треба відмовитися - экс-комісар ЄС. 19.04.2015. URL: <https://www.5.ua/svit/vid-idei-mosta-mizh-zakhodom-i-skhodom-treba-vidmovytisia-ekskomisar-yes-77390.html>

ПІДСУМКИ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ У КИРГИЗСТАНІ ЗА 30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Розглядається економічний шлях Киргизстану після отримання незалежності у 1991 році на основі міжнародних рейтингів. Зазначається, що попри те, що Киргизстан став піонером у впровадженні ліберальної економічної політики в центральноазійському регіоні, здійснюючи реформи, спрямовані на дерегуляцію, приватизацію та інші структурні зміни, країна залишалася бідною, забезпечивши зростання ВВП на душу населення лише двічі за 30 років, що є одним з найнижчих показників серед країн колишнього СРСР. Навіть після трьох «революцій» (2005, 2020 та 2020 рр.) основними чинниками, які впливають на соціально-економічний розвиток країни, залишаються корупція та слабе управління. Негативна ситуація в економіці спричиняє масову трудову міграцію і постколоніальну залежність від економічних зв'язків з Росією. На сьогодні останній чинник чинить додатковий негативний вплив через первинні та вторинні міжнародні санкції, пов'язані з повномасштабним вторгненням Росії в Україну.

Ключові слова: економічні реформи, економіка Киргизстану, міжнародні рейтинги Киргизстану

Kordun O. Results of economic reforms in Kyrgyzstan for 30 years of independence

This analysis, based on international ratings, delves into Kyrgyzstan's economic journey since gaining independence in 1991, emphasizing its role as a pioneer in implementing liberal economic policies in Central Asia. Despite undertaking reforms aimed at deregulation, privatization, and other structural changes, the country has struggled economically, experiencing a meager twofold increase in GDP per capita over 30 years – a notably low figure compared to other former USSR nations. Despite three revolutions in 2005, 2020, and 2020, corruption and weak governance persist as primary hindrances to socio-economic progress.

The text underscores the prevalence of mass labor migration and post-colonial reliance on economic ties with Russia, which, compounded by recent international sanctions due to Russia's invasion of Ukraine, further exacerbates Kyrgyzstan's economic challenges.

Keywords: economic reforms, Kyrgyzstan's economy, international ratings of Kyrgyzstan.

Тематиці економічного розвитку Киргизстану за роки незалежності присвячені роботи таких киргизьких вчених як Т. Койчуев, Е. Акунжанов, М. Кудабаета, Ж. Балтабаев, А. Орозбаева, Р. Могилевский, У. Дюшембиев, А. Асанова та ін., публікації українських вчених І. Миклашука, П. Рудякова, І. Дерід, О. Дудніка, В. Пасісниченка тощо; російських вчених М. Турасвої, С. Кузнецової, С. Макарової,

В. Сченсновича, С. Иванова, М. Янучені, Д. Фурмана, С. Шерматової, С. Чернявкого, Д. Малишева, О. Евдокимової та ін. Різні аспекти економіки Киргизстану аналізувались також у роботах У. Чиналієва, І. Будкіна, Т. Кожемякіної, Т. Савченко, Р. Акімканової, К. Черевика, М. Дилдаєва, Б. Капакова, К. Кудаярова та ін. Серед західних дослідників значну увагу регіону Центральної Азії приділяли Дж. Розенау, З. Бжезінський, Г. Кісінджер та ін.

Ця робота є спробою аналізу підсумків економічного розвитку Киргизстану на основі загальноновизнаних міжнародних рейтингів.

Слід зазначити, що різноманітні міжнародні рейтинги зазнають справедливої критики за низкою позицій. Наприклад, більшість міжнародних рейтингів використовують об'єктивні, але спрощені показники, які не завжди відображають об'єктивну поліаспектність ситуації в країнах та глобальний контекст, в якому вони перебувають. Рейтинги можуть ігнорувати внутрішні проблеми або особливості, що є важливими для конкретної країни, та зумовлюють ті чи інші показники. Деякі рейтинги базуються на доволі суб'єктивних експертних оцінках, які можуть хибувати на культурні чи політичні стереотипи чи обмежені знання, визначаючи нерелевантний вибір критеріїв для оцінки. Тому при аналізі економічного розвитку Киргизстану через міжнародні рейтинги важливо враховувати ці обмеження та доповнювати їх додатковими джерелами інформації.

Водночас використання рейтингів надає важливий порівняльний інструмент для оцінки та розуміння ефективності економічних реформ і загального стану Киргизстану. Вони дозволяють виявляти та аналізувати довгострокові загальні тенденції у розвитку економіки, що допомагає проілюструвати успіхи або невдачі економічних стратегій країни.

Внаслідок колоніальної структури економіки Киргизької РСР, незалежний Киргизстан серйозно постраждав через втрату великого

радянського ринку. Економічні показники країни на початку 1990-х були гіршими, ніж в інших колишніх радянських республіках, крім зруйнованих війною Вірменії, Азербайджану та Таджикистану [1]. У 1990-ті рр. республіка пережила деіндустріалізацію і великий навіть за середньоазіатськими мірками спад: ВВП Киргизії в 1990–2001 рр. скоротився в 10,35 разів (у сусідньому Узбекистані за цей же час у 3,45 рази) [2, с. 80]. Це потрібно враховувати при аналізі динаміки економічного розвитку за період незалежності. Однак навіть з урахуванням такого «дна», від якого відштовхувалась економіка Киргизької Республіки, країна не продемонструвала карколомних темпів розвитку ні в абсолютних, ні у відносних цифрах.

Незважаючи на підтримку великих західних кредиторів, у тому числі Міжнародного валютного фонду, Світового банку та Азійського банку розвитку, Киргизстан на початках своєї незалежності відчував значні економічні труднощі. Але не в останню чергу через залежність від міжнародних фінансових інституцій Киргизстан активно впроваджував ліберальну економічну політику, будучи піонером у регіоні і досі утримуючи лідерство серед інших країн Центральної Азії в галузі запровадження економічних свобод.

Починаючи з 1991 р., в Киргизстані були реалізовані реформи, спрямовані на дерегуляцію економіки, приватизацію державної власності, роздержавлення колективних господарств, впровадження національної валюти, створення незалежного фінансового регулятора, досягнення макроекономічної стабільності, лібералізацію зовнішньоторговельної діяльності, створення земельного ринку, а також низка інших структурних та інституційних перетворень. У 1998 р. Киргизстан був першою країною Співдружності Незалежних Держав, яку прийняли до Світової організації торгівлі. У 1994 р. МВФ поставив Киргизстан на четверте місце серед колишніх радянських республік (після трьох балтійських держав) за

темпами економічних реформ. Країна також тривалий час випереджала інші країни СНД за темпами приватизації [3].

Незважаючи на ці реформи, в цілому Киргизстан так і залишився бідною країною, яка не змогла реалізувати потенціал свого розвитку [4]. На сьогодні Киргизстан – одна з небагатьох країн з доходом нижче середнього рівня в регіоні Європи та Центральної Азії [5]. Навіть на офіційному рівні у Киргизстані за останні роки фіксується зростання рівня бідності з 25 до 38 % [6]. У рейтингу найбідніших країн світу від Світового банку Киргизстан перебуває на 57-му місці (що вище, то бідніша країна). Згідно з рейтингом, понад 53 % населення країни живуть за межею бідності [7].

За даними Світового банку, у 2020 р. Киргизстан за обсягом ВВП (7 млрд 735 млн дол. США) посів 152-ге місце серед 200 країн світу і останню позицію серед країн колишнього Радянського Союзу. У 1991 р. ВВП на душу населення в Киргизстані становив 576 дол. США, у 2021 р. – 1276 дол. США. Це найнижчий показник серед усіх країн Середньої Азії та СНД [8]. В цілому економіка країни за 30 років зросла вдвічі. Для порівняння економіка Казахстану за той же період зросла у понад чотири рази (з найвищою точкою у 2013 р. – 13 891 дол. США на душу населення), Узбекистану – в 2,5 рази [9].

Динаміка валового внутрішнього продукту Киргизстану характеризувалася нерівномірністю показників [10]. З 1991 по 1995 р. спостерігалось його зниження, коли обсяг ВВП скоротився на 45 %. З 1996 по 2005 рр. відзначалося економічне зростання, внаслідок чого приріст ВВП за цей період склав 58 %, або по 4,7 % у середньорічному обчисленні. На душу населення ці показники склали, відповідно, 45 % та 3,8 %. Натомість у період із 2006 по 2019 рр. спостерігалася позитивна динаміка розвитку економіки країни, за винятком 2010 та 2012 рр., коли відзначалося незначне зниження його приросту. У період 2014–2019 рр.

економіка Киргизстану демонструвала тенденції сталого розвитку із середнім щорічним темпом зростання ВВП від 4 % до 5 %.

Через негативний вплив пандемії COVID-19 у 2020 р. падіння економіки становило 8,9 % [11]. Очікувалося, що пандемія та падіння російської економіки внаслідок міжнародних санкцій матиме значний негативний вплив на економіку Киргизстану у 2021 році. Але, за даними Світового банку, киргизька економіка виявилася більш стійкою, ніж очікувалося. За підсумками 2021 р. приріст реального ВВП досяг позитивної позначки на рівні 3,6 %, приріст ВВП без урахування підприємств із розробки родовища «Кумтор» склав 3,9 % [12]. Реальний ВВП за січень-липень 2022 р. в річному вимірі зріс на 7,7 % [13].

У 2021 р. Киргизстан опинився на 80-й зі 190 позицій у рейтингу Doing Business [14]. Можна побачити, що за останні десять років країна спустилася майже на 40 позицій. З моменту здобуття незалежності найкращі показники Киргизстану були у 2010 р., коли країна була на 41-му місці, що відображало стрімкий прогрес країни у здійсненні ринкових змін. Випереджаючи Україну більш ніж удвічі за цим рейтингом, Киргизстан так і не зміг скористатися своїми досягненнями для сталого забезпечення притоку іноземних інвестицій. Реальна політична ситуація в країні, засилля неопатримоніальних відносин на тлі слабкості демократичних інститутів важили більше ніж тексти законодавчих актів, які не виконувалися на практиці.

Киргизька Республіка – єдина країна в Центральній Азії зі змішаною формою правління і чи не єдина країна в регіоні з наявністю конкурентного політичного середовища. На користь цього факту говорять часта зміна керівництва країни, мультипартійна система з опозиційними партіями, численні та активні неурядові організації, постійні мітинги тощо.

У процесі еволюції політичної системи республіки спостерігаються повторювані переходи від президентської форми правління до

президентсько-парламентської та зворотно. Потрібно наголосити, що традиційний спосіб зміни влади в країні – не регулярні вільні вибори, відповідно до демократичних процедур, а масові протестні виступи. Саме так і змінилися президенти у 2005, 2010 та 2017 рр. За 30-річну історію незалежності в Киргизстані змінилося 6 президентів, понад 30 глав уряду, парламент обирався 6 разів. Якщо зважати на спікерів двопалатного Жогорку Кенеша, то в парламенті головували близько 20 торога (спікерів).

Часті політичні катаклізми та перманентна економічна криза призвели до відтоку населення, інвестиційної непривабливості республіки, залежності від впливових держав. З 2005 р. Киргизстан фактично вступив у фазу затяжної політичної турбулентності, що триває досі. Незважаючи на порядок денний, який ось уже 30 років визначається протистоянням кланів і боротьбою за ресурс влади.

Рейтинги Transparency International [15] свідчить про те, що за 30 років Киргизстан так і не вибрався зі списку країн із розвиненою корупцією. В Індексі сприйняття корупції, складеному цією організацією у 2021 р., Киргизстан займав 144-й рядок із 180 країн (чим нижче в рейтингу, тим ситуація гірша), Україна – 122-ге місце. Киргизька Республіка перебувала за рівнем сприйняття корупції недалеко від Росії (136-те місце) та попереду трьох сусідніх по Центральній Азії країн (окрім Казахстану). Найгірший рейтинг країни зафіксований у 2008 р., коли за рівнем поширення корупції Киргизстан був поряд з Туркменістаном, Узбекистаном та Зімбабве, займаючи 166-те із 180-ти місць.

У рейтингу програми розвитку ООН «Індекс людського розвитку» [16] Киргизстан скотився від 74-го місця у 1991 р. до 118-го у 2021 р. серед 189-ти держав, що є наочною демонстрацією зниження рівня життя у країні. Найгірші показники (121-ше місце) спостерігалися у 2019–2020 рр. Для порівняння: Україна так само впала у рейтингах за ці 30 років, перемістившись з 36-го до 77-го місця (що є ще гіршим показником:

2,1 рази, порівняно з 1,5). Серед країн Центральної Азії та Співдружності Незалежних Держав у цьому рейтингу Киргизстан випереджає лише Таджикистан (125-те місце). У той же час сусідній Казахстан займає 56-те місце, на яке він повернувся після серйозного падіння з середини 1990-х до 2010-х років.

У рейтингу дослідницької компанії Numbeo [17] Киргизстан потрапив до групи країн із низькою вартістю життя. На середину 2023 р. країна посіла 120-те місце серед 140 держав. Індекс вартості життя у Киргизькій Республіці становив 29.9 пункти. Нижчий індекс лише в Узбекистані, даних щодо Таджикистану та Туркменістану Numbeo не наводить [18].

Обмежені економічні можливості в Киргизькій Республіці сприяють масовій трудовій міграції: приблизно один мільйон осіб із семи мільйонів всього населення і з 2,5–3 млн працездатного населення працюють за кордоном. Гроші, які трудові мігранти надсилають додому, щоб утримувати свої родини, становлять за різними оцінками 30–40 % ВВП країни – один із найвищих показників у світі [19].

Киргизстан намагається впоратися з численними проблемами (зростанням цін на продукти харчування, зниженням доходів від грошових переказів і зростаючим безробіттям та ін.). На даному етапі на економіку країни чинять негативний вплив міжнародні санкції, запроваджені у відповідь на агресію Росії щодо України. Такий вплив зумовлений залежністю економіки Киргизстану від Росії. Залежність від грошових переказів 800 тис. трудових мігрантів з Росії, на які припадало приблизно від 30 до 40 % ВВП у 2011–2015 рр., робить її вразливою перед згортанням російської економіки внаслідок міжнародних санкцій. За даними Національного банку Киргизстану, щорічно мігранти в середньому (2017–2021) переводять на батьківщину 2,5 млрд дол. США, з них 98 % – грошові перекази з Росії [20].

Традиційна, ще з радянських часів, залежність економіки Киргизстану від Росії, так і не подолана в пострадянський час, робить його наразі заручником країни-ізоляції і несе загрози його міжнародному іміджу. Зараз Киргизстан використовується Росією в якості одного з інструментів обходу міжнародних санкцій. Як наслідок, ця країна в десятки чи в сотні разів збільшила реекспорт різних товарів до Росії у 2022–2023 рр. [21]. При цьому, як зазначають експерти [22], фактично до Киргизстану доїжджає близько 10 % європейських товарів, решта 90 % «осідають» при транзиті через Росію. Частина цих товарів – товари військового чи подвійного призначення. Так у розслідуванні «Радіо Азаттик» були розкриті факти постачання Киргизстаном до Росії військової техніки [23].

Західні уряди почали реагувати на таку практику шляхом введення санкцій проти Киргизстану (в т.ч. вторинних), що може призвести до відмови іноземних інвесторів від вкладання коштів до галузей економіки, перспективних для майбутнього цієї центральноазійської країни [24; 25]. Залежність бюджету Киргизстану від експорту підсанкційних товарів для Росії може зробити його економіку додатково вразливою до змін в російській економіці та світовому ринку.

У короткостроковій перспективі допомога киргизьких компаній в уникненні Росією санкцій, враховуючи масштаби реекспорту, призводить до збільшення обсягів зовнішньої торгівлі та прибутковості для киргизької економіки, стимулюватиме розвиток торговельної інфраструктури в Киргизстані, що, до певної міри, може мати позитивний ефект на економіку та створення робочих місць. Згідно з оперативним лічильником, який працює на сайті Міністерства економіки Киргизької Республіки, ВВП Киргизстану станом на 27 листопада 2023 р. перевищив позначку 1 трлн сомів [26] (понад 11,3 млрд дол. США за курсом на цей день). Для порівняння: ВВП Киргизстану за весь 2021 р. становив приблизно

723 млрд сомів [27]. У грудні 2022 р. ВВП Киргизстану вже становив понад 919 млрд сомів (10,7 млрд дол. США) [28].

Однак у довгостроковій перспективі такий «бізнес» підриватиме і без того не надто потужну економіку Киргизстану і нестиме такі негативні наслідки, які важко буде компенсувати за рахунок збільшення обсягів торгівлі з занепадаючою внаслідок санкцій економікою РФ.

Фактична підтримка керівництвом Киргизстану російської агресії в Україні, поглиблення ним економічної та політичної інтеграції з країною-агресором підштовхують до необхідності відповідного реагування та вироблення Україною бачення можливих заходів для недружніх щодо України іноземних держав, зокрема країн, які де-факто підтримують агресора і сприяють уникненню чи обходу міжнародних санкцій.

Йдеться, наприклад, про такі можливі контрзаходи у відповідь на недружні дії як реторсія (обмеження імпорту, відкликання свого посла тощо) чи обмеження дипломатичних контактів. З цією метою пропонується розглянути доцільність внесення змін до чинного законодавства, якими передбачити розширення кола суб'єктів, до яких можуть застосовуватись персональні спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи, а також розширення підстав для їх оголошення.

Використані джерела та література

1. Gutterman, Steve, Ferris-Rotman, Amie. Kyrgyz unrest plays into regional rivalry. 08.04.2010. URL: <https://www.reuters.com/article/idUSTRE6373KT20100408>
2. Турдиев Т. И. Историко-экономические и региональные предпосылки социальной турбулентности в Кыргызстане. *Социальная политика и социология*. 2013. № 2-2 (93). С. 78–85
3. Dabrowski M., Jermakowicz W., Pańków J., Kloc K., Antczak R. Economic reforms in Kyrgyzstan. *Communist Economies and Economic Transformation*. 1995. Vol. 7. Issue 3. P. 269–297.

4. Касымбеков К. 30-летие независимости: Кыргызстан в мировых рейтингах. 30.08.2021. URL: <https://rus.azattyk.org/a/tridtsatiletie-nezavisimosti-kyrgyzstan-v-mirovyh-reytingah/31434885.html>
5. Ekberova E. ООН: В Кыргызстане к концу года до 38% населения могут оказаться за чертой бедности. 04.06.2022. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/оон-в-кыргызстане-к-концу-года-до-38-населения-могут-оказаться-за-чертой-бедности/2605340>
6. В Кыргызстане уровень бедности вырос с 25 до 38 процентов. 21.06.2022. URL: <https://rus.ozodi.org/a/31907957.html>
7. Рейтинг стран по уровню бедности. URL: <https://nonews.co/directory/lists/countries/poverty-rate>
8. Обзор по Кыргызской Республике. *Всемирный банк*. URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/kyrgyzrepublic/overview#1>
9. За 31 год независимости Кыргызстана ВВП на душу населения вырос всего в два раза. 20.08.2022. URL: <https://economist.kg/novosti/2022/08/30/za-31-god-nezavisimosti-kyrgyzstana-vvp-na-dushu-naseleniya-vyros-vsego-v-dva-raza/>
10. Камчыбекова И. Как менялся ВВП Кыргызстана за 30 лет независимости? Ответ Нацстаткома. 21.08.2021. URL: <https://kabar.kg/news/kak-menialsia-vvp-kyrgyzstana-za-30-let-nezavisimosti-otvet-nacstatkoma/>
11. Огляд торговельної політики Киргизької Республіки. *Міністерство економіки України*. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=4a267550-3a59-4de1-a19b-d9da1c4978eb&title=OgliadTorgovelnoiPolitikiKirgizkoiRespubliki>
12. Экономический рост в стране сложился больше ожиданий. URL: <http://mineconom.gov.kg/ru/post/7485>
13. Kyrgyz Republic Overview: Development news, research, data. *World Bank*. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/kyrgyzrepublic/overview>
14. Doing Business in Kyrgyz Republic. *World Bank Group*. URL: <https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/kyrgyz-republic>
15. Kyrgyzstan. URL: <https://www.transparency.org/en/>
16. Kyrgyzstan - Human Development Index. 2021. URL: <https://countryeconomy.com/hdi/kyrgyzstan>
17. Quality of Life in Kyrgyzstan. *Numbeo*. URL: https://www.numbeo.com/quality-of-life/country_result.jsp?country=Kyrgyzstan

18. Капар кызы А. Кыргызстан находится на 120-м месте по стоимости жизни. 24.08.2023. URL: <https://economist.kg/novosti/2023/08/24/kyrgyzstan-nakhoditsia-120-m-miestie-po-stoimosti-zhizni/>

19. Economic Growth and Trade of Kyrgyz Republic. *U.S. Agency for International Development*. URL: <https://www.usaid.gov/kyrgyz-republic/economic-growth-and-trade>

20. Русланова О. Западные санкции против России ничего хорошего Кыргызстану не принесут. 01.03.2022. URL: <https://cabar.asia/ru/zapadnye-sanktsii-protiv-rossii-nichego-horoshego-kyrgyzstanu-ne-prinesut>

21. Петченко И. В текущем году товарооборот Кыргызстана и Великобритании уже вырос на 480%. 27.11.2023. URL: <https://economist.kg/potok-grantov-i-kreditov/2023/11/27/za-vosiem-miesiatsiev-tiekushchiegho-ghoda-tovarooborot-kyrgyzstana-i-vielikobritanii-uvielichilsia-na-480/>

22. Донис И. До Кыргызстана доезжает около 10 % товаров из ЕС, остальные «оседают» при транзите через Россию – эксперт. 28.07.2023. URL: <https://economist.kg/biznes/2023/07/28/do-kyrgyzstana-doezzhaiet-okolo-10-tovarov-iz-ies-ostalnyie-osiedaiut-pri-tranzitie-chieriez-rossiui-ekspiert/>

23. Айбашов К., Касымбеков К., Шрек К., Кайыртайулы М., Овсяный К., Альяс Р. Расследование: Как компании в Кыргызстане и Казахстане поставляют западную технику российским фирмам, связанным с войной в Украине. 22.06.2023 URL: <https://rus.azattyk.org/a/32470732.html>

24. Попавшая под санкции США кыргызстанская компания Тро.уа скрывала под правовой деятельностью поставки электронного оборудования. 22.05.2023. URL: <https://economist.kg/novosti/2023/05/22/popavshaya-pod-sankcii-ssha-kyrgyzstanskaya-kompaniya-tro-ya-skryvala-pod-pravovoj-deyatelnostju-postavki-elektronnogo-oborudovaniya/>

25. Токоева А. США ввели санкции против Кыргызстана за поставки санкционных товаров в Россию. 19.07.2023. URL: <https://www.bbc.com/russian/articles/c9ekp78zmyo>

26. Петченко И. ВВП Кыргызстана превысил 1 трлн сомов. 27.11.2023. URL: <https://economist.kg/ekonomika/2023/11/27/vvp-kyrgyzstana-prievysil-1-trln-somov/>

27. По итогам 2021 года отмечен рост валового внутреннего продукта. *Статистика Кыргызстана*. 14.01.2022. URL: <https://www.stat.kg/ru/news/po-itogam-2021-goda-otmechen-rost-valovogo-vnutrennego-produkta/>

28. Итоги – 2022. Экономика росла вопреки всему, но цены ее перегнали. 16.01.2023. URL: https://24.kg/ekonomika/255734_itogi_2022_ekonomika_rosla_vopreki_vsemu_otsenyi_eeperegнали/

УДК 94:316.422+330.341.1(575.3)

Андрій Бульвінський
<http://orcid.org/0000-0001-9665-7418>

СКЛАДНОЩІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВЛЕННЯ ТАДЖИКИСТАНУ У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті досліджуються основні напрямки та складнощі соціально-економічного становлення Таджикистану у пострадянський період. Було з'ясовано, що офіційними стратегічними цілями економічної політики Таджикистану у 2010 р. проголошено забезпечення енергетичної незалежності, продовольчої незалежності та вихід країни з комунікаційного тупика, у 2018 р. до них додано прискорену індустріалізацію країни.

Основним драйвером економічного розвитку Республіки Таджикистан стала влада, а не приватний бізнес, яка обрала сценарій жорсткого державного регулювання економіки та курс на індустріалізацію країни, насамперед через будівництво великих енергетичних та транспортних об'єктів. У цих умовах створення привабливого бізнес-клімату не було пріоритетом влади. Наслідком обраної моделі економічного розвитку став низький рівень якісних параметрів ринкових відносин (рівень конкуренції, рівень якості продукції, ступінь і глибина переробки продукції, рівень технологічного потенціалу, ступінь розвитку фінансового сектора, свобода підприємництва, забезпеченість кваліфікованим персоналом тощо), що позбавляє державу можливості самостійно освоювати інвестиційні ресурси.

Основу економічного зростання незалежного Таджикистану складають грошові перекази мігрантів, зовнішня допомога та експорт сировини. Колоніальна структура економіки попередніх часів фактично збереглася й у період незалежності, адже основними експортними товарами країни у 1990–2000-х рр. були алюміній та бавовна, а у 2010-х – золото, алюміній та бавовна.

До важливих стратегічних здобутків пострадянського Таджикистану слід віднести: а) вихід країни з комунікаційного глухого кута внаслідок реалізації програм масштабного будівництва транспортних магістралей, які станом на 2018 р. надійно зв'язали як регіони країни між собою, так і Таджикистан з КНР, Киргизстаном і Афганістаном; б) створення єдиної загальнодержавної мережі постачання електроенергії; в) досягнення енергетичної незалежності шляхом будівництва чотирьох великих електростанцій, 276 малих ГЕС та нарощенням видобутку вугілля до 2 млн тон у 2019 р.; г) досягнення продовольчої незалежності через збільшення виробництва зернових до 1,3 млн тон у 2019 р.

Ключові слова: *Таджикистан, соціально-економічний розвиток, реформи, сировинна економіка.*

Bulvinskiy A. Complexities of the socio-economic formation of Tajikistan in the post-Soviet period

The article researches the main directions and complexities of the socio-economic development of Tajikistan in the post-Soviet period. It was found out that the official strategic goals of the economic policy of Tajikistan in 2010 were declared to be the provision of energy independence, food independence, and the country's exit from the communication impasse, and in 2018, accelerated industrialization of the country was added to them.

The main driver of the economic development of the Republic of Tajikistan was the government, not private business, which chose the scenario of strict state regulation of the economy and the course of industrialization of the country, primarily through the construction of large energy and transport facilities. In these conditions, creating an attractive business climate was not a priority of the authorities. The consequence of the chosen model of economic development was a low level of qualitative parameters of market relations (level of competition, level of product quality, degree and depth of product processing, level of technological potential, degree of development of the financial sector, freedom of entrepreneurship, provision of qualified personnel, etc.), which deprives the state of the opportunity to independently develop investment resources.

The economic growth of independent Tajikistan is based on remittances from migrants, foreign aid and export of raw materials. The colonial structure of the economy of previous times was actually preserved during the period of independence, because the main export goods of the country in the 1990s and 2000s were aluminum and cotton, and in the 2010s - gold, aluminum and cotton.

The important strategic achievements of post-Soviet Tajikistan include: a) the country's exit from the communication impasse due to the implementation of large-scale construction programs of transport highways, which as of 2018 reliably connected both the country's regions with each other, as well as Tajikistan with the PRC, Kyrgyzstan and Afghanistan ; b) creation of a unified national electricity supply network; c) achieving energy independence through the construction of four large power plants, 276 small hydroelectric power plants and increasing coal production to 2 million tons in 2019; d) the achievement of food independence due to the increase in grain production to 1.3 million tons in 2019.

Key words: *Tajikistan, socio-economic development, reforms, raw material economy.*

Соціально-економічний розвиток нових незалежних держав після розпаду СРСР мав свої історичні особливості, зумовлені як радянським спадком, так і перебігом політичних процесів у перші роки становлення. Одна з найбільш важких доль випала Таджикистану, адже на старті свого незалежного життя він мав сировинну колоніальну економіку, найнижчий на пострадянському просторі рівень заробітних плат, забезпечення населення житлом та споживання продовольчих продуктів і на додаток до цього руйнівну громадянську війну, яка тривала впродовж 1992–1997 рр.

Метою даної статті є з'ясування обраного Таджикистаном вектору соціально-економічного розвитку та складнощів пострадянської трансформації країни.

Завданнями Таджикистану в загальносоюзному економічному комплексі було вирощування якомога більше бавовнику, видобуток і переробка руд кольорових металів та інших корисних копалин, насамперед рідкоземельної продукції, уранових руд та алюмінію для промисловості СРСР. Тому головними галузями промислової спеціалізації Таджикиської РСР стали кольорова металургія, гірнича промисловість, електроенергетика, легка та харчова промисловість. У сільському господарстві, як було заявлено на пленумі ЦК КП Таджикистану у травні 1962 р. «головним для нашої республіки завжди було і є, і буде всебічне збільшення виробництва бавовни» [1, с. 335].

Відповідно, на момент проголошення незалежності таджицька промисловість мала такі проблеми, як переважання у структурі готової продукції проміжного та сировинного характеру (бавовни-волокна, первинного алюмінію, концентрату металевих корисних копалин, первинного виноградного вина тощо); відсутність високотехнологічних та наукомістких виробництв – приладобудування, радіоелектроніки, обчислювальної техніки; надмірно високу інтеграцію промисловості на загальносоюзний ринок (понад 80 % продукції) [2, с. 37].

У сільському господарстві яскраво простежувався однобокий розвиток через багаторічну реалізацію політики бавовняної монополізації на шкоду виробництву інших культур, зокрема, зернових та баштанних. Так, впровадження політики монокультуризації у сільському господарстві Таджикистану привело до зростання посівних площ під бавовником впродовж 1960–1985 рр. з 172,4 до 311,5 тис. га та зменшення їх під зерновими з 360,6 до 209,6 тис. га [1, с. 345].

Продуктивність праці наприкінці існування Таджикиської РСР навіть по радянським міркам була низькою. Так, у 1989 р. обсяг виробленого національного доходу на душу населення становив лише 33,1 % від середнього рівня по СРСР [3]. Вже наприкінці 1980-х рр. у Таджикистані було суттєве безробіття, адже кожен третій працездатний мешканець села не мав роботи. Сільські жителі у своїй масі здобували лише базову шкільну освіту та виконували в основному низькокваліфіковану роботу. Таджицька промисловість працювала в основному на людському ресурсі приїжджих із європейських регіонів СРСР.

Як ми писали раніше [4], пострадянська трансформація у Таджикистані розпочалась із боротьби між прихильниками світського та релігійного шляху розвитку країни, яка вилилась у громадянську війну, а тому впродовж усіх 1990-х років пріоритетним завданням внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Таджикистан стало забезпечення миру та національної єдності у країні. Лише після закінчення війни у 1997 р. та офіційної відмови з боку таджицької опозиції від ідей побудови ісламської держави й визнання світського характеру державного устрою Таджикистану стало можливим проведення осмислених економічних реформ та відбудови країни.

Однак під час відновлення економіки у 2000-х роках у країні збереглась радянська традиція активного втручання та патерналізму держави в економічній та соціальній політиці. Знизу ці установки підтримувались переважаючими у суспільній свідомості утриманськими настроями та запитом на соціальну справедливість. Відповідно рушієм економіки країни стала держава, а не приватний сектор чи громадянське суспільство.

Економічна ситуація у повоєнному Таджикистані була вкрай складна. До вузького внутрішнього ринку, обмеженої мінерально-ресурсної бази, нерозвинутих транспортних комунікацій та невідповідного географічного розташування (географічно ізольована, без виходу до морів) додалися економічні наслідки громадянської війни – зруйнована економічна та транспортна інфраструктура (автошляхи, мости), фактична деіндустріалізація країни, зменшення виробництва товарів на 2/3, скорочення ВВП на 80 %, 700 тис. біженців [5, с. 191, 198], величезна інфляція (7 430 % за 1993 р.) [1, с. 517]. Матеріальні втрати країни від війни склали близько 10 млрд дол. США [6, с. 28], що відкинуло економіку країни на десятиліття назад. На початку 1990-х рр. понад 80 % населення країни перебували за межею бідності (у 2005–2010 рр. – 56 %) [2, с. 21].

Окрім того у країні були проблеми дефіциту води та транспортування енергетичних і паливних матеріалів. Збудована у радянські часи транспортна інфраструктура Таджикистану не забезпечувала постійного прямого автомобільного сполучення між центральними, південними та північними регіонами країни, а лише через

територію сусідніх держав, що після проголошення незалежності стало суттєвою проблемою через митні війни.

У 1990-х роках, як і в радянський період, основний транспортний коридор для зв'язку із зовнішнім світом для Таджикистану пролягав через територію Узбекистану, відносини з яким були традиційно складними. Фактично Узбекистан тривалий час стримував економічний розвиток Таджикистану побоюючись реалізації таджицьких енергетичних проєктів, які він вважав загрозою собі.

Тому з 1994 р. Ташкент запровадив фактичний режим транспортної й енергетичної блокади Таджикистану, періодично ускладнюючи підвіз товарів та матеріалів у Таджикистан залізницею. У 2012 р. узбеки навіть розібрали залізничну колію на ділянці Галаба – Амузанг, перервавши залізничне сполучення з м. Куляб територією Узбекистану та ізолювавши південну частину таджицької залізниці від світу. Лише зі зміною влади в Узбекистані на початку 2018 р. залізничне сполучення було відновлене.

Окрім цього, наприкінці 1990-х років через загрозу проникнення на узбецьку територію бойовиків Ісламського руху Узбекистану, узбеки почали мінувати гірські ділянки кордону з Таджикистаном. У 2001 р. країни ввели візовий режим щодо громадян одна одної. Він був скасований лише у 2018 р., а спільні ділянки кордону остаточно розміновані у 2019 р.

Через постійні проблеми з розрахунками за газ та електроенергію з Узбекистану впродовж 1990–2000-х рр. Ташкент у 2006–2007 рр. тимчасово перекривав постачання електроенергії та газу до Таджикистану [7, с. 124]. У 2012 р. між Узбекистаном, який є основним експортером газу, та Таджикистаном виникла криза через проблеми з платежами у результаті чого низка великих таджицьких підприємств опинились на межі закриття, а Душанбе змушений розпочати перехід на використання вугілля. Хоча його видобуток впродовж 1991–1997 рр. впав із 309 тис. до 14 тис. тонн, що привело до зупинки ТЕС [8].

Також у 2000-х роках загострюється тема водних суперечок з сусідніми центральноазійськими державами, насамперед з Узбекистаном. Низинний Узбекистан послідовно чинив опір планам Душанбе будувати нові та добудувати старі ГЕС з водосховищами на гірських річках країни, побоюючись, що це приведе до зменшення притоку води в Узбекистан для

споживання та зрошення, а також до загострення екологічних проблем у регіоні.

Окрім цього, відсутність роботи та вкрай низький рівень доходів у Таджикистані привели до масової трудової міграції таджиків (2005 – 412 тис., 2013 – 779 тис., офіційні дані [9, с. 65]), насамперед до Росії, де у 2021 р. перебувало до 1,5 млн таджицьких трудових мігрантів [10, с. 89].

На фоні цих складних проблем магістральними напрямками економічного розвитку Таджикистану у 2000–2010-х рр. стали завдання із відновлення чи побудови базової критичної інфраструктури країни, насамперед будівництво гідроелектростанцій і забезпечення енергетичної незалежності країни. Адже в осінньо-зимовий період (маловоддя на річках), у країні встановлюється графік жорсткого обмеження використання електроенергії, а в Горно-Бадахшанській автономній області впродовж шести місяців на рік взагалі не буває електроенергії.

Так, у посланні до парламенту країни 2008 р. президент Республіки Таджикистан (РТ) Е. Рахмон наголосив, що «будівництво гідроелектростанцій і забезпечення енергетичної незалежності країни сьогодні перетворились для держави таджиків на питання життя чи смерті» [11].

Не менш важливим пріоритетом післявоєнного розвитку Таджикистану стали відновлення та будівництво автомобільних доріг та залізниці, що було критично необхідним не лише для створення єдиного господарського комплексу країни, а для збереження її політичної цілісності та подолання яскраво вираженого регіоналізму. Адже із жовтня по квітень північні райони Таджикистану не мали автомобільного сполучення з рештою території країни.

У 2010 р. Е. Рахмон сформулював три стратегічних цілі економічної політики Таджикистану – забезпечення енергетичної незалежності, продовольчої незалежності та вихід країни з комунікаційного тупика [12].

Однією з пріоритетних цілей економічного розвитку країни, заявлених владою в «Концепції переходу Республіки Таджикистан до сталого розвитку», «Національній стратегії розвитку Республіки Таджикистан на період до 2015 р.», «Національній стратегії розвитку Республіки Таджикистан на період до 2030 р.», «Національній стратегії розвитку Республіки Таджикистан на період до 2030 р.» [10, с. 89] стала

прискорена індустріалізація. У 2018 р. вона була проголошена Є. Рахмоном четвертою метою економічної політики Таджикистану [13].

Основними джерелами коштів для розбудови національної економіки Таджикистану стали кошти від продажу сировини, грошові надходження від таджицьких трудових мігрантів із-за кордону та іноземні інвестиції.

У часи незалежності країна залишилась критично залежною від експорту сировини, частка якої в експорті товарів складала у 1995 р. 84,8 %, а у 2019 р. – 79,5 % [14, с. 394, 395]. Так, у 2002 р. частка алюмінію в таджицькому експорті складала 54 %, бавовни-сирцю – 17,4 % [1, с. 572], а у 2011 р. їх спільна частка становила 80 % таджицького експорту [15, с. 24]. Таджицький алюмінієвий завод у 2000-ні роки забезпечував до 75 % усіх валютних надходжень до державного бюджету.

Грошові надходження від трудових мігрантів з Росії у 2004 р. перевищили обсяг державного бюджету Таджикистану у 5,8 разів [5, с. 164], а у 2011–2014 рр. склали понад 40 % ВВП країни (2013 р. – 49 %) [16]. Сумарно впродовж 2002–2012 рр. до Таджикистану надійшло 16,6 млрд дол. США грошових переказів від мігрантів [9, с.12]. Однак, санкції введені проти Росії у 2014 р. країнами Заходу суттєво зменшили притік грошей у Таджикистан, до 26 % його ВВП у 2020 році [17].

Як зазначається у дослідженні «Зв'язки Центральної Азії з глобальними економічними центрами» (2015) [9, с. XVI] у Таджикистані та Киргизстані грошові перекази важливіші, ніж доходи від експорту; ці дві країни посідають два перших місця у світі за часткою грошових переказів, що надходять від мігрантів у ВВП. У Таджикистані грошові перекази мігрантів є ключовою рушійною силою економічного розвитку і скорочення бідності.

Однак цього було недостатньо, тому у питаннях відновлення та трансформації своєї економіки Таджикистан виявився вкрай залежним від зовнішніх кредиторів, які отримали значний вплив на економіку країни. Насамперед йдеться про Росію, Китай та Іран. При цьому важливо відмітити, що прямих приватних іноземних інвестицій було зроблено вкрай мало, основна маса іноземних інвестицій у Таджикистані – це державні інвестиції, або інвестиції афільованих з урядами компаній. Основними напрямками інвестування є енергетика, транспортна

інфраструктура, видобуток природних копалин, промисловість у продукції якої зацікавлена країна-інвестор.

Росія є найбільшим інвестиційним партнером Таджикистану. Станом на 2018 р. на неї припадало 36 % усіх прямих інвестицій в економіку країни [5, с. 303]. Загалом Росія впродовж років незалежності по 2017 р. вклала в Таджикистан понад 700 млн дол. прямих інвестицій [18, с. 92]. Сума ж усіх російських інвестицій за 1992–2016 рр. склала 7,3 млрд дол. [5, с. 131]. Станом на 2022 р. у Таджикистані було понад 100 підприємств за участю російського капіталу.

Заборгованість Таджикистану по кредитах Росія гасила отримуючи контроль над тими об'єктами на таджицькій території, які її цікавили. Так заборгованість Душанбе перед Москвою на кінець 2002 р. у 323 млн дол. США [19] була погашена передачею у власність РФ у 2004 р. оптиковолоконного вузла космічного стеження «Вікно» у м. Нурек; наданням у безтермінове та безкоштовне користування земель під об'єктами російської 201-ї військової бази та полігонів на території Таджикистану; передачею російським компаніям акцій таджицьких енергетичних об'єктів, насамперед Таджицького алюмінієвого заводу (з 2007 – TALCO) та Сангтудинської ГЕС-1; надання «Газпрому» у розробку газових родовищ з великими запасами газу.

Будівництво Сангтудинської ГЕС-1, яка дає 15 % вироблюваної в країні електроенергії, обійшлося росіянам у 500 млн дол. США. 75 % акцій цієї ГЕС належить ЗАТ «Интер РАО ЕЭС», відповідно саме росіяни контролюють вироблювану станцією електроенергію та її ціну [20].

Другим інвестиційним партнером Таджикистану на сьогодні є КНР, яка впродовж 2007–2021 рр. інвестувала в економіку Таджикистану 3,2 млрд дол. США, що складає 29,5 % усіх залучених інвестицій за цей період [21, с. 361]. Прямі китайські інвестиції лише за 2021–2022 рр. склали 2,2 млрд дол. США [22]. Станом на 2022 р. у Таджикистані працювало понад 300 китайських компаній і 70 підприємств з участю китайського капіталу. Станом на 1 січня 2022 р. Китай був основним кредитором Таджикистану, на нього припадає 1,1 млрд дол. США, або близько 35 % зовнішнього боргу РТ [23].

Масштабні китайські інвестиції у Таджикистан розпочалися у 2006 р., після підписання і початку реалізації таджицько-китайської

інвестиційної угоди щодо реабілітації шосе Душанбе – Худжанд – Чанак з будівництвом тунелю Шахристан (411 км), будівництва ЛЕП-500 Південь – Північ (300 км, з'єднала частину Согдійської обл. з центральною енергосистемою Таджикистану), ЛЕП-220 Хатлон – Лолазор (90 км), тунелю Шар-Шар загальною вартістю близько 1 млрд дол. США. У 2009 р. були підписані угоди про будівництво ГЕС «Нурабад-1», Душанбінської ТЭЦ-2, ЛЕП-220 Худжанд – Айні, цементного заводу потужністю в 1,2 млн тонн на рік («Джунтай Мохір цемент»), реконструкцію дороги Душанбе – Дангара вартістю понад 1 млрд дол. США [24, с. 112].

За будівництво Душанбінської ТЭЦ-2 (2012–2016, 400 МВт), яка забезпечує 80 % потреби м. Душанбе в електроенергії, і в яку китайська компанія Tebian Electric Apparatus (ТВЕА) вклала 331 млн дол. США, вона отримала ліцензію на розробку двох золотоносних родовищ – «Верхній Кумарг» і «Східний Дуоба» [25]. У 2022 р. відкрито новий золотозбагачувальний завод TALCO Gold, побудований спільно з китайськими інвесторами за 136 млн дол. США, який має виробляти до 2,2 тонн золота і 21 тис. тонн сурми в рік [21, с. 361].

Також у 2007 р. китайська гірничо-промислова компанія Zijin Mining Group Company купила 75 % акцій СП «Зарафшон» і станом на 2015 р. інвестувала у нього 306 млн дол. США [26]. «Зарафшон» добуває $\frac{3}{4}$ таджицького золота (2020).

Наступний великий крок китайського інвестування в інфраструктуру Таджикистану було зроблено у 2014 р., коли КНР надала Таджикистану 6 млрд дол. США кредитів, з яких 3,2 млрд – на будівництво 400 км таджицької ділянки четвертої гілки газопроводу Центральна Азія–Китай [24, с. 114].

У 2016 р. у м. Дангар Хатлонської обл. було здано в експлуатацію першу чергу текстильного комплексу «Джунтай-Дангара Сін-Сілу Текстиль» (у 2018 р. – другу чергу), збудованого за участі китайських інвесторів із загальною потужністю переробки 25 тис. тонн бавовняного волокна (21 % виробництва по країні) [27].

Необхідно відмітити, що 90 % загального обсягу продукції цементних заводів Таджикистану дають збудовані на гроші китайських інвесторів спільні таджицько-китайські підприємства «Чунгтсай Мохір цемент», «Хуаксін Гаюр цемент», «Хуаксін Гаюр Сугд цемент» [10, с. 88].

Падіння світових цін на алюміній у середині 2010-х років привело TALCO у кризовий стан. З метою підвищити продуктивність компанії та надходження валюти в країні, влада Таджикистану підписала у 2019 р. угоду з китайською державною компанією China Machinery Engineering Corporation про модернізацію TALCO вартістю 545 млн дол. США з метою вивести виробництво первинного алюмінію з 97 до 300 тис. тонн на рік [28].

Іншим великим інвестором у таджицьку енергетичну та транспортну інфраструктуру став Іран. Впродовж 2006–2014 рр. він збудував Сангтудинську ГЕС-2, вклавши у проєкт 180 млн дол., (Таджикистан – 40 млн). Угода передбачала, що після запуску ГЕС Іран на 12,5 років отримає її у концесію й отримуватиме весь прибуток [29, с. 38].

Окрім цього іранська будівельна компанія Sabir впродовж 2003–2006 рр. збудувала стратегічно важливий для Таджикистану Анзобський тунель (5 км), який забезпечив цілодобовий автомобільний зв'язок між Південним та Північним Таджикистаном. Його добудова та облаштування за участі іранської сторони тривали довгий час. Загалом впродовж 2003–2019 рр. Іран вклав у будівництво тунелю понад 60 млн дол. США [7, с. 122].

Загалом впродовж 2000–2020 рр. у Таджикистан було залучено 150 млрд дол. інвестицій, з них 59 млрд дол. – прямі інвестиції (75 % із КНР) [10, с. 89].

Першим важливим напрямком економічного розвитку Таджикистану стало будівництво транспортних магістралей для забезпечення економічної єдності країни та отримання транспортних коридорів для покращення зовнішньої торгівлі із сусідніми країнами. Більше того, з 2011 р. Таджикистан поставив завдання стати транзитною країною [30], покращивши якість міжнародних транзитних коридорів через свою територію – TRACECA, Міжнародна азійська мережа (автомагістралі АН-7, АН-65, АН-66), Європейська угода про міжнародні магістралі (автомагістралі Е-60, Е-123), Великий шовковий шлях) та привести у відповідність до міжнародних стандартів усі транспортні об'єкти країни.

Станом на 2018 р. Таджикистан залучив для розбудови транспортної інфраструктури 2 млрд дол. США. Загалом за цей період незалежності за рахунок державних інвестиційних проєктів було

побудовано та реконструйовано понад 2 100 км автомобільних доріг, 31 км тунелів, 240 мостів, 3,4 км галерей [31, с. 10].

Зокрема, впродовж 1998–2004 рр. за участі турецьких спеціалістів збудована автодорога Мургаб – перевал Кульма, яка нарешті транспортно зв'язала Таджикистан і Китай, відновивши таджицьку ділянку Великого шовкового шляху.

Будівництво у 2006–2009 рр. тунелю Озоди (Шар-Шар, 2,2 км) на автодорозі Душанбе – Дангара – Куляб в обхід перевалу Шар-шар не лише забезпечило постійне автомобільне сполучення між центральними та південним регіонами країни, а й з КНР та Афганістаном.

Першим етапом реконструкції автодороги Душанбе – Дангара – Куляб – Калаї-Хумб – Хорог – Кульма – Кашгар стала задача в експлуатацію у 2013 р. реабілітованої ділянки Душанбе – Дангара довжиною 136 км з будівництвом тунелю Хатлон (Чормагзак, 4,4 км). У 2021 р. розпочалась реабілітація автодороги Душанбе – Бохтар (82 км), яка стане сполучною ланкою міжнародних транзитних коридорів TRACECA (Т-23), Європейської угоди про міжнародні магістралі (Е-123) і Міжнародної азійської мережі (АН-7).

У 1998–2005 рр. було збудовано ділянку Шкев – Зігар автодороги Куляб – Калаї-Хумб, яка зв'язала Центральний та Північний Таджикистан (Хатлонську обл. та ГБАО). У 2019 р. розпочалось будівництво ділянки Шкев – Калаї Хумб.

Для забезпечення цілорічного автомобільного зв'язку між північними та південними районами Таджикистану було реабілітовано трасу Душанбе – Худжанд – Чанак (кордон з Узбекистаном, 336 км) з будівництвом у 1999–2006 рр. Анзобського тунелю (тунель Істіклол, 5 км) під Гіссарським хребтом в обхід Анзобського перевалу (остаточно введений в експлуатацію у 2017 р.), а у 2006–2012 рр. тунелю Шахристан (5,2 км) під Туркестанським хребтом в обхід Шахристанського перевалу.

Впродовж 2005–2013 рр. реабілітовано автомобільну дорогу Душанбе – Рашт – Джиргатаь – кордон Киргизстану (340 км), у 2011–2015 рр. – автодорогу Душанбе – Турсунзаде – кордон Узбекистану (57 км, відновлено/збудовано 9 мостів), у 2012–2015 рр. автодорогу Айні – Пенджикент – кордон Узбекистану (113 км) у Зеравшанській долині, як частину давнього Великого шовкового шляху.

Таджицька залізниця після проголошення незалежності складалась із трьох ізольованих ділянок, зв'язок між якими був можливий лише через Узбекистан та Туркменістан – Согдійська (північна) ділянка довжиною 120 км, Душанбінська (центральна) у 70 км та Хатлонська (південна) понад 370 км [6, с. 32]. Тому керівництво Таджикистану доклало значних зусиль для розширення залізничної мережі країни. У 1999 р. було здано в експлуатацію залізницю Курган-Тюбе – Куляб (132 км) у Хатлонській обл. Впродовж 2009–2016 рр. збудовано залізничну гілку Вахдат – Яван із трьома тунелями (найдовший тунель Хулбук – 2,2 км) та вісьмома мостами (41 км), яка з'єднала центральні та південні райони країни залізницею Душанбе – Курган-Тюбе – Куляб – Шаартуз (поблизу афганського кордону) довжиною 243 км.

З метою досягнення енергетичної незалежності у Таджикистані за роки незалежності було збудовано чотири великих електростанції – Сангтудинська ГЕС-1 (2005–2009, 670 МВт), Сангтудинська ГЕС-2 (2006–2014, 220 МВт) на р. Вахш, ГЕС «Памір-1» (1994–2005, 28 МВт) на р. Гунт, Душанбінська ТЭЦ-2 (2014–2016, 400 МВт) та запущено у роботу 2018–2019 рр. два (760 МВт) із шести гідроагрегатів Рогунської ГЕС. Окрім того, на річках країни збудовано низку малих ГЕС: у 2003 р. діяла 21 мала ГЕС, у 2010 р. – 189, у 2019 р. – 286. Загалом за роки незалежності у Таджикистані побудовано і здано в експлуатацію 276 малих ГЕС загальною потужністю 26 МВт [32].

У червні 2022 р. Таджикистан та Узбекистан, подолавши 2018 р. багаторічні розбіжності у питаннях використання водних ресурсів, розпочали спільне будівництво ГЕС «Яван» на р. Зеравшан (140 МВт) вартістю 282 млн дол. США. Вся її енергія постачатиметься до Узбекистану [33].

Очікується, що після пуску усіх шести гідроагрегатів Рогунської ГЕС (3600 МВт) 2029 р. Таджикистан врешті подолає проблему нестачі електроенергії в осінньо-зимовий період, яка наразі приводить до запровадження жорстких енерголімітів.

У 2001 р. уряд Таджикистану затвердив Концепцію розвитку паливної та енергетичної інфраструктури на 2003–2015 рр. Після того, як на початку 2012 р. Узбекистан припинив експорт газу до Таджикистану, вже 4 квітня цього ж року в Таджикистані було ухвалено «Закон про

вугілля», спрямований на активний видобуток зазначеного палива та залучення інвестицій у цей сектор.

Державні та іноземні інвестиції у вугільну галузь дозволили наростити обсяги його видобутку до 105 тис. тонн у 2006 р., 203 тис. тонн – у 2010 р., 1,3 млн тонн – у 2016 р. та 2 млн тонн – у 2019 р. [8; 34, с. 6]. Зокрема, запущена у 2016 р. Душанбінська ТЭЦ-2 функціонує на базі місцевого вугілля.

Невід'ємною частиною переходу економіки на ринкові умови є приватизація державних підприємств. Станом на 1998 р. мала приватизація у Таджикистані була завершена. За офіційними даними на початку 2002 р. було приватизовано 96 % об'єктів сфери побутового обслуговування, 90 % торгівлі, 85 % – громадського харчування [1, с. 523].

Загалом впродовж 1991–2005 рр. у Таджикистані приватизовано 8,7 тис. державних об'єктів різних категорій (до 2009 р. – 10,7 тис., із них 9,5 тис. малих та 1,2 тис. середніх і великих об'єктів) [1, с. 524, 527]. Іноземні інвестори не виявили активності у придбанні державного майна. Повсюдна бідність населення (1999 р. – 83 % [10, с. 90]) та часто корупційний характер приватизації привели до збагачення вузьких груп еліти, але не до відчутного розширення дохідної бази бюджету.

На жаль у Таджикистані мале і середнє підприємництво не стало одним із основних важелів розвитку національної економіки. Хоча у 1991 р. в Таджикистані вже було зареєстровано 2,5 тис. малих підприємств (59,4 тис. працівників), а у 1995 р. їх кількість зросла до 3,3 тис., надалі вона зменшилась до 1,3 тис. у 2000 р. (14,8 тис. працівників). У 2000-х роках було ухвалено ряд законів, які зміцнили законодавчу базу підприємницької діяльності у країні, що привело до зростання кількості малих підприємств до 5,1 тис. (28,4 тис. працівників) у 2015 р. [35, с. 147, 148], здебільшого у галузях торгівлі, нерухомості та будівництва [36, с. 40, 41]. Проте вони були мало задіяні у реалізації великих державних інфраструктурних та енергетичних проєктів.

У 2010-х рр. підприємництво у Таджикистані розвивалось активніше, ніж у попередній період. Відповідно частка громадян, які займались індивідуальною трудовою діяльністю у 2015 р. сягнула 243,8 тис. осіб (2001 – 70,3 тис., 2010 – 94,3 тис.) [35, с. 150]. Певне покращення підприємницького середовища зафіксовано зростанням

індексу Doing Business, за яким у 2010 р. Таджикистан займав 139-те місце, а у 2020 – 106-те.

Суттєвими стримуючими чинниками для подальшого розвитку підприємництва є труднощі з отриманням банківських кредитів через високі банківські ставки (26 % – 2018); високе оподаткування (до 65 % від доходів за даними Світового банку); часті незаконні перевірки.

У створеній у Таджикистані моделі економічного розвитку з акцентом на велике будівництво за домінуючої ролі держави та при ручному управлінні економікою, інтереси підприємців, яким для ефективної діяльності потрібні прозорі правила гри, не є пріоритетними. Тому захист прав власності, незалежні суди, усунення адміністративних бар'єрів та боротьба з корупцією – заходи, що покращують інвестиційний та діловий клімат, часто мають декларативний характер.

Успішний соціально-економічний розвиток Таджикистану неможливий без розширення промислового потенціалу країни, адже загалом країна має слаборозвинуту промисловість, яка перебуває у стані трансформаційної кризи. Мабуть тому влада держави обрала стратегічним курсом розвитку економіки форсовану індустріалізацію.

Трансформаційну кризу тривалий час обумовлювали втрата традиційних ринків збуту продукції; масовий виїзд за межі країни російськомовних технічних спеціалістів та масова трудова міграція власне таджицьких робітників; відсутність достатніх коштів для внутрішнього промислового інвестування; фінансове знекровлення підприємств через часті грошові реформи (при переході на таджицький рубль у 1995 р. коефіцієнт перерахунку для коштів підприємств був встановлений 1:1200, а в 2000 р. при переході на сомоні – 1:1000); надзвичайно високі ставки кредитування у комерційних банках країни; високий рівень корупції (згідно Індексу сприйняття корупції Transparency International у 2005 р. Таджикистан займав 144-те місце серед 158-ми країн, але ситуація принципово не змінилась і у 2022 р. – 150-те місце серед 180-ти країн) [37].

Станом на 1991 р. у Таджикистані було 2,3 тис. промислових підприємства (425 великих) [38, с.172, 173], на 1999 р. із них збереглося 1 329. Йдучи шляхом побудови ринкової економіки влада Таджикистану водночас неохоче йшла на приватизацію промислових підприємств,

вважаючи, що державне регулювання у розвитку економіки має зберегтись. Так, за перші п'ятнадцять років незалежності, станом на 2005 р. питома вага приватного сектора у ВВП країни загалом становила 77,3 %, а його частка у випуску промислової продукції лише 44,8 % (2008 – 42,8 %).

Хоча за математичною кількістю, станом на 2004 р. із 1 048 підприємств лише 289 були державними, а 759 – підприємствами недержавного сектора, серед останніх переважали середні й дрібні [39, с. 112]. Не зважаючи на проведену приватизацію, станом на 2019 р. за даними Світового банку державні підприємства фактично домінували у промисловості Таджикистану, їх частка складала понад 70 % у промисловому виробництві країни [40]. Проблемами цих підприємств є те, що вони нерентабельні, не сплачують податки, постійно вимагають пільги, погано обслуговують споживача. При цьому користуються державними пільгами у порівнянні з приватними компаніями, що суттєво придушує можливість конкуренції, спотворює ринкові умови та не сприяє надходженню приватних інвестицій у галузь.

Так, наприклад TALCO отримує електроенергію за тарифами нижчими у 5,6–3,4 рази ніж приватні підприємства, але через неефективне управління обсяги виробництва алюмінію впродовж 2007–2019 рр. впали з 421,5 до 100,8 тис. тонн [40]. Монополізм «Таджик Телекому» на отримання Інтернету із сусідніх країн (з 2018) привів до того, що ціни на Інтернет у Таджикистані є одними з найвищих, а мобільний Інтернет одним із найповільніших у світі.

Усі великі боржники по сплаті податків до бюджету є державними компаніями (2020): «Таджиктелеком», «Рогунська ГЕС», TALCO, Сангтудинська ГЕС-1, Душанбінський аеропорт, «Талко Ресурс», «Алюмінсохтмон» [41]. Сукупна заборгованість державних компаній на початок 2021 р. склала 8,5 млрд дол. США, що на 500 млн дол. більше ніж річний ВВП країни [42]. При цьому держава регулярно списує борги держкомпаній. Так, у 2021 р. уряд списав державній національній енергетичній компанії «Баркі Точік» борги на 500 млн дол. США (залишилось 2 млрд дол. США).

Як зазначає у своєму дослідженні М. Мамадшоев, «приватизація в умовах нинішнього Таджикистану потрібна не стільки для того, щоб поліпшити фінансове становище країни. Вона потрібна для того, щоб

мінімізувати збитки для економіки від існування цих монстрів-монополістів» [40].

За підрахунками Н. Хоналієва [2, с. 23], станом на 2005 р. із 90 найважливіших видів промислової продукції лише по випуску безалкогольних напоїв таджицька промисловість перевищила показники рівня їх виробництва у 1991 р. (+46,4 %), в той час, як вироблення електроенергії перебувало на рівні 1985 р., виробництво газу – 1965 р., нафти – 1940 р., вугілля – 1913 р., виробництво продукції машинобудівної, хімічної та нафтохімічної промисловості – на рівні початку 1960-х років, промисловості будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості – приблизно на рівні 1950-х років.

За виключенням алюмінію та золота, рівень виробництва усіх інших основних кольорових корисних копалин Таджикистану суттєво зменшився: свинцево-цинкової руди у 2005 р. вироблялось 5,05 % від рівня 1990 р., плавіко-шпатового концентрату – 0,66 %, свинцю у свинцевому концентраті – 10,4 %, сурм'яного концентрату – 11,2 %, ртуть у концентраті з 2000 р. взагалі не виробляється. У галузі хімічної промисловості рівень випуску синтетичного аміаку, мінеральних добрив та карбаміду складав 50 %, випуск масляних фарб та оліфи припинився взагалі.

У 2005 р. на таджицьких промислових підприємствах працювало лише 86,5 тис. осіб (1990 – 220 тис.), виробництво промислової продукції складало 70,7 % від рівня 1990 року [2, с. 3]. Як констатували у 2004 р. експерти Центру стратегічних досліджень при Президенті Республіки Таджикистан: «Вивчаючи становище вітчизняної промисловості до 2004 р., фахівці дійшли висновку, що в республіці не спостерігалось цілеспрямованої модернізації народного господарства, не було повноцінного оновлення ні по технічній, ні по організаційній, ні по технологічній побудові національного господарства» [1, с. 531].

Станом на 2010 р. структура таджицької промисловості стала менш різноманітною та диверсифікованою ніж у 1991 році. Так, за двадцять років незалежності частка важкої промисловості збільшилася в 2 рази (із 29,4 до 59,1 %); питома вага металургії (алюмінієве виробництво) зросла в 4,5 рази (із 8 до 35,7 %), тоді як питома вага машинобудування знизилася в 2,6 рази (із 6,7 до 2,6 %), легкої промисловості – в 3,6 рази (із 49,2 до

13,5 %) [43]. Країна фактично втратила машинобудування, електротехнічну, електронну, хімічну промисловості, за виключенням окремих виробництв.

Попри зазначені проблеми у 2013 р. промислове виробництво Таджикистану досягло рівня 1991 р. [44, с. 14], що можна вважати формальною точкою завершення відновлення економіки. Надалі пішло її зростання.

Основний акцент у промислового розвитку незалежний Таджикистан зробив на тих галузях, які були найбільш розвинуті у радянський час. Пріоритетними напрямками для виведення з трансформаційної кризи стали ті, що мають найбільший експортний потенціал – кольорова металургія, гірничодобувна, будівельна, легка, харчова промисловість та електроенергетика. Тобто фактично ніяких серйозних структурних змін в промисловості не відбулося, адже вона зберегла ще радянську сировинну спеціалізацію.

За 30 років державної незалежності в галузях легкої промисловості країни було створено понад 50 великих підприємств (9,5 тис. робочих місць) [45]. Шістнадцять із них займаються переробкою бавовняного волокна. Загальна кількість підприємств легкої промисловості впродовж 1991–2020 рр. зросла з 63 до 486.

Загалом у легкій промисловості відбулись значні структурні зміни на користь бавовняної промисловості, частка якої на 2005 р. зросла до 92,6 % (1990 – 47,2 %) за рахунок суттєвого падіння виробництва шовкової, трикотажної і шкіряно-взуттєвої промисловості [2, с. 30]. Однак через зменшення обсягів вирощування бавовни-сирцю у 2015 р. майже половина з 57 бавовноочисних заводів потужністю переробки 1,9 млн тонн не працювала.

Одним із яскравих проявів «економіки абсурду», про які писали місцеві журналісти, були встановлені державою у 2000-х роках різні ціни на бавовну-сирець для внутрішніх виробників (1 056 дол. за тонну, 2006) та для експорту за кордон (948 дол. за тонну), що ставило у завідомо невігідні конкурентні умови місцевих виробників.

Високими темпами розвитку у Таджикистані також характеризується харчова промисловість, адже кількість підприємств галузі впродовж 1991–2020 рр. зросла з 94-х до 523-х (11,6 тис.

працівників), а частка в загальному обсязі промислового виробництва країни досягла 22 % [45].

Однак структурно харчова промисловість зазнала значних трансформацій. Зокрема, різко скоротився обсяг виробництва в кондитерській, виноробній, тютюново-махорковій, м'ясо-молочній і плодоовочевій галузях. У 1990 р. на їхню частку припадало 52,7 % усієї продукції харчової промисловості, у 2005 р. – лише 14,6 %. Натомість частка хлібопекарського виробництва зросла з 11,3 % у 1990 р. до 71,5 % у 2005 р. [2, с. 30].

Промисловість будівельних матеріалів за роки державної незалежності стала однією з найважливіших галузей країни і робить значний внесок у розвиток її економіки. Якщо до 1991 р. у цій галузі в Таджикистані працювало 30 промислових підприємств і обслуговуючих організацій (3 тис. працівників), то станом на 2019 р. кількість промислових підприємств та цехів сягнула 517 (10,3 тис. працівників) [45].

Зокрема, для забезпечення значних масштабів будівництва у країні, за роки незалежності було збудовано 16 цементних заводів [10, с. 88]. У 2018 р. Таджикистан експортував 1,5 млн тонн цементу в Узбекистан, Афганістан та Киргизстан. Загалом виробництво цементу у країні зросло з 384 тис. тонн у 2013 р. до 4,2 млн тонн у 2019 р., а частка галузі в загальному обсязі промислового виробництва склала 10,0 % [45].

Не менш важливою галуззю промислового розвитку незалежного Таджикистану стало зростання гірничодобувної промисловості і промисловості дорогоцінних металів. Частка гірничодобувного сектору в загальному обсязі промислового виробництва сягнула у 2020 р. 25,1 % (1991 – 8 %). У 1992–2016 рр. в гірничодобувній промисловості країни було створено та здано в експлуатацію 38 підприємств, зокрема 23 гірничо-збагачувальних, 8 ювелірних і 7 підприємств з видобутку та переробки дорогоцінних металів і каміння [45].

Наприкінці 2010-х років у Таджикистані розпочали випуск окремих видів автомобільної та сільськогосподарської техніки. Зокрема, з 2019 р. спільне турецько-таджицьке підприємство «Akiya Avesto Automotive Industry» розпочало у м. Душанбе зборку і виробництво пасажирських автобусів марки «Akiya» (потужність виробництва до 400 автобусів на рік). У м. Гісар з 2018 р. розпочало роботу білорусько-таджицьке підприємство

«Агротехсервіс» (потужність виробництва до 1 700 тракторів та сільгосптехніки на рік).

Зміна ринкової кон'юнктури та соціально-економічна криза 1990-х років, привели до суттєвих змін у структурі сільського господарства незалежного Таджикистану. Різне зниження доходів населення, майже повне припинення замовлень на бавовну-волокно з боку інших країн-членів СНД, погіршення продовольчої ситуації (нестача продовольства) призвели до зростання питомої ваги зернових у структурі посівних площ країни та зниження посівів бавовнику.

Загальна логіка сільськогосподарської політики у незалежному Таджикистані була наступна. Згідно ухваленого 05.03.1992 р. закону «Про земельну реформу» землі сільськогосподарського призначення мали бути надані громадянам у довічне спадкове володіння для ведення дехканського фермерського господарства (ДФГ), особистого підсобного господарства (ОПГ), садівництва та городництва. Практична реалізація аграрної реформи розпочалась у 1995 р., коли перші 75 тис. га землі були передні дехканам в оренду й почалась ліквідація збиткових колгоспів. Однак через корупцію багато дехкан залишилось без землі, а інші отримали у володіння тисячі гектарів [1, с. 547]. Станом на початок 2001 р. близько 70 % орних земель перейшло в приватні руки [1, с. 516]. На цьому етапі держава у директивному порядку вказувала господарствам, які культури вирощувати.

Після ухвалення у 2002 р. закону «Про дехканські (фермерські) господарства» Таджикистан взяв курс на переважний розвиток сімейних (індивідуальних) господарств. На початку 2000-х років відбулась масова трансформація діючих колгоспів, радгоспів та АПП у ДФГ, яким було розширено права вибору способу та структури виробництва, надано право займатися будь-яким видом діяльності. Під час ліквідації колгоспів та радгоспів, дехканські господарства отримували їх землі разом із ф'ючерсними боргами (насамперед за вирощування бавовнику), які у 2002 р. сягали 700 млн дол. США [46, с. 14] та потрапляли у боргову кабалу.

У 2000 р. в країні нараховувалось 12 тис. дехканських господарств, у 2010 р. – вже 51,3 тис. [35, с. 149]. Станом на 2014 р. частка дехканських (фермерських) господарств у Таджикистані зросла до 71 %, частка сільгосппідприємств усіх типів зменшилась до 29 %.

У 2004, 2009, 2012 рр. ухвалювались нормативні документи про зниження рівня невинуватеного втручання державних органів влади у діяльність сільськогосподарських підприємств.

Суттєву загрозу продовольчій безпеці країни тривалий час складали неостатні обсяги виробництва зернових. Так, у 1994 р. у Таджикистані було вироблено лише 206 тис. тонн зерна при потребі у 1,5 млн тонн.

Тому за перші п'ятнадцять років незалежності Таджикистан суттєво наростив виробництво зернових та картоплі (у 2005 р. – у 2,1 та 2 рази до рівня 1990 р.), необхідних для забезпечення продовольчої безпеки країни, розширивши станом на 2014 р. частку посівних площ під зернові культури у порівнянні з 1991 р. з 28,2 до 49,8 % (в 1,8 рази), під картоплю з 1,6 до 4,3 % (в 2,7 рази) [46, с. 9, 16]. Загалом цілеспрямовані зусилля уряду країни дозволили вийти на виробництво 1 млн тонн зернових у 2009 р. [1, с. 551–553] та 1,3 млн тонн у 2019 році [47].

Однак обсяги виробництва бавовни станом на 2005 р. відкотились до рівня 1960–1970-х років, молока – 1985 р., овочів – 1981 р., винограду – 1970 р., плодів і ягід – 1965 р., м'яса і яєць – 1940 р., вовни – 1950-х років, що пов'язано зі скороченням місцевої сировинної бази [2, с. 29].

Станом на 2014 р. частка посівних площ під бавовником у порівнянні з 1991 р. зменшилась з 36,4 до 21,4 % (в 1,7 рази – з 289 до 178 тис. га) [46, с. 9, 16], насамперед через низьку рентабельність його вирощування. Так, якщо у 1991 р. в Таджикистані було зібрано 814 тис. тонн бавовни-сирцю, то у 1999 р. лише 313 тис. тонн. Надалі обсяги його виробництва відчутно не зростали. У 2021 р. було зібрано 365 тис. тонн бавовни-сирцю [48]. Варто відзначити, що збір бавовни у сучасному Таджикистані відбувається в основному вручну, часто із примусовим залученням дітей. За даними Міжнародної організації праці на початку 2010-х років понад 60 % таджицьких дітей працювали на бавовняних полях [49].

Як зазначає у своєму дослідженні Х. Умаров [46, с. 21], однією із крайніх негативних рис розвитку сільського господарства Таджикистану є суттєве скорочення кількості сільськогосподарської техніки та тенденція заміни механізованої праці ручною, тобто деіндустріалізація галузі. У 2014 р. кількість бавовнозбиральних комбайнів зменшилась у порівнянні з 1991 р. до рівня менше 10 %, зернозбиральних комбайнів – менше 30 %,

тракторів – менше 40 %. Причинами цього є знос наявної сільськогосподарської техніки, ліквідація великих сільськогосподарських підприємств, відсутність державних субсидій і дотацій, дорогий лізинг сільськогосподарської техніки.

Загрозу продовольчій безпеці країни складає і загальне зменшення площі орних земель впродовж 1991–2014 рр. з 5,7 до 4,6 % при одночасному збільшенні населення за цей же період із 5,5 до 8,3 млн осіб.

У повоєнний період (1997–2012) середньорічні темпи економічного зростання у Таджикистані склали 7,2 %. Суттєво змінилась і структура економіки. У 2012 р. у порівнянні з 1991 р. частка промисловості у ВВП країни зменшилась із 36,5 до 27,9 %, сільського господарства – із 35,9 до 21,8 %, а частка послуг зросла із 27,6 до 50,3 % [9, с. 4, 11].

Тридцятирічна пострадянська трансформація економіки Таджикистану не змінила структури його експорту. Сировина складає абсолютну більшість експортних товарів. Так, у 2021 р. основними видами експорту з Таджикистану були дорогоцінні метали (41,7 %), концентрати і руда (16 %), бавовна-волокно (9,4 %), первинний алюміній (6,3 %), сурма (4,1 %), бавовняна нитка (2,4 %), цемент (2,1 %) [50]. Зокрема за 2017–2021 рр., золота, основного експортного товару сучасного Таджикистану, було продано за кордон на 1,4 млрд дол. США, необробленого алюмінію – на 847 млн, нечесаної бавовни-волокна – на 764 млн, цинкових руд і концентратів – на 677 млн, свинцевих руд і концентратів – на 596 млн, електроенергії – на 315 млн, портландцементу – на 285 млн, сурма і виробів з нього – на 191 млн, мідних руд і концентратів – на 178 млн, інших руд і концентратів – на 125 млн [51]. Разом ці товари складають 86 % таджицького експорту.

За оцінками ООН станом на 2006 р. соціально-економічна трансформація Таджикистану привела до значного майнового розшарування населення, коли 2 % громадян контролюють усі національні багатства країни, а 60 % населення страждають від нестачі продовольства [52]. Великою проблемою соціально-економічного розвитку Таджикистану є незацікавленість таджицького керівництва у формуванні середнього класу та середнього бізнесу.

Варто відзначити високу ціну соціально-економічних змін у пострадянському Таджикистані, адже реформи призвели до різкого

зниження кількості робочих місць, зростання безробіття, падіння життєвого рівня населення. Проведені реформи не створили передумов для кардинального підвищення рівня та якості життя населення країни.

Загалом середньорічне реальне зростання економіки Республіки Таджикистану в 2000–2009 рр. прискорилося до 5–7 %, а рівень інфляції сповільнився до 6–7 % порівняно з 30–40 % у 1990-ті роки. Надалі середньорічне зростання економіки країни в 2010–2019 рр., згідно з офіційними даними, склало 7 %, що є найвищим на пострадянському просторі. Економічне зростання привело до зменшення рівня бідності в країні, за офіційними даними майже вдвічі: з 47 % у 2010 р. до 26,3 % на початок 2020 р. [42] та зростання середньої тривалості життя населення впродовж 1990–2021 рр. з 70 до 75,1 років [10, с. 90]. Однак у порівнянні з іншими державами Таджикистан залишається найбіднішою пострадянською країною, яка за даними МВФ у 2021 р. займала лише 169-те місце серед 185-ти країн світу за рівнем номінального ВВП на душу населення (839 дол. США).

Оцінюючи загалом шлях Таджикистану до ринку, місцеві аналітики зазначають, що «результати трьох десятиліть економічних та соціальних перетворень показали, що у Таджикистані ще не завершилися процеси формування ринкової економіки. Серед причин – невисока якість інститутів та людського капіталу, а також низькі стартові умови» [3].

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що на старті своєї незалежності Таджикистан мав вкрай несприятливі умови для успішного соціально-економічного зростання. Це вузький внутрішній ринок, обмежена мінерально-ресурсна база, нерозвинуті транспортні комунікації, невигідне географічне розташуванням країни, тривала транспортна блокада з боку Узбекистану, нестача електроенергії в осінньо-зимовий період у більшості регіонів, повсюдне безробіття та масова бідність населення (понад 80 % у 1990-ті роки), фактична деіндустріалізація країни в результаті громадянської війни.

Офіційними стратегічними цілями економічної політики Таджикистану у 2010 р. було проголошено забезпечення енергетичної незалежності, продовольчої незалежності та вихід країни з комунікаційного тупика, у 2018 р. до них було додано прискорену індустріалізацію країни.

Оснoву економічного зростання незалежного Таджикистану складають грошові перекази мігрантів (понад 40 % ВВП країни у 2010-ті роки), зовнішня допомога (150 млрд дол. впродовж 2000–2020 рр.) та експорт сировини. Колоніальна структура економіки попередніх часів фактично збереглася й у період незалежності. Адже основний акцент у своєму промисловому розвитку незалежний Таджикистан зробив на тих галузях, які були найбільш розвинуті у радянський час – кольорова металургія, гірничодобувна, будівельна, легка, харчова промисловість та електроенергетика. Відповідно, основними експортними товарами країни у 1990–2000-х роках були алюміній та бавовна, а у 2010-х – золото, алюміній та бавовна, що свідчить про відсутність принципових структурних змін у промисловому розвитку країни.

Низький рівень диверсифікації економіки у часи незалежності не було подолано, більше того, вона стала ще менш різноманітною, бо ряд галузей радянської промисловості було фактично втрачено.

Основним драйвером економічного розвитку Республіки Таджикистан стала влада, а не приватний бізнес, яка обрала сценарій жорсткого державного регулювання економіки та курс на індустріалізацію країни, насамперед через будівництво великих енергетичних та транспортних об'єктів. У цих умовах створення привабливого бізнес-клімату не було пріоритетом влади, а тому в країну майже не йдуть прямі приватні інвестиції, а здебільшого лише державні. Негативним аспектом державного кредитування великих інфраструктурних об'єктів стало те, що Таджикистан розраховувався за них передачею у розробку золотоносних копалин (КНР) та газових родовищ (РФ), безкоштовною передачею землі під військовими базами та полігонами у безтермінове користування (РФ), акціями збудованих підприємств (РФ, КНР), доходом від збудованих ГЕС (Іран, РФ) або електроенергією, яку вони вироблятимуть (Узбекистан).

Наслідком обраної моделі економічного розвитку Республіки Таджикистан став низький рівень якісних параметрів розвитку ринкових відносин (конкуренції, якості продукції, ступінь і глибина переробки продукції, рівень технологічного потенціалу, ступінь розвитку фінансового сектора, свобода підприємництва, забезпеченість кваліфікованим персоналом тощо), що позбавляє державу можливості самостійно освоювати інвестиційні ресурси.

Інакше кажучи ринкове середовище у Таджикистані є суттєво недорозвинутим, адже існуючий бізнес пригнічений корупцією, частими перевітками, складністю отримання кредитів, високими податками.

Значна кількість державних компаній Таджикистану, частка яких у промисловому виробництві складає понад 70 % (2019), є вкрай неефективними та нерентабельними, зі значною кількістю боргів перед бюджетом (8,5 млрд дол. США, 2021), що лише обтяжує перспективи подальшого економічного зростання країни.

Поряд із цим пострадянський Таджикистан має і важливі стратегічні здобутки у своєму соціально-економічному розвитку. Насамперед – це вихід держави з комунікаційного глухого кута внаслідок реалізації програм масштабного будівництва транспортних магістралей, які станом на 2018 р. надійно зв'язали як регіони країни між собою, так і Таджикистан з КНР, Киргизстаном і Афганістаном. Створено єдину загальнодержавну мережу постачання електроенергії та проведено глибоку модернізацію стратегічних автотрас з будівництвом тунелів, що дозволило отримати альтернативний до узбецького транспортний коридор у зовнішній світ.

Енергетичної незалежності Таджикистану було досягнуто шляхом будівництва чотирьох великих електростанцій (Сангтудинської ГЕС-1, Сангтудинської ГЕС-2, ГЕС «Памір-1», Душанбінської ТЭЦ-2), 276-ти малих ГЕС та нарощенням видобутку вугілля з 105 тис. до 2 млн тонн впродовж 2006–2019 рр. Продовольчої незалежності досягнуто насамперед через збільшення виробництва зернових із 206 тис. тонн у 1994 р. до 1,3 млн тонн у 2019 році.

Головні завдання влади на найближчі роки пов'язані зі збереженням стійкості національної фінансової системи, завершенням створення національної енергетичної системи, розширенням міжрегіональних економічних зв'язків, збільшенням експортної номенклатури товарів.

Використані джерела та література

1. История таджикского народа. Т. 6. / под ред. акад. Р.М. Масова. Душанбе, 2011. 742 с.
2. Хоналиев Н. История развития и размещение промышленности Таджикистана в 1924–2005 гг.: автореф. дис... д-ра экон. наук. Душанбе, 2009. 41 с.

3. Тимуров А. Получилось ли в Таджикистане построить рыночную экономику? *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*. 31.01.2022. URL: <https://cabar.asia/ru/poluchilos-li-v-tadzhikistane-postroit-rynchnuyu-ekonomiku>
4. Бульвинський А.Г. Особливості пострадянської трансформації Таджикистану. *Особливості демонтажу тоталітарного спадку пострадянських країн у 1990-х роках*. Збірник тез / за заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України Кудряченка А.І. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. С. 59–66.
5. Алиева Р.Р. Становление и развитие межгосударственных отношений Республики Таджикистан и Российской Федерации в конце XX–начале XXI вв.: Дис... д-ра ист. наук. Душанбе, 2018. 369 с.
6. Гафурова Г. А. Первые шаги республики Таджикистан на пути к выходу из транспортного тупика. *Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова*. Гуманитарные науки. 2016. №1 (46). С. 28–35.
7. Бульвинський А.Г. Політика країн Центральної Азії та Середнього Сходу щодо Таджикистану. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. №2 (14). С. 119–130.
8. Состояние угольного сектора Республики Таджикистан. 2017. 23 с. URL: <https://bankwatch.org/wp-content/uploads/2017/12/coal-tadj-rev-ru17-1.pdf>
9. Связи Центральной Азии с глобальными экономическими центрами / Институт Азиатского банка развития. 2015. 124 с.
10. Дадабаева З.А. Стратегия развития республики Таджикистан, приоритеты и ключевые проблемы 1991–2020 гг. *Россия: тенденции и перспективы развития*. 2022. Вып. 17. Ч. 1. С. 88–91.
11. Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны 15.04.2008. URL: <http://www.president.tj/ru/node/867>
12. Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны, 24.04.2010. URL: <http://www.president.tj/ru/node/865>
13. Послание президента парламенту. Полный текст. 26.12.2018. URL: <https://avesta.tj/2018/12/26/poslanie-prezidenta-parlamentu-polnyj-tekst/>
14. Икромов Д.З. Экспортный потенциал Республики Таджикистан: проблемы и возможные пути их решения. *Вопросы инновационной экономики*. 2021. Т. 11. № 1. С. 391–414.
15. Оценка нормативных и процедурных барьеров в сфере торговли в Республике Таджикистан. Нью-Йорк–Женева, 2014. 126 с. URL: <https://unece.org/DAM/trade/Publications/ECE-TRADE-410R.pdf>
16. Трудовая миграция, денежные переводы и человеческое развитие в странах Центральной Азии. 2015. URL: [https://www.undp.org/content/dam/rbec/docs/CAM&RHDpaper\(rus\)FINAL.pdf](https://www.undp.org/content/dam/rbec/docs/CAM&RHDpaper(rus)FINAL.pdf)

17. Трудовая миграция в Россию вредит экономике Центральной Азии, отмечают эксперты. 11.02.2021. URL: https://central.asianews.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2021/02/11/feature-01
18. Ризоён Ш.Ш. Национальные интересы во внешней политике Республики Таджикистан: структура и специфика: Дис... канд. полит. наук. Душанбе, 2017. 185 с.
19. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Таджикистан об урегулировании задолженности Республики Таджикистан перед Российской Федерацией по государственным кредитам (09.12.2002). *Бюллетень международных договоров*. 2008. № 12. С. 58–63.
20. Что даст Душанбе построенная на российские деньги ГЭС? 30.07.2009. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2009/07/090730_sangtuda_launch
21. Соколан Д. С., Каландаршоев Г. А. Роль Китая в социально-экономическом развитии Таджикистана: плюсы и минусы. *Научные труды Вольного экономического общества России*. 2022. № 3. Т. 235. С. 357–367.
22. Китай за последние 11 лет вложил в экономику Таджикистана 2,9 миллиардов долларов. 17.07.2023. URL: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20230717/kitai-za-poslednie-11-let-vlozhit-v-ekonomiku-tadzhikistana-29-milliardov-dollarov>
23. Минфин: Долг Таджикистана перед Китаем превышает \$1 млрд. 02.02.2022. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20220202/minfin-dolgtadzhikistana-pered-kitaem-sostavlyayet-bolee-1-mlrd>
24. Абдулло Р. Таджикистан–Китай: четверть века прямых отношений. *Центральная Азия и Кавказ*. 2015. Т. 18. Вып. 3–4. С. 105–120.
25. ТЭЦ-2 на вес золота: Китай «вернет» свои инвестиции на рудниках Таджикистана. 28.11.2019. URL: <https://tj.sputniknews.ru/20191128/tajikistan-kitay-dobycha-zolota-1030299133.html>
26. Сокровища Таджикистана: журналист Sputnik отправилась добывать золото. 30.10.2015. URL: <https://tj.sputniknews.ru/20151030/1017322151.html>
27. Сдача в эксплуатацию второй очереди текстильного комплекса ЗАО «Джунтай-Дангара Син-Силу Текстиль». 06.11.2018. URL: <https://medt.tj/ru/738-sdacha-v-ekspluatatsiyu-vtoroy-ocheredi-tekstil-nogo-kompleksa-zao-dzhuntay-dangara-sin-silu-tekstil>
28. Китай вкладывает свыше полмиллиарда долларов в модернизацию «Талко». На каких условиях? 20.06.2019. URL: <https://rus.ozodi.org/a/30009815.html>
29. Абдрахманов А. Таджикистан: актуальные тенденции в экономике, внутренней и внешней политике. *Центральная Азия и Кавказ*. 2007. № 6. С. 25–41.
30. Государственная целевая программа развития транспортного комплекса Республики Таджикистан до 2025 года. Утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 апреля 2011 года № 165. URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=81534

31. Транспортно - транзитный потенциал республики Таджикистан / Министерство транспорта Республики Таджикистан. URL: https://www.unescap.org/sites/default/files/Session%204.6%20Country%20Intervention%20-%20Tajikistan_1.pdf
32. Тиллоев В. Б. Развитие малых ГЭС в энергетическом секторе Республики Таджикистан. 10-11.04.2019. URL: <https://www.carecprogram.org/uploads/6.-Micro-hydro-TAJ-ru.pdf>
33. Таджикистан и Узбекистан приступили к строительству двух ГЭС на Зеравшане. 30.06.2023. URL: <https://maxala.org/tajikistan-turkmenistan/97014-tadzhikistan-i-uzbekistan-pristupili-k-stroitelstvu-dvuh-gjes-na-zeravshane.html>
34. Идрисов Т. Угольная дилемма Таджикистана. 10.03.2020. *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*. URL: <https://cabar.asia/ru/ugolnaya-dilemma-tadzhikistana>
35. Аминов Х.И. Становление и развитие предпринимательства в Республике Таджикистан. *ЭТАП: экономическая теория, анализ, практика*. 2017. № 4. С. 143–155.
36. Баратова Н. Малое и среднее предпринимательство: проблемы развития и их решение. *Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики*. Серия общественных наук. 2015. № 3. С. 38–44.
37. Corruption Perceptions Index 2005. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2005>; Corruption Perceptions Index 2022. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2022>
38. Народное хозяйство Таджикской СССР в 1989 г. Статистический сборник. Душанбе: Ирфон, 1991. 328 с.
39. Промышленность Республики Таджикистан. Статистический сборник. Душанбе, 2005. 195 с.
40. Мамадшоев М. Зачем Таджикистану нужна срочная приватизация государственных предприятий? *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*. 17.06.2021. URL: <https://cabar.asia/ru/zachem-tadzhikistanu-nuzhna-srochnaya-privatizatsiya-gosudarstvennyh-predpriyatij>
41. Главный таджикский налоговик назвал семерку крупных должников. 18.02.2021. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20210218/glavnii-tadzhikskii-nalogovik-nazval-semerku-krupnih-dolzhnikov>
42. Чоршанбиев П. Падение и взлет экономики независимого Таджикистана. 13.09.2021. URL: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20210913/ekonomika-nezavisimogo-tadzhikistana>
43. Умаров Х.У. Таджикистан: диверсификация экономики и выход в азиатские страны. URL: <https://www.unescap.org/sites/default/d8files/S5-Umarov-russian.pdf>
44. Таджикистан: 30 лет государственной независимости. Статистический сборник. Душанбе, 2021. 702 с.
45. Достижения промышленности Таджикистана за 30 лет государственной независимости. 12.05.2021. URL: <https://mfa.tj/ru/baku/view/7783/dostizheniya-promyshlennosti-tadzhikistana-za-30-let-gosudarstvennoi-nezavisimosti>

46. Умаров Х. Сельскохозяйственная политика в производстве хлопка и диверсификация агропромышленного комплекса в Таджикистане. Discussion Paper No. 159 / Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies. 2016. 44 с.

47. Объем экспорта сельхозпродукции из Таджикистана в 2019 году вырос на 10 %. URL: <https://east-fruit.com/novosti/obem-eksporta-selkhozproduksii-iz-tadzhikistana-v-2019-godu-vyros-na-10/>

48. В Таджикистане планируют собрать 430 тысяч тонн хлопка. 05.10.2022. URL: <https://russian.cgtn.com/news/2022-10-05/1577638159353790465/index.html>

49. Таджикский хлопок попал в США в черный список. 22.07.2010. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2010/07/100722_tajikistan_blacklisted

50. Итоги 2021 года: Таджикистан увеличил экспорт агропродукции на 83 %. 20.02.2022. URL: <https://east-fruit.com/novosti/itogi-2021-goda-tadzhikistan-uvlechil-eksport-agroproduksii-na-83/>

51. Векторы и «парадоксы» внешней торговли Республики Таджикистан. 14.06.2020. URL: <https://nuqta.info/vektory-i-paradoksy-vneshnej-torgovli-respubliki-tadzhikistan/>

52. Бухари-Заде Н. ООН уполномочена оценить. 23.11.2006. URL: https://www.toptj.com/news/2006/11/23/oon_upolnomochena_ocenit

УДК 94: 330.4.001.73 (575.4)

Олег Цанко

<http://orcid.org/0000-0002-7169-0139>

СПРОБИ ПРОВЕДЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ У ТУРКМЕНИСТАНІ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ (90-ТІ РР. XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

У статті розглядаються основна сутність та механізм реалізації соціально-економічних реформ в Туркменістані періоду 90-х рр. XX – початку XXI століть. Автор зазначає, що ці реформи мали досить суперечливий характер і їхні результати є неоднозначними. З одного боку, ці реформи були спрямовані на формування у туркменському суспільстві ринкових відносин та туркменської національної ідентичності. З іншого, їх реалізація призвела до падіння економіки та життєвого рівня широкого загалу туркмен, занепаду освіти, науки та культури.

Окрім того, в результаті економічних реформ були сформовані основи існування нинішнього туркменського авторитарного політичного режиму, при якому всі основні галузі економіки, перебувають під безпосереднім контролем правлячої верхівки країни. Також наголошується, що при проведенні реформ туркменське керівництво використовувало політику подвійних стандартів.

Ключові слова: Туркменістан, авторитарний режим, реформа, приватизація, економіка, наука, культура.

Tsapko O. Attempts to carry out socio-economic reforms in Turkmenistan and their consequences (90s of XX – beginning of XXI century)

The article examines the main essence and mechanism of implementation of socio-economic reforms in Turkmenistan in the period of the 90s, the 20th century, and the beginning of the 21st century. The author of the article notes that these reforms were rather controversial and their results are rather ambiguous. So, on the one hand, these reforms were aimed at the formation of market relations and Turkmen national identity within Turkmen society. On the other hand, their implementation led to the decline of the economy and the standard of living of the general population of Turkmen, the decline of education, science and culture.

In addition, as a result of economic reforms, the economic foundations of the current Turkmen authoritarian political regime were formed, in which all the main sectors of the economy are under the direct control of the country's ruling elite. The article also emphasizes that the Turkmen leadership used the policy of double standards when carrying out these reforms.

Key words: Turkmenistan, authoritarian regime, reform, privatization, economy, science, culture.

У сучасній вітчизняній історіографії поки що недостатньо уваги приділяється вивченню проблеми проведення соціально-економічних реформ у країнах пострадянського простору після проголошення ними незалежності на початку 90-х рр. ХХ ст. Хоча, як на нашу думку, це дозволило б нам ґрунтовно і виважено пояснити нинішні проблеми розвитку нових незалежних держав, зокрема з'ясувати, чому переважна більшість з них (за винятком держав Балтії), через понад як 30 років свого існування, не спромоглися досягнути вагомих позитивних результатів у своєму економічному та соціальному розвитку?

При цьому в кожній з цих країн після здобуття незалежності були проведені відповідні реформи, які своїм загальним вектором спрямовувались на демонтаж радянської політичної системи з її командно-адміністративною економікою і перехід до побудови нової ліберально-демократичної системи та ринкових відносин. Оцінюючи думки сучасних дослідників щодо результатів цих реформ, український науковець П. Рудяков зазначав, що тут умовно можна виділити два полюси «на одному з полюсів дискусій з цього приводу ... нахваляють демократію й «поворот до Європи».... На іншому вказують на критичне падіння економіки, катастрофічне зниження рівня життя, помітне загострення

соціальних, гуманітарних та низки інших проблем, мінімум ознак сталого розвитку» [14, с. 6].

Зі свого боку додамо, що часто керманічі зазначених держав при плануванні реформ використовували т. зв. політику подвійних стандартів, що й призводило до протилежних результатів. У цьому відношенні негативну роль зіграли не декларативні, а реальні плани державно-політичних еліт, які в першу чергу дбали про «забезпечення власних інтересів, передусім, матеріально-майнових» [14, с. 67]. Прикладом використання таких подвійних стандартів у проведенні реформ є сучасний Туркменістан.

Питання формування соціально-економічних відносин у Туркменістані певною мірою досліджувалися у працях вітчизняних дослідників, а саме у дослідженнях Т. Ляшенко [9], Т. Метельової [10], М. Онацького [11], О. Кожухара [6] тощо. Зокрема, Т. Ляшенко у своїй докторській дисертації розкривала історичні та культурно-цивілізаційні підвалини формування та подальшої політичної трансформації країн Центральної Азії. Певне місце у дослідженні, відводиться і Туркменістану. Зроблені авторкою узагальнюючі висновки, дозволяють більш глибоко зрозуміти особливості проведених в Туркменістані реформ та об'єктивно оцінити їх результати.

Т. Метельова, на основі залучення широкого фактологічного матеріалу, досліджувала процес формування в Туркменістані деспотичної форми державного управління.

На особливу увагу в контексті досліджуваної теми заслуговує стаття М. Онацького «Клани Туркменістану: історико-політичний аспект» [11]. У цій статті автор дав розгорнуту характеристику неформальним структурам туркменської політичної системи та дослідив механізм їхнього впливу на політику країни, в тому числі і в сфері проведення реформ.

Інший вітчизняний дослідник О. Кожухар, досліджував вплив китайського чинника на економічне життя країн центральної Азії, в тому числі і на економіку Туркменістану.

Серед вітчизняних праць слід відзначити колективну монографію «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» за загальною редакцією А. Бульвінського [12]. У п'ятому розділі зазначеного дослідження також приділена увага розгляду особливостей проведення модернізаційних процесів у Туркменістані.

Однак, незважаючи на певний науковий доробок представників вітчизняної історіографії, проблематика особливостей проведення соціально-економічних реформ в Туркменістані, на сьогоднішній день не є належним чином досліджена.

Виходячи із зазначеного, автор статті поставив за мету, проаналізувати процес проведення соціально-економічних реформ у сучасному Туркменістані та визначити їхні наслідки для подальшого розвитку країни. Для досягнення доставленої мети були поставлені наступні завдання:

- з'ясувати культурно-цивілізаційні і політичні умови, в яких проводилися соціально-економічні реформи в Туркменістані;
- дослідити процес проведення реформ у різних сферах соціально-економічного і науково-культурного життя Туркменістану;
- дати об'єктивну та виважену характеристику результатам цих реформ.

Сьогоднішній Туркменістан є найбільш закритою і суперечливою країною, яка звертає на себе увагу, як своєрідний приклад існування авторитарного режиму з яскраво вираженими тоталітарними рисами. За висновками наглядців ОБСЄ за 1999 р., «в країні відсутні елементарні ознаки демократії і плюралізму: виборність посадових осіб, свобода слова, свобода створення громадських організацій, свобода віросповідання; немає

чіткого поділу влади, хоча всі ці права громадян гарантуються нормами діючої Конституції країни. В суспільстві панує атмосфера переслідування і жорсткого контролю за діями кожного громадянина» [21].

У цей же час, а саме у вересні 1999 р., тодішній президент Туркменістану С. Ніязов був нагороджений Всесвітньою академією медицини ім. Альберта Швейцера (Польща) за «видатні заслуги в розвитку гуманістичних принципів в міжнародних відносинах і діяльність в ім'я всезагального блага туркменського народу». Виступаючи на церемонії вручення цієї нагороди, президент академії К. Імелінський зазначив, що «в країні (Туркменістані – авт.) створена атмосфера... стабільності і демократії, що може слугувати прикладом для інших країн» [4].

Така суперечлива оцінка туркменської моделі політичної системи загалом впливає з особливостей історичного і культурно-цивілізаційного розвитку країни. На її формування мали суттєвий вплив, з одного боку, складнощі історичного становлення туркмен як нації, з другого – радянська тоталітарна система, яка тут проіснувала 71 рік (1920–1991) [18, с. 77]. Туркмени за весь період своєї історії не мали досвіду побудови власної державності. Це й призвело до того, що на момент проголошення незалежності Туркменістану, тогочасному туркменському суспільству були притаманні: патріархальна соціальна організація, розподіл соціокультурного простору за принципом клановості, земляцтво, відсутність громадянської самоідентифікації, спільної правової свідомості тощо. За таких обставин, як показує політична практика, рішення про вироблення відповідної національної ідеї або створення беззаперечного авторитету, який був би спроможний консолідувати і зорієнтувати народ є до певної міри виправданим [15].

Таким авторитетом став С. Ніязов. У період його правління (1990–2006), у туркменському суспільстві активно починає формуватися образ «ідеального лідера» нації. Паралельно проходило формування офіційної

ідеології під назвою «ідеологія Туркменбаши». Характерними рисами цієї ідеології були: сакралізація влади президента та визнання її вічності; тотальне придушення будь-якої ініціативи громадян та плюралізму думок; у соціально-економічному розвитку ставка виключно на власні внутрішні ресурси; несприйняття досвіду розвинутих країн для населення Туркменістану тощо [13, с. 68].

Політичні та соціально-економічні зміни, які відбувалися на пострадянському просторі після розпаду СРСР, поставили керівництво Туркменістану перед вибором механізмів переходу економіки на ринкові рейки. Однак, з самого початку, цей перехід здійснювався шляхом збереження провідної ролі держави в економіці [5].

Все це загалом, відобразилося на результатах туркменських реформ, які проводилися в 90-х рр. XX – на початку XXI ст.

Першою важливою економічною реформою, була приватизація. У вересні 1994 р. Меджлісом (парламентом) Туркменістану було затверджено державну програму приватизації, в якій визначалося два етапи її проведення. На першому етапі (1994–1996) передбачалася приватизація невеликих підприємств, об'єктів побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування; підприємств з випуску товарів народного споживання та будівельних матеріалів, а також підприємств з переробки продукції сільського господарства, автомобільного транспорту; об'єктів незавершеного будівництва тощо [2]. На другому етапі (1996–2001) мала відбутися приватизація великих підприємств промисловості, будівництва та транспорту. Передбачалося також і створення акціонерних товариств, інвестиційних фондів та здійснення масової приватизації за участю населення Туркменістану.

Однак, як показали наступні події, заплановані пріоритети та масштаби ні першого, ні другого етапів програми приватизації не були виконані в повному обсязі. За підсумками першого етапу, кількість

приватизованих підприємств виявилась майже втричі меншою від запланованого, а бюджет країни не отримав значних надходжень від продажу державної власності. Сам же президент держави С. Ніязов, замість підтримки місцевих підприємців, розвитку фінансово-кредитної системи та лібералізації економіки, починаючи з середини 1990-х рр. почав проводити жорстку централізовану інвестиційну політику. Восени 1994 р. він фактично встановив особистий контроль за частиною валютних резервів країни, депонованих за кордоном, зокрема в Німеччині.

Незважаючи на те, що головна мета приватизаційної реформи не була досягнута, вона частково активізувала приплив закордонних інвестицій в економіку Туркменістану, зокрема, у сферу легкої промисловості. Так, завдяки залученню турецьких інвестицій, у Туркменістані було збудовано понад 10 нових текстильних та швейних підприємств. Найбільшими стали спільні підприємства «GAP-Туркмен», «Текстильний комбінат ім. Атамурата Ніязова» та «Текстильний комплекс ім. Сапармурата Ніязова» [16, с. 54].

Наступною економічною реформою, яку намагалося провести туркменське керівництво була аграрна реформа. Початком цієї реформи вважається ухвалення указу президента Туркменістану від 28 березня 1994 р. «Про реформування колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств Туркменістану» [19]. У відповідності до змісту указу, існуючі на той час в країні колгоспи і радгоспи планувалося перетворити в об'єднання селянських господарств, акціонерні товариства і кооперативи, асоціації та інші сільськогосподарські підприємства різноманітних форм власності. При цьому, земля передавалася новоствореним організаційним структурам виключно на умовах постійного користування, а сільськогосподарське майно надавалося в оренду з правом подальшого викупу [20, р. 230].

Реалізація аграрної реформи відразу показала її недосконалість і непослідовний характер. Зазначений указ не дозволяв приватизувати землю, а також не надавав можливості розподілити земельні діли і майнові паї між індивідуальними членам господарств. Програма проведення реформи була погано підготовлена, оскільки ставка в основному робилася на низькорентабельні і збиткові сільські господарства, для яких перехід до нових форм господарювання не призвів до зростання їхньої продуктивності. Невдовзі реформу згорнули.

Наступна спроба проведення аграрної реформи розпочалася в червні 1995 р. У відповідності до указу президента С. Ніязова від 15 червня 1995 р. у країні були ліквідовані колгоспи і радгоспи, а на їх базі були засновані селянські об'єднання. На виконання зазначеного указу, було розроблено і прийнято закон Туркменістану «Про селянські об'єднання», в якому містився перелік заходів щодо удосконалення роботи аграрного сектору країни [2, с. 91]. У відповідності до цього закону, селянським об'єднанням передавалися вся земля і майно великих господарств, на основі яких вони створювалися [5]. Також, цим об'єднанням на безоплатній основі передавалися активи, в той час як земля залишалася у державній власності, нею і надалі дозволялося розпоряджатися лише на засадах права користування. Запровадити дозвіл на приватизацію земельних ділянок ініціатори реформи не наважувалися, оскільки на їхню думку це призвело б до обезземелення значної частини селян і стало причиною їхньої масової міграції в міста Туркменістану, які на той час не були готові приймати значну кількість мігрантів з села. Окрім того, виходячи з природно-географічних умов Туркменістану, виникала проблема використання водних ресурсів, адже майже 90 % оброблюваної землі тут зрошувалися. Дрібні селянські господарства утримувати величезні іригаційні споруди не були у змозі [7, с. 10].

Все це призвело до суперечливих результатів проведеної в Туркменістані в 90-ті рр. XX ст. аграрної реформи. З одного боку, тут зберігалися колгоспи, радгоспи та планова економіка, оскільки виробництво основних сільськогосподарських культур країни – бавовни та зернових – і надалі регулювалося обов'язковими планами, які не завжди виконувалися. Так, у результаті неврожаю 1996 р. валовий збір бавовни-сирцю впав на 0,4 млн т, що було в 3,5 рази менше показників 1991 р. [17, с. 45].

Незважаючи на зростання посівної площі під зернові культури, Туркменістан і по сьогоднішній день не є в змозі забезпечити свої потреби у хлібі. Єдиний позитивний результат туркменської аграрної реформи був помітний у тваринництві. Через те, що майже все поголів'я худоби віддали приватним особам, це значно активізувало підприємницьку ініціативу і призвело до суттєвого зростання виробництва молока і м'яса.

Здійснювались спроби проведення реформ і в сфері соціального забезпечення. Так, за пропозицією туркменського лідера С. Ніязова, Меджліс Туркменістану законодавчо запровадив для громадян країни безкоштовне користування електроенергією, природним газом, водою та харчовою сіллю. Продаж борошна здійснювався за фіксованими цінами. Окрім того, було скасовано платню за оренду муніципального, а також фінансові платежі та податки на оплату приватного житла. Державою дотувалась вартість хліба, борошна, проїзду у громадському транспорті, бензину, дизельного палива тощо. Наприклад, за 1 дол. США можна було заправити бак легкового автомобіля, або купити в магазині 25 буханців хліба, або 250 разів проїхати в маршрутному міському автобусі чи троллейбусі [1, с. 152, 153].

Стосовно пенсійного забезпечення, то в країні були переглянуті умови та розміри виплати пенсії за віком, зокрема збільшено віковий ценз для чоловіків (62 роки) та жінок (57 років), які виходять на пенсію

[6, с. 150]. В результаті цих змін, для значної частини населення пенсії було скорочено на 20–30 %, а сільські мешканці стали отримувати мінімальний її розмір, який по тодішньому неофіційному курсу становив 10 дол. США [6, с. 151].

Серед проведених в країні соціальних реформ, найбільшої шкоди завдали реформи охорони здоров'я та освітньо-культурної сфері. Відповідно до розробленої з ініціативи С. Ніязова програми «Охорона здоров'я», в Туркменістані було запроваджене обов'язкове медичне страхування і виписування рецептів на ліки виключно туркменською мовою, яка повинна була замінити традиційну латинську. Поряд з цим, в країні розпочалося масове скорочення лікарів та медичних установ. Так, у березні 2004 р. за наказом С. Ніязова було звільнено 15 тис. медичних працівників, більшість з яких становили медичні робітники середньої ланки – медсестри, акушерки, санітарки, фельдшери [3, с. 19]. Зачинялися також сільські поліклініки, а лікування переводилося до обласних чи столичних лікувальних закладів та діагностичних центрів.

У результаті проведеної реформи охорони здоров'я, чисельність лікарів усіх спеціальностей у 2004 р. в порівнянні з 2000 р. скоротилася у розрахунку на 10 тис. осіб населення з 29,3 до 27,1, або на 7,5 %, сімейних лікарів – з 6,5 до 6,2, або на 5 %, середнього медичного персоналу – з 78,6 працівників до 47,8 працівників, чи на 39 % [22, р. 145].

В середині 90-х рр. ХХ ст. в Туркменістані була розроблена програма «Освіта», названа іменем С. Ніязова, яка докорінно змінила систему навчання та підготовки кадрів. На її основі, замість десятирічного навчання середня школа перейшла на дев'ятирічне. У школах було припинено викладання іноземних мов, основ фізичної культури та трудового навчання.

Припинили свою роботу всі середні професійні навчальні заклади, які готували спеціалістів середньої ланки.

У сфері вищої освіти також були запроваджені нововведення, які полягали у ліквідації заочного та вечірнього навчання. Період навчання у закладах вищої освіти скоротився до 3,5 замість 4–5 років. Окрім того, для вступу до закладу вищої освіти, починаючи з 2003 р., був необхідний дворічний стаж роботи, а сам вступ здійснювався на підставі співбесіди. Фактичне навчання тривало 2 роки, потім слідувала практика на виробництві протягом 1,5 років, після чого у технічних вишах студенти повинні були захистити дипломну роботу, а у гуманітарних – скласти випускні іспити [8, с. 90].

Така система навчання та підготовки кадрів, що здійснювалася в Туркменістані протягом 12 років, негативно відобразилася на рівні інтелектуальної та професійної підготовки туркменської молоді. С. Ніязов також розпорядився вважати дипломи, що були отримані за кордоном – не дійсними.

Загалом, чисельність студентів у закладах вищої освіти з розрахунку на 10 тис. осіб населення Туркменістану скоротилася в 3,2 рази, а в середніх спеціальних – у 13,6 разів [3].

В науковій сфері усередині 90-х рр. ХХ ст. з ініціативи С. Ніязова було переглянуто систему наукового забезпечення, і в результаті закрито і ліквідовано велику частину науково-дослідних установ фундаментального та прикладного спрямування. Припинили свою діяльність ради по захисту кандидатських та докторських дисертацій, аспірантура та докторантура при закладах вищої освіти та науково-дослідних інститутах. На додаток до всього, в 2000 р. у Туркменістані введено латинську граматику замість кирилиці [3]. До такого нововведення країна виявилася зовсім не підготовленою, адже вся навчальна, наукова, технічна, гуманітарна, художня та інша література були на кирилиці і це ще більш загострило ситуацію в системі наукового забезпечення та підготовки наукових кадрів. В результаті цих перетворень 80–90 % науковців були скорочені.

Чисельність працівників у сфері науки та наукового обслуговування скоротилася з 13,9 тис. осіб у 1991 р. до 6,9 тис. осіб у 1997 р. та до 5,2 тис. чоловік у 1998 р. [19]. На початку 1990-х рр. лише у системі Академії сільськогосподарських наук Туркменістану працювало 291 особи з вченим ступенем доктора і кандидата наук, а за станом на 1 січня 2007 р. у всіх науково-дослідницьких та конструкторських організаціях Туркменістану чисельність працівників, які мали вчений ступінь, склала 235 осіб, у тому числі докторів наук – 41, кандидатів наук – 189 [16, с. 50]. Окрім того, розпочався відтік найбільш кваліфікованих наукових кадрів в інші країни.

У сфері культури реформа була спрямована на формування культу особи С. Ніязова, як Туркменбаши (батька туркмен). Основна ідеологічна лінія, яку проводило тогочасне керівництво Туркменістану, полягала в твердженні, що туркмени є великою нацією, яку несправедливо принижували радянська система і російський царизм. З цією метою в країні було заборонено вивчення творів туркменських письменників зі світовим ім'ям, як, наприклад, Берди Кербабасев, а також ліквідовану кіностудію «Тукменфільм» імені Алти Карлієва [16, с. 51, 52].

В результаті, в Туркменістані протягом 15 років не було створено жодного художнього фільму. Повністю припинили або змінили сферу діяльності всі кінотеатри Туркменістану. У 2001 р. С. Ніязов скасував балет, оперу, цирк, Національний ансамбль народного танцю [16, с. 52].

Взамін, для всі учнів середньої та вищої шкіл ввели обов'язкову форму національного одягу. Школярі повинні були щодня перед початком занять читати «Клятву» С. Ніязову на вірність. До зовнішнього вигляду студента чи державного службовця пред'являлися стандартизовані вимоги. Навіть вимагалася, щоб зубні коронки виготовлялися не з кольорового металу, а мали білий колір, як у С. Ніязова.

У 2005 р. було заборонено виконання нетрадиційної музики на телебаченні, радіо та у громадських місцях, а також фонограми під час

виступів артистів. У дуже обмежених параметрах дозволялося користування Інтернетом. Оскільки С. Ніязов вважав, що достатніми книгами є Коран та його твір «Рухнама», то в інших книгах не було «жодної необхідності». За його розпорядженням у 2006 р. робота усіх бібліотек країни припинялася [3].

Вводилась заборона на ввезення до Туркменістану газет та журналів, виданих в інших країнах. У самій країні влада припинила видання багатьох газет та журналів, особливо статистичних матеріалів та щорічників. Загалом в культурному плані, країна була повністю ізольована від зовнішнього світу.

За період правління С. Ніязова в Туркменістані встановлено понад 14 тис. пам'яток та бюстів з його зображенням. Окрім того, було виготовлено десятки тисяч настільних бюстів для обов'язкового розміщення у кабінетах адміністративних працівників. Декілька статуй С. Ніязова були вкриті золотом. Найбільшою серед них, є його скульптура в Ашхабаді, висотою 75 м, яка обертається за рухом Сонця. Звичайно, на це йшли величезні державні кошти [16, с. 51, 52].

Зображення С. Ніязова також були розміщені на тисячах плакатів, транспарантів, портретів, фотографій тощо, які розповсюджувалися по всьому Туркменістану. Зокрема, на початку всіх передач національного телебачення та перших шпальт газет, вздовж автомобільних шляхів, на вулицях міст та селищ, у приміщеннях установ, військових частин, вищих та середніх закладів освіти, мечетей тощо. Окрім того, всім адміністративним керівникам видавався нагрудний знак, на якому було зображено профіль погруддя С. Ніязова.

Соціально-економічні реформи, які проводилися в Туркменістані в період правління С. Ніязова та їхні результати носили досить суперечливий характер. З одного боку, ці реформи були спрямовані на формування у туркменського суспільства ринкових відносин та

туркменської національної ідентичності. З іншого боку, їхня реалізація призвела до падіння економіки та життєвого рівня широкого загалу туркмен, занепаду освіти, науки та культури.

В результаті економічних реформ були сформовані економічні основи існування нинішнього туркменського авторитарного політичного режиму, при якому всі основні галузі економіки перебувають під безпосереднім контролем правлячої верхівки країни. На сьогоднішній день, в країні відсутні правила чесної і прозорої конкуренції, не сформований середній клас, а саме туркменське суспільство є досить поляризованим, що таїть в собі загрозу майбутніх соціальних потрясінь в країні.

Реформи в соціальній та культурно-духовній сфері були спрямовані перш за все на формування культу особи президента держави С. Нізова, як основного консолідуючого чинника туркменської нації. Єдиним їхнім позитивним результатом є той, що в період правління С. Нізова, в країні не було жодного інциденту кровопролиття, пов'язаного з перебудовою та формуванням національної держави. В цьому відношенні Туркменістан, на відміну від інших нових незалежних держав, залишається найбільш стабільною країною.

Використані джерела та література

1. Дадабаев Т. Постсоветский Туркменистан: условия жизни, доверие между людьми, источники беспокойства. *Центральная Азия и Кавказ*. 2006. № 4 (46). С. 147–157.
2. Данков А. Развитие экономики Туркменистана в первые годы независимости (1992–1998 гг.). *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 374. С. 88–93.
3. Ибрагимов Б. Реформы образования в Туркменистане в эпоху могущества. *Педагогические науки*. 2015. № 5 (74). С. 18–20.

4. Казанцев А. Туркмения: Прогноз будущего. URL: <http://www.globoscope.ru/content/articles/948/>

5. Каменев С. Экономика Туркменистана на современном этапе. *Центральная Азия и Кавказ*. 2002. № 3. URL: <http://www.ca-c.org/journal/rus03-2002/21.kamprimgu.shtml>

6. Кожухар О. Еволюція політики Китаю в Центральній Азії (90 –рр. XX ст. – поч. XXI ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Історія та географія»*. 2013. Вип. 47. С. 97–112.

7. Кошкин В. Актуальные проблемы развития рыночных реформ в Туркменистане. *Экономика и управление собственностью*. 2008. № 1. С. 8–12.

8. Литвинова Е. Развитие системы образования в республике Туркменистан. *Вестник Ассоциации ВУЗов туризма и сервиса*. 2014. Т. 8. № 4. С. 85–93.

9. Ляшенко Т. Вектори політичних трансформацій держав Центральної Азії: автореф. дис. д-ра політ. наук. К., 2013. 30 с.

10. Метельова Т. Туркменістан: особливий шлях чи неодоленість. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи*. Збірник наукових праць. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К., 2016. С. 164–178.

11. Онацький М. Кліни Туркменістану (історико-політичний аспект). Продовження. *Сучасне суспільство*. 2019. №1. С. 109–119.

12. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за ред. к.і.н., доц. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2017. 288 с.

13. Оськина О. Политическая элита Туркмении: традиции и перспективы. *Кастийский регион: Политика, экономика, культура*. 2014. №2 (39). С. 66–74.

14. Рудяков П. Посттранзитний антирадянський світ: 30 років без СРСР. К.: Інтерсервіс, 2021. 336 с.

15. Сапаров Н. Об особенностях «Туркменской модели демократии». URL: <http://www.ca-c.org/journal/cac-08-2000/26.saparov>.

16. Станчин И. Туркменистан: социальные реформы (продолжение). *Синергия*. 2015. №2. С.40–52.

17. Станчин И., Лерман Ц., Седик Д. Потенциал роста доходов сельского населения Туркменистана на основе альтернативных сельскохозяйственных культур. Будапешт, 2011. 78 с.

18. Цапко О. Тоталітарний характер політичної системи сучасного Туркменістану: історико – політичний аспект. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 4 (20). С.76–92.

19. Lerman Z., Stanchin I. Institutional changes in turkmenistan's agriculture: impacts on productivity and rural incomes. *Eurasian Geography and Economics*. 2004. Т. 45. № 1. С. 60–72.

20. Lerman Z., Stanchin I. Agrarian Reform in Turkmenistan. *Policy Reforms and Agriculture Development in Central Asia*. N.Y. : Springer, 2006. P. 221–236.

21. OSCE. Office for Democratic Institutions and Human Rights. GAL/55/99. December 6, 1999. Warsaw, Poland.

22. Statistical Yearbook of Turkmenistan 2000–2004. *National Institute of the State Statistics and Information of Turkmenistan*. Ashgabat, 2005.

УДК 94:330.34(575.1)“1991/2023”

Людмила Хойнацька

<http://orcid.org/0000-0001-7324-5461>

УЗБЕЦЬКИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО СЕКТОРА (1991–2023)

У статті розглядається комплекс проблем, пов'язаних з пошуком керівництвом Узбекистану власної моделі економічного розвитку після здобуття незалежності. Висвітлюються аспекти, пов'язані з негативними рисами господарювання, успадкованими від радянської епохи, інерцією неринкових відносин, однобічною галузевою орієнтацією. Розкриваються мотиваційні чинники формування «узбецької моделі» розвитку економічної системи, її сильні сторони і недоліки. Констатується, що завдяки реформам уряду держави вдалося запустити ринкові механізми в країні, збалансувати розвиток різних галузей виробництва, відмовитися від домінуючої бавовняної складової агропромисловості й експорту. Розкриваються засоби і результати оптимізації інвестиційного клімату в країні, що сприяє притоку зарубіжних капіталів і стимулює економічний поступ. Водночас аналізуються недоліки нової системи господарювання, що характеризується невирішеністю проблеми трудової міграції і зайнятості, надмірною роллю держави в економічному житті, що перешкоджає швидкому зростанню життєвого рівня населення Узбекистану.

Ключові слова: Узбекистан, економічні реформи, промислова політика, зовнішньоекономічні зв'язки, інвестиції, торгівля.

Khoinatska L. Experience of economics sector reform in Uzbekistan (1991–2023)

The article investigates a complex of problems related to the search by the leadership of Uzbekistan for its own model of economic development after gaining independence. Aspects related to the negative management inherited from the Soviet era, due to stagnation of non-market relations, and one-vector industry orientation, are highlighted. Motivational

factors of the formation of the "Uzbek model" of the economic system development, its strengths and weaknesses are revealed. It is noted that the state government reforms enabled to launch market mechanisms within the country, balance the various branches production development, abandon the dominant cotton component of agricultural industry and export. The means and results of optimizing the investment climate in the country that contributes to the inflow of foreign capital and stimulates economic progress, are disclosed. At the same time, the shortcomings of the new economic system that is characterized with the unsolved problems of labor migration and employment, and with the excessive role of the state in economic life that impedes the rapid growth of standard of living of the population of Uzbekistan are analyzed.

Keywords: *Uzbekistan, economic reforms, industrial policy, foreign economic relations, investments, trade.*

31 серпня 1991 р. Узбекистан проголосив свою незалежність, а 29 грудня 1991 р. відбулися перші всенародні вибори президента нової суверенної держави. Національним лідером став Іслам Карімов, який отримав 86% голосів виборців й очолював республіку до 2016 р.

Відомо, що у радянський період структура господарського комплексу Узбекистану була деформована, територіальна спеціалізація виробництва зводилася насамперед до забезпечення потреб промисловості Радянського Союзу у бавовні.

Метою нашого дослідження є з'ясування механізмів реформування економічної системи Узбекистану у перехідний період від соціалістичної до комбінованої системи господарювання.

Комплексний аналіз зазначеної теми передбачає встановлення мотиваційних чинників, програми дій і практичних кроків, зорієнтованих на модернізацію економічного організму країни та характеристику їх наслідків.

Після розпаду СРСР економічні зв'язки між республіками, що входили до його складу, виявилися зруйнованими. Внаслідок низки деструктивних процесів узбецька економіка опинилася на межі колапсу. Узбекистан з розрахунку на душу населення серед пострадянських країн опинився: за валовим внутрішнім продуктом – на 12-му місці, за соціальним розвитком – на 13-му місці, за грошовими надходженнями населення – на 15-му місці. Рівень національного доходу на душу

населення порівняно з середньосоюзним показником скоротився удвічі, продуктивності праці у промисловості – у 2,5 разів, споживання м'яса і молока – у понад 2,5 разів [1, с. 5].

Ситуація потребувала запровадження термінових комплексних заходів, спрямованих на запобігання катастрофічному спаду економіки, повній руйнації господарських, виробничих і фінансових зв'язків, масовому безробіттю. Серйозну проблему становила загроза розростання міжнародних, міжрелігійних і кланових антагонізмів.

Високий рівень інфляції, що вимірювалася понад тисячами відсотків на рік, примусив уряд у 1994 р. піти на певні економічні реформи.

Головним завданням, що постало перед урядом Узбекистану, став перехід до нових економічних взаємовідносин, заснованих на ринкових механізмах. Реформи необхідно було проводити з урахуванням існуючих соціально-економічних реалій, суспільно-політичних настроїв та морально-психологічного стану населення республіки. На той час відчувався гострий дефіцит паливно-енергетичних ресурсів, споживчих і продовольчих товарів. Узбекистан, який мав величезні підтвержені запаси природного газу, нафти і газового конденсату для забезпечення потреб промисловості й населення, щорічно завозив близько 6–7 млн т нафти і нафтопродуктів, витрачаючи величезні валютні ресурси. Імпортувалися також м'ясо-молочні вироби, цукор, картопля та інша номенклатура харчових продуктів [2].

У перші роки незалежності перехід до ринкових економічних відносин характеризувався створенням інститутів ринкової інфраструктури (міжгалузевих об'єднань, асоціацій, консорціумів тощо), формуванням конкурентного середовища, відродженням приватної власності, забезпеченої конституційними гарантіями.

Політика І. Карімова спрямовувалася на попередження різкого соціального розшарування. З цією метою зберігалася державна власність у

стратегічно важливих галузях економіки, для чого застосовувалися механізми контролю акціонерного капіталу. В той же час приватному капіталу передавалася частина великих, проте переважно середніх і дрібних державних підприємств. Забезпечувалися державна постприватизаційна підтримка та розвиток дрібного бізнесу.

Однак у 1996 р., у зв'язку з прагненням прискорити розвиток індустріальних галузей Узбекистану, економічний курс було змінено у бік активації інструментів державного втручання. Здійснювався прямий розподіл ресурсів, адміністративне регулювання товарних цін, обмінного курсу, створення штучних монополій, надання податкових, кредитних та інших пільг окремим підприємствам, обмеження імпорту тарифними і нетарифними бар'єрами та інші заходи подібного змісту.

На початку 2000-х рр. уряд Узбекистану змінив структуру економіки завдяки використанню ренти/виторгу від видобутку сировини та сприятливих умов зовнішньої торгівлі (світових цін) з метою переходу від аграрної економіки, що переважала в радянські часи, до економіки з виробництва мінеральної сировини (природного газу, міді, золота, урану тощо). В основу промислової політики було покладено протекціонізм (захист від конкуренції), запроваджено субсидії, централізовані цільові кредити, обов'язковий продаж частини валютного виторгу підприємств державі за офіційним валютним курсом, підтримку завищеного офіційного курсу національної валюти (сум) щодо вільно конвертованих валют для забезпечення дешевого імпорту машин, обладнання та проміжних матеріалів для підприємств з державною часткою власності. Така промислова політика, хоча і підтримувала зростання ВВП, сприяла розвитку капіталомістких галузей економіки, натомість обмежувала можливості для розвитку приватного сектору і збільшення кількості малих та середніх підприємств. За даними Міністерства макроекономіки і статистики країни річний рівень інфляції у 2000 р. становив 26,5 %, а 40 %

населення Узбекистану перебувало за межею бідності.

Негативні тенденції економічного життя спричинили зростання безробіття та поислення викликів для забезпечення соціальної та екологічної стійкості. Найбільший рівень безробіття спостерігався в сільській місцевості. У той час, коли колгоспи/радгоспи перетворювалися на індивідуальні господарства, основна частина сільської робочої сили опинилась де-факто безробітною. Багато малозабезпечених сімей у пошуках роботи переїхали у великі міста або за кордон. Спроби створення робочих місць виявилися лише частково успішними. Упродовж 2009–2013 рр. щорічно створювалося близько 970 тис. нових робочих місць переважно у сфері громадських робіт, муніципального й інфраструктурного благоустрою, будівництва і послуг, мікро- та малих підприємств, у сфері надомної праці за місцем проживання. Проте у короткий термін майже третина новостворених робочих місць скорочувалася через припинення роботи підприємств, тому у чистому вигляді залишилося 2/3 від їхньої загальної кількості.

Робота, яку надавали власники мікро- і малого бізнесу, була сезонною або з частковою зайнятістю. За офіційною статистикою 38 % робочих місць у 2013 р. перебувало у неформальному секторі, згідно з незалежними дослідженнями – близько 58 %. Неформальна зайнятість спостерігалася не тільки в сільському господарстві, а й у промисловості і сфері послуг. У країні практикувалося продовження радянської традиції «суботників», коли тисячі вчителів, студентів, учнів та держслужбовців щороку виїжджали на поля на неоплачувану роботу зі збирання бавовни. Світову спільноту турбувала ситуація з використанням дитячої праці під час збирання бавовни.

Для роботи у секторі неформальної зайнятості переважно залучалися чоловіки, сільські мешканці, особи з низьким рівнем освіти, 90 % з яких працювали у фірмах, що налічували менше шести працівників [3, с. 9, 10].

Нестача робочих місць та низька заробітна платня спонукали населення емігрувати у пошуках кращого життя. Наднизькою заробітна плата залишалася у сільському господарстві, де була зайнята більша частина населення. Робота на промислових підприємствах, будівництві, транспорті оплачувалася краще. Середній рівень зарплати був у торгівлі, освіті, медицині. Узбецьке населення переважно емігрувало до Росії, Південної Кореї, частково Японії.

Завдання боротьби з безробіттям, бідністю, задоволення соціальних потреб населення держава частково делегувала на такий демократичний орган самоврядування як сусідсько-територіальна громада – махалля [4]. Відповідно до Закону Республіки Узбекистан «Про органи самоврядування громадян» (1999, нова редакція), махалля наділялася такими новими функціями як захист сім'ї та жінок, турбота про літніх людей, надання соціальної підтримки, сприяння здійсненню контролю за роботою торгівлі, побутового обслуговування, санітарно-екологічними нормами тощо. У 2003 р. у країні функціонувало 9 726 махалля у 112-ти містах, 1 331-му кишлаку та 141-му аулі [5, с. 25]. Уряд дозволив махалля займатися господарською діяльністю: створювати промислові цехи, їдальні, магазини тощо, відповідний прибуток від яких спрямовувався у фонд махалля. Певну фінансову підтримку на проведення тих чи інших заходів надавали заможні люди, які проживали в махалля. Махалля співпрацювали з промисловими підприємствами, розташованими на їх території та біржами праці з метою працевлаштування безробітної молоді.

За рахунок благодійного фонду «Махалля» у 2003 р. нужденним сім'ям було виділено 500 млн сумів, безкоштовно оздоровлено в літніх таборах 240 тис. дітей з багатодітних сімей, надано матеріальну допомогу 25 тис. одиноких пенсіонерів та інвалідів на 630 млн сумів і додаткові засоби для закупівлі ліків [6, с. 282–294].

Проте темпи скорочення рівня бідності, задекларовані урядом, у

співставленні зі зростанням ВВП було низьким. Так, від 2002 до 2013 рр. ВВП на душу населення зріс на 197 %, а рівень бідності знизився лише на 48,7 %. На цей період 1 % зростання ВВП на душу населення в Узбекистані у середньому відповідав зниженню рівня бідності на 0,5 %, що значно нижче середніх показників для країн, що розвиваються і у яких 1 % збільшення ВВП на душу населення відповідає зниженню рівня бідності від 0,6 до 3 % [3, с. 11].

Курс на індустріалізацію та державний контроль над економікою дали певні позитивні результати. У короткий термін реалізовувались цільові програми з видобутку і переробки власної вуглеводної сировини, здійснювались необхідні інвестиції із залученням зарубіжного капіталу. Як наслідок, було побудовано Бухарський нафтопереробний завод (1997), модернізовано й реконструйовано Ферганський та Алти-Арикський нафтопереробні заводи. Зведено унікальні за своїми можливостями Шуртанський (2001), Устюртський (2016) і Кандимський (2018) газохімічні комплекси. За рахунок побудованих і реконструйованих за роки незалежності заводів Узбекистан з імпортера нафти перетворився на експортера нафтопродуктів. Також було побудовано автомобільні заводи в містах Асака (1996), Самарканд (1996), Піттак (2014) завдяки чому забезпечення населення автомобілями в розрахунку на 100 сімей зросло до 2016 р. у 6 разів [2].

Обсяг виробництва промислової продукції в Узбекистані у 2015 р. збільшився на 8 %, продукції сільського господарства – майже на 7 %, будівельно-монтажних робіт – майже на 18 %. У країна було освоєно інвестицій в еквіваленті 15,8 млрд дол. США та створено понад 980 тис. робочих місць, з яких понад 60 % – у сільській місцевості [7].

В аграрному секторі 75–80 % земель, що оброблялися, раніше відводилося під вирощування бавовника та пшениці. З 2008 р. керівництво держави почало скорочувати площу посівів бавовника та відводити землі

для інших цілей, а саме під збільшення посівів пшениці та садових культур, оскільки бавовна на той час становила лише 9 % експорту.

Результати реформ на основі «узбецької моделі» були позитивно оцінені міжнародними експертами. Як наслідок, Всесвітній економічний форум у своєму рейтингу 2015 р. включив Узбекистан у п'ятірку країн, що швидко розвиваються [8].

Однак глобальна фінансова криза 2015 р. торкнулася й Узбекистану. У республіці спостерігалася масова затримка виплат зарплат, інколи на кілька місяців, не тільки робітникам, а й працівникам силових структур. Знижувалася ділова активність. Грошові перекази з Росії, до якої виїжджала переважна більшість заробітчач, в Узбекистан скоротилися з 5,581 млрд дол. у 2014 р. до 3,05 млрд дол. у 2015 р. [9].

Авторитарно-клановий метод управління економікою за часів І. Карімова сприяв процвітанню корупції, в якій були замішані навіть члени сім'ї самого президента республіки. Так, широкого світового розголосу набула справа щодо передачі шведською телекомунікаційною групою TeliaSonera 320 млн дол. підставній компанії Takilant, пов'язаної з донькою президента Г. Карімовою в обмін на ліцензії та дозвільну документацію для роботи на ринку Узбекистану. Наразі Г. Карімова відбуває 13-річний термін тюремного ув'язнення за звинуваченням у корупційній діяльності, заснованій на її зв'язках з міжнародною кримінальною групою, яка займалася отриманням хабарів у телекомунікаційному секторі Узбекистану, розтрату державних коштів та шахрайство [10]. Скандал навколо кампанії TeliaSonera, за яким пішли й інші корупційні процеси, підірвали репутацію країни.

14 грудня 2016 р. незмінного президента Іслама Карімова, який помер, змінив Шавкат Мірзієєв, що продовжив курс на поглиблення процесів лібералізації економіки, спрямованих на модернізацію та інтеграцію країни у світову економіку. Першими реформами стали: запровадження вільного

обмінного курсу національної валюти, створення сприятливих умов для інвесторів, організація вільних економічних зон (ВЕЗ) з пільговими умовами для ведення бізнесу.

Суттєвих змін зазнала і система управління економікою. Для підвищення рівня системності реформування економіки, запровадження сучасних інформаційних систем управління було створено Національне агентство проектного управління, Державний комітет з інвестицій, відповідальний за координацію формування і реалізацію єдиної державної інвестиційної політики та залучення іноземних інвестицій.

У теперішній час в Узбекистані функціонує 24 вільні економічні зони, учасники яких звільняються від сплати земельного податку, податку на прибуток, на нерухомість, єдиного податкового платежу, а також від мита на імпорт обладнання та комплектуючих, що ввозяться для власних виробничих потреб. 23 ВЕЗ спеціалізуються на сфері промисловості та одна на сільському господарстві. Загалом у період 2008–2022 рр. на територіях ВЕЗ було реалізовано 604 проекти на суму 3,2 млрд дол., з яких прямі іноземні інвестиції становили 896,9 млн дол., за рахунок чого було створено 55 тис. нових робочих місць. Найвагоміші проекти реалізовані у ВЕЗ «Ангрен», «Навої», «Ургут», «Коканд». В зазначений період підприємствами-учасниками ВЕЗ було вироблено понад 500 видів промислової продукції та експортовано продукції на 283,1 млн дол. [11].

Продовжується курс на будівництво та модернізацію нових підприємств індустрії. У 2020 р. запущено Ташкентський металургійний завод з виробництва холоднокатаного прокату з оцинкованим і полімерним покриттями [12]. У Кашкадар'їнській області 2021 р. відкрито перший в країні завод «Uzbekistan GTL» з глибокої переробки газу, головною продукцією якого є синтетичне, екологічно чисте паливо, зокрема, для літаків. На заводі встановлено понад 10 тис. одиниць обладнання, виробленого майже на 130-ти провідних підприємствах 24-х держав, серед

них – Японії, США, Німеччини, Італії, Великобританії, Росії, Китаю. Отримано 140 міжнародних ліцензій і патентів на технологічні рішення, обладнання і виробничі процеси. У Сирдар'ї у 2023 р. розпочав роботу завод місцевої компанії Asaka Motors з виробництва трьох моделей Eceed: кросоверів LX, TXL, VX. Також в Узбекистані у 2023 р. офіційно зареєстроване спільне з Китаєм підприємство з виробництва і продажу електромобілів Uzbekistan Factory, яке пропонує покупцям три моделі легковиків марки BYD.

Велика увага в Узбекистані приділяється розвитку аграрного сектору та інфраструктури – будівництву доріг, мостів, транспортних вузлів, що сприяють зростанню торгівлі й логістики. Ухвалено «Стратегію розвитку сільського господарства Республіки Узбекистан на 2020–2030 роки». В основі Стратегії лежить створення орієнтованого на експорт агропродовольчого сектору, збільшення доходів виробників сільського господарства, кількості нових робочих місць, продовольчої безпеки і сталого використання природних ресурсів [13].

Хоча Узбекистан посідає шосте місце серед світових виробників бавовни, програма розвитку сільського господарства передбачає подальше скорочення посівів під бавовник та пшеницю з одночасним збільшенням площ під плодовоовочеві культури, будівництво складів-холодильників та інших споруд для зберігання та переробки зібраного врожаю і продуктів тваринництва.

Загальний обсяг продукції сільського господарства в Узбекистані у січні–вересні 2023 р. сягав 104,1 % до аналогічного періоду минулого року. Аналіз за категоріями господарств показав, що 67,1 % загального обсягу продукції припадає на дехканські і підсобні господарства, 27,4 % – на фермерські, 5,5 % на організації, що займаються сільськогосподарською діяльністю [14]. Щорічно в Узбекистані до збору бавовника залучалося майже 2,5 млн осіб. За даними Міжнародної організації праці, у 2021 р.

республіці вдалося позбавитися примусової і дитячої праці у виробничому циклі бавовни [15].

Однією з важливих галузей національної економіки Узбекистану є тваринництво. На його частку припадає близько 50 % ВВП, що виробляється у сільському господарстві. Проте продуктивність тваринництва залишається низькою порівняно з Туреччиною і Казахстаном. Місцеві виробники не мають можливості задовольнити внутрішній попит на відповідні продукти харчування. Кількість дрібних фермерів (дехкан) становить близько 4,8 млн осіб. Продуктивність їхньої праці значно поступається фермерським господарствам і агрофірмам. Сприяння створенню та розвитку продуктивного сектору тваринництва надає Всесвітній банк. Так, рада виконавчих директорів банку ухвалила проєкт «Розвиток сфери тваринництва в Узбекистані. Фаза 2» з виділенням для його реалізації 240 млн дол. [16].

Каталізатором реальних перетворень в аграрному секторі слугують фермерські господарства. З метою виробництва конкурентоспроможного асортименту товарів, збільшення витрат на інновації сільськогосподарські підприємства кооперуються для збереження власних цілей і одночасно своєї незалежності. Для цього створюються регіональні агропромислові кластери. Діяльність кластерів заснована на взаємодії підприємств сільськогосподарського машинобудування, переробних підприємств, консалтингових організацій, науково-виробничих, навчально-освітніх організацій, фінансових інститутів. Кластери формують необхідну базу для трансфертів, оскільки дають змогу поєднувати аграрну науку, організаційно-проєктні розробки та нові високотехнологічні виробництва.

Збільшення робочих місць створює умови для скорочення трудової міграції. Російсько-українська війна, девальвація рубля, страх бути призваними до лав російської армії скоротили кількість мігрантів до Росії. Так у першому кварталі 2022 р. на батьківщину повернулося 133 тис.

узбецьких мігрантів. Популярними напрямками для пошуку роботи наразі виступають Казахстан і Туреччина. Уряд Узбекистану уклав угоди щодо зовнішньої трудової міграції з Південною Кореєю, Росією, Японією, ОАЕ, Казахстаном, Туреччиною, Ізраїлем, а також веде переговори з Португалією, Великобританією, Саудівською Аравією [17, с. 18, 20].

Значну частину економічного життя країни складає зовнішньоторговельна діяльність. Згідно зі звітом Держкомстату, у 2022 р. Узбекистан здійснював торговельні відносини з 204-ма державами, обсяг його зовнішньої торгівлі вперше досяг позначки в 50 млрд дол. Республіка експортує переважно золото, бавовник, нафтопродукти, газ, овочі та фрукти. Пріоритету набуває розвиток електротехнічної промисловості. Якщо у 2017 р. республіка експортувала 25 видів електротехнічних товарів, то у 2022 р. – вже 200. Уперше на зовнішній ринок вийшли 11 підприємств Ферганської, Самаркандської, Кашкадар'їнської і Ташкентської обл. [18].

Найбільші обсяги зовнішньої торгівлі припадають на Росію, Китай, Туреччину, Казахстан та Киргизстан.

Узбекистан імпортує мінеральне паливо, електричні машини, обладнання, медикаменти, вироби з чорних металів, деревину, зернову продукцію тощо. Найбільшими торговельними партнерами з імпорту товарів до Узбекистану залишаються Китай, Росія, Казахстан, Південна Корея і Туреччина [19].

З метою збільшення прибутків підприємств від 1 травня 2022 р. до 1 січня 2023 р. в країні діяла нульова ставка мита на імпорт 22-х видів продовольчих товарів. Крім того, залишалися в силі нульові ставки мит для м'яса птиці, борошна, зерна, соняшникової та бавовняної олії, а також мила та миючих засобів, введені наприкінці 2021 р. Також тимчасово скасовувалася вимога обов'язкового маркування імпортних продуктів узбецькою мовою – від цього вигравали країни з невеликим обсягом

імпорту в Узбекистан. До 1 січня 2024 р. нульові митні ставки частково подовжили на імпорт п'яти товарів, включаючи м'ясо, олію, борошно, мило та миючі засоби [20].

Від 2001 р. між Україною та Узбекистаном діє угода про зону вільної торгівлі. У 2021 р. Україна увійшла до топ-10 основних торгово-економічних партнерів Узбекистану (8-ме місце) з товарообігом 737,1 млн дол. Підприємства України експортувала м'ясо, рослинну олію, кондитерські вироби, металевий прокат тощо. Узбекистан поставляв плодоовочеву, текстильну продукцію, азотні та калійні добрива, легкові автомобілі та ін. Через складну логістику внаслідок російської агресії у 2022 р. Україна посіла вже лише 20-те місце в рейтингу торговельних партнерів Узбекистану із показником 306,8 млн дол. (український експорт – 228,2 млн дол., узбецький експорт – 78,6 млн дол.) [21].

На узбецький ринок вийшли українські фармацевтичні компанії Фармак і Лекхім, компанія з виробництва добрив та засобів захисту рослин Укравіт, алкогольний холдинг Global Spirits, маркетплейс Zakaz.ua та онлайн-рітейлер Rozetka, український сервіс таксі Uklon. Кількість українських сервісних компаній в Узбекистані, імовірно, зростатиме. Водночас в Україні працює 35 спільних підприємств за участю узбецького капіталу. Основними сферами їхньої діяльності є виробництво товарів народного споживання, поставки на український ринок номенклатури експортної продукції, надання послуг.

В останні роки Узбекистан активізував свою участь в діяльності СНД: долучився до роботи 24-х органів галузевого співробітництва, бере участь у діяльності 65-ти структур СНД [22].

Наразі реалізується масштабна програма зі створення в Приаральї Зони екологічних інновацій і технологій в рамках спеціальної резолюції, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН.

Уряд Узбекистану орієнтується на співпрацю у галузях економічного

і політичного життя як з країнами Сходу, так і Заходу. Республіка офіційно увійшла до складу Тюркської ради у квітні 2018 р., яку у листопаді 2021 р. під час VIII-го саміту у Стамбулі було реорганізовано в «Організацію тюркських держав» (ОТД).

Лідери ОТД ухвалили стратегічний документ під назвою «Бачення тюркського світу 2040». Ключове місце у ньому відведено взаємодії в економічній галузі: подальшому поглибленню співпраці між тюркомовними державами у вирішенні регіональних та глобальних проблем, створенні транскордонних коридорів і спільного інформаційного простору, розвитку Транскаспійського міжнародного транспортного маршруту, який з'єднує Європу з Китаєм через Туреччину та Азербайджан [23]. Під час проведення саміту лідерів країн-учасниць Шанхайської організації співпраці у Самарканді 2022 р. було підписано 44 документи з питань співробітництва у політичній, торгово-економічній, атомно-енергетичній, транспортній, культурно-гуманітарній та інших сферах.

Узбекистан також бере участь в китайській ініціативі «Один пояс – один шлях», завданням якої є формування взаємопов'язаної транспортної мережі, налагодження практичної співпраці, стимулювання технологічних інновацій, прозорого і справедливого механізму міжнародної кооперації. Упродовж останніх десяти років Китай інвестував в економіку Узбекистану понад 11 млрд дол. В Узбекистані працюють близько 2 тис. компаній із КНР у спеціальних економічних зонах та індустріальних парках, будується олімпійське містечко для проведення Азійських ігор у 2025 р. Наразі Китай надав 25 млрд дол. на будівництво ГЕС у Намаганській і Ташкентській областях, ЛЕП, локомотиви для залізниць, завод авто- і електромобілів та інфраструктуру «Узбектелекому» [24].

Узбекистан долучився до реалізації логістичних проєктів – сухопутних «коридорів» між КНР і Європою. Це шлях із Китаю до Киргизстану, включаючи існуючі колії в Узбекистані, в обхід Росії й

дорога з Афганістану до Пакистану, яка поєднає Узбекистан із морем та дасть йому змогу вийти на нові ринки збуту для своїх товарів [25].

Уряд республіки намагається розширити співпрацю з ЄС шляхом нарощування обсягів і диверсифікації двосторонньої торгівлі, подовження преференційного торгового режиму «GSP+», розвитку транспортних маршрутів, насамперед Транскаспійського транзитного коридору, реалізації спільних програм і проєктів у сферах «зеленої» енергетики, інновацій і високих технологій, цифровізації, екології, освіти, туризму та інших напрямів [26].

У найближчі роки Узбекистан буде поглиблювати взаємодію з країнами ЄАЕС у статусі спостерігача, певним чином адаптуючи нормативні вимоги до торгівлі з державами Євразійського економічного Союзу, вивчаючи баланс плюсів і мінусів від можливого вступу до нього. Члени ЄАЕС є членами СОР.

Узбекистан приєднався до Міжурядової угоди про «Сухі порти» економічної і соціальної комісії для Азії і Тихого океану ООН [27]. Участь в цій угоді дозволить логістичним комплексам країни отримати статус сухопутних портів міжнародного значення. Оскільки країну включили до програми ЄС GSP+, що дозволяє Узбекистану завозити в ЄС ряд товарів без мита, перспективними напрямками з доставки вантажів через сухі порти стануть перевезення наземним транспортом по маршруту Китай – ЄС. Ця можливість дозволить країні стати частиною глобального торгового процесу з переміщення вантажів, аргументом для залучення інвесторів в економіку, спричинить збільшення податкових надходжень і кількість нових робочих місць.

Ще у 1994 р. Узбекистан подав заявку на вступ до Світової організації торгівлі (СОТ), однак до сьогодні не прийнятий до газатції. Прийняття Узбекистану до СОТ затягнулось так надовго через те, що пріоритетом зовнішньоторговельної політики Ташкенту з другої половини 1990-х рр. став протекціонізм. Уряд скорочував імпорт за рахунок

валютного контролю. У вересні 2017 р. Узбекистан ввів процедуру вільного встановлення обмінного курсу на основі попиту і пропозиції. У 2020 р. уряд ухвалив постанову «Про міжвідомчу комісію по роботі з Світовою організацією торгівлі».

Членство в СОТ дозволить Узбекистану встановити зовнішньоторговельні тарифи виходячи з власних інтересів за згодою з іншими учасниками, зберегти низькі митні податки на імпорتنу продукцію, збільшити приплив інвесторів, поступово знизити інфляцію та створити нові робочі місця.

Після здобуття незалежності Узбекистан обрав жорсткий і цілеспрямований курс на розбудову демократичної правової держави з ринковою економікою і розвиненим громадянським суспільством. На першому етапі формування і становлення ринкових відносин (1991–1995) пріоритетом економічних реформ визначалося максимальне стримування падіння рівня внутрішнього споживання та використання виробничих потужностей країни. Промислова політика спрямовувалася на імпортозаміщення. У 1996 р. країна взяла курс на індустріалізацію, в основу якого було закладено інструменти протекціонізму. Як наслідок, поступальний рух спостерігався переважно в урбанізованому середовищі. Натомість у сільській місцевості зростало безробіття, експлуатація держслужбовців та дитячої праці на збиранні бавовни. Абсолютна диктатура І. Карімова на зразок східної деспотії призвела до надзвичайно низького рівня економічної ефективності і темпів соціально-економічного зростання, високих показників незайнятості та зовнішньої трудової міграції, поширення корупції.

За часів президентства Ш. Мірзіяєва (з 2016 р.) відбулися суттєві зміни у пріоритетах економічного і зовнішньополітичного розвитку Узбекистану. Акцент збуло роблено на поглиблені процесів лібералізації економіки, подальшій модернізації підприємств і технологічних ліній. У

сільському господарстві відбувалося розширення посівних площ під овочеві культури та садівництво, збільшення питомої ваги фермерських господарств. Одним з важливих векторів став розвиток тваринництва до такого рівня, щоб забезпечити потреби населення країни.

Нова владна команда провела реформу державних підприємств з метою оптимізації їхньої роботи та збільшення прибутку, спростила умови для ведення бізнесу, запровадила інститут бізнес-омбудсмена.

Керівництво Узбекистану проводить послідовну роботу, спрямовану на залучення іноземних інвесторів та розвиток власного виробництва з високою доданою вартістю. У країні швидкими темпами розвиваються електроніка і мікроелектроніка. Серед трійки країн-інвесторів першої половини 2023 р. – Китай, Росія, Саудівська Аравія.

Загалом Ташкент орієнтується на співпрацю у галузях економічного і політичного життя як з країнами Сходу, так і Заходу. Завдяки участі у різноманітних регіональних альянсах Узбекистан зміцнив економічні і торговельні зв'язки з сусідніми державами, що уможливило розширення ринків.

Економіка сучасного Узбекистану надміру залежна від іноземних інвестицій, політичної ситуації в країнах, з якими він торгує. Як наслідок, у 2023 р. глобальне зростання цін, подорожчання продукції країн – основних постачальників ринку Узбекистану, прискорило зростання рівня інфляції, зниження частки централізованих інвестицій та скорочення темпів зростання промисловості. В економічних відносинах країни все ще спостерігаються протекціонізм і корупція.

За даними дослідницького центру Heritage Foundation, у рейтингу «Індекс економічної свободи–2023» Узбекистан посів 109-те місце серед 176-ти країн і залишився в списку країн з невеликою економікою. Однак з-поміж усіх держав, що відносять до умовного пострадянського світу, економіка Узбекистану сьогодні вважається найдинамічнішою.

Використані джерела та література

1. Акрамов Э.А. Формування «узбецької моделі економічного прогресу. *Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар*. 2016. № 1. URL: https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/E_Akramov.pdf

2. Авазов К.Х. Место и роль Ислама Каримова как политического лидера в устойчивом развитии Узбекистана. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mesto-i-rol-islama-karimova-kak-politicheskogo-lidera-v-ustoychivom-razvitii-uzbekistana>

3. Документ Всесвітнього банку. Звіт № 106454. Фінансовий рік уряду Узбекистану 1 січня – 31 грудня 2015 р. 81 с. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/516181470070366635/text/106454-RUSSIAN-PUBLIC-Uzbekistan-SCD-Final-rus.txt>

4. Положення «Про маххалінські (квартильні) комітети в містах, поселеннях і кишлаках Республіки Узбекистан». Ташкент, 1993.

5. Гадайбоев А. Обод махалла – адолатли, демократик жамият таянчи. *Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари*. 2003. №.1. С. 23–30.

6. Арифханова З. Х. Традиционные сообщества в условиях независимого этнокультурного развития Узбекистана. *Центральная Азия. Традиции и современность*. М. : Институт всеобщей истории РАН, 2011. 330 с.

7. ВВП Узбекистану у 2015 році збільшився на 8 %. 16.01.2016. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2016/01/16/gdp/>

8. Узбекистан – у п'ятірічці країн з найбільш швидкозростаючими економіками. 18.06.2015. URL: <https://uzreport.news/economy/uzbekistan-v-pyaterke-stran-s-samyimi-byistrorastushhimi-ekonomikami>

9. Кулик В. «Модель Каримова» в Узбекистане исчерпала свой ресурс. 30.08.2016. URL: <https://uainfo.org/blognews/1472561983--model-karimova-v-uzbekistane-ischerpala-svoy-resurs.html>

10. Keena C. US wants to seize allegedly corrupt funds in Irish banks. *Irish Times*. 2015. Jul 1.; Lillis J. Uzbekistan: US Seeks Recovery of Millions from Corruption 'Conspiracy'. *Eurasia Net*. 2015. Jul 1.

11. O'zbekistonning erkin iqtisodiy zonalari: 2022-yil yakunlari va 2023-yilda rivojlanish istiqbollari URL: <https://miit.uz/oz/menu/svobodnye-ekonomicheskie-zony-uzbekistana-itogi-2022-goda-i-perspektivy-razvitija-na-2023-god>

12. Президент запустив Ташкентський металургійний завод вартістю \$ 420 млн. 04.12.2020. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/12/04/tmz/>

13. Указ Президента Республіки Узбекистан від 23.10.2019 р. № VII-5853 «Про затвердження стратегії розвитку сільського господарства Республіки Узбекистан на 2020–2030 роки. URL: <https://lex.uz/ru/docs/4567337>

14. Агентство статистики при Президенті Республіки Узбекистан. 27.10.2023. URL: <https://stat.uz/ru/press-tsentr/novosti-goskomstata/46228-respublikada-yetishtirilgan-qishloq-xo-jaligi-mahsulotlari-2>

15. Міжнародна організація праці: Узбекистан покінчив з систематичною дитячою і примусовою працею у бавовництві. 02.03.2022. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/03/02/no-forced-labour/>

16. Всесвітній банк. Прес-реліз. 20.04.2023. URL: <https://www.vseмирnyjbank.org/ru/news/press-release/2023/04/20/second-livestock-sector-development-project-for-uzbekistan>

17. Міграційний прогноз на 2023 р.: Східна Європа і Центральна Азія. *International Centre for Migration Policy Development*. 2023. URL: https://www.icmpd.org/file/download/59305/file/230318_ICMPD_Migration_Outlook_EasternEuropeCentralAsia_2023_RU.pdf

18. Мірзійоєв доручив створити заводи з виробництва напівпровідників. 27.09.2022. URL: <https://fergana.agency/news/127889/>

19. Ежегодная статистика внешней торговли по странам. Узбекистан. 2022. URL: <https://trendeconomy.ru/data/h2/Uzbekistan/TOTAL>

20. Подовжено нульові митні ставки на ввезення в Узбекистан низки товарів, включаючи м'ясо, масло і борошно. 08.01.2013. URL: <https://dairynews.today/news/prodleny-nulevye-stavki-poshlin-na-vvoz-v-uzbekist.html>

21. Торговельно-економічне та інвестиційне співробітництво України з Республікою Узбекистан. *Посольство України в Республіці Узбекистан*. 03.02.2023. URL: https://uzbekistan.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/torgovo_ekonomichne_spivrobitnictvo

22. Ўзбекистон Республікаси Президентига МДХнинг олий мукофоти топширилди. 13.10.2023 р. URL: <https://president.uz/uz/lists/view/6752>

23. *Turkic World Vision – 2040. Organization of Turkic States*. 13.11.2021. URL: <https://www.turkkon.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf>

24. Єрмашев Т. Китай підписав з чотирма країнами Центральної Азії угоду на 50 млрд дол. 19.05.2023. URL: <https://www.currenttime.tv/a/32418989.html>

25. У Ташкенті підвели проміжні підсумки ініціативи «Один пояс – один шлях». 28.10.2023. URL: <https://russian.cgtn.com/news/2023-10-28/1718211525772193793/index.html>

26. Другий саміт лідерів «ЄС – Центральна Азія»: перспективи міжрегіональної співпраці. 05.06.2023 р. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/druhyu-samit-lideriv-yes-tsentralna-aziya-perspektyvy>

27. Узбекистан приєднався до угоди про «сухі порти». URL: https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/uzbekistan_prisoedinilsya_k_soglasheniyu_o_suhih_portha

УДК 94:316.422+330.34(479.24)

Ігор Ткаченко

<http://orcid.org/0000-0002-8276-3778>

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АЗЕРБАЙДЖАНУ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ГЕЙДАРА АЛІЄВА

У статті розглянуто тенденції розвитку Азербайджану після здобуття незалежності під час правління Г. Алієва. Показано, що постать президента Азербайджану мала вирішальний вплив на формування сучасної азербайджанської держави. Головними факторами соціально-економічного поступу у 90-х рр. ХХ ст. і на початку ХХІ ст. стали азербайджанізація держави та реалізація «контракту століття», який дав необхідні ресурси для подолання наслідків розпаду СРСР та поразки у першій карабаській війні.

Ключові слова: Г. Алієв, азербайджанізація, «контракт століття», «модернізація по азербайджанськи».

Tkachenko I. The main trends of socio-economic development of Azerbaijan during the rule of Heydar Aliyev

The article examines the development trends of Azerbaijan after gaining independence during the reign of G. Aliyev. It is shown that the person of the president of Azerbaijan had a decisive influence on the formation of the modern Azerbaijani state. The key factors of socio-economic progress in the 90s of the 20th century and the beginning of 21st century became azerbaijanization of the state and the implementation of the «Contract of the century», which provided the necessary resources to overcome the consequences of the collapse of the USSR and the defeat in the first Karabakh war.

Key words: H. Aliyev, Azerbaijanization, «Contract of the century», «modernization in Azerbaijaini».

Гейдар Алієв є безумовно ключовою фігурою в історії незалежного Азербайджану. Будучи впливовим державним діячем ще за доби СРСР, він визначав перебіг політичних і соціально-економічних процесів спочатку в

АзРСР, а потім на початку становлення нової незалежної держави. Прийнявши після розпаду СРСР і поразки в Першій карабаській війні державу із сумнівними перспективами, обтяженими втратою 20 % території у комбінації з мільйоном біженців і складною економічною ситуацією, він зумів повернути незалежний Азербайджан на шлях поступального розвитку.

Великий внесок у становлення сучасного Азербайджану він зробив, перебуваючи на посаді першого секретаря ЦК Компартії Азербайджанської РСР у 1969–1982 рр., облаштовуючи економіку майбутнього незалежного Азербайджану – промисловість, сільське господарство, соціальну інфраструктуру, посилюючи науковий, культурний потенціал, формуючи систему власних відданих йому кадрів. В економіці Г. Алієв приділив значну увагу розвитку нафтової промисловості, відкриттю нових газових родовищ, створенню сучасних промислових підприємств.

Перебуваючи у складі СРСР, економіка Азербайджану мала підпорядкований центру статус. Великою перевагою АзРСР став нафтогазовий комплекс, який активно розвивався з початку ХХ ст. Його розвиток значно прискорився у складі СРСР, для якого нафтогазові промисли Апшеронського півострова і шельфу Каспійського моря були визначальною паливно-інфраструктурною базою. За часів СРСР в Азербайджані відбулося велике капітальне будівництво, внаслідок чого доля промисловості в продукції республіки складала до 90 %. Нафтогазовий комплекс і промисловість Азербайджану розвивалися згідно з директивами центру і загальносоюзними потребами. Але саме радянський спадок став запорукою успішного поступу Азербайджану після здобуття незалежності.

Результати, отримані завдяки продуманим і широкомасштабним роботам, які проводилися в нафтовій і газовій галузях промисловості в

роки правління Г. Алієва в Азербайджані в 1970–1980-ті рр. і донині дають віддачу в енергетичній сфері сучасного Азербайджану [1, с. 148].

Ставши третім президентом Азербайджану 3 жовтня 1993 р. на фоні перманентної соціально-економічної, політичної та військової кризи, Г. Алієв протягом 10 років свого президентства став уособленням національного лідера держави. Основою його соціально-економічного курсу була нафтогазова промисловість сходу країни, яка не зазнала впливу війни за Карабах і визначила майбутнє сучасного Азербайджану.

Здійснення модернізації суспільства Азербайджану, потреба у якій постала внаслідок формування нової економічної і політичної реальності, викликаной як розпадом СРСР, так і поразкою у війні за Нагорний Карабах, стало головним викликом для правління Г. Алієва.

Враховуючи те, що основою економіки Азербайджану за часів СРСР і за доби незалежності був і є нафтогазовий сектор, саме він став локомотивом соціально-економічних процесів у новій незалежній державі. Разом з тим, модернізація Азербайджану і перспективи розвитку суспільства та економіки опинилися у фактичній залежності від кон'юнктури на світових сировинних ринках, насамперед, ціни на нафту.

Розвиток нафтогазової промисловості Азербайджані часів незалежності є історією того, як народ, держава і політичні еліти намагаються здійснити безпосередній «бартерний» обмін барелів на інші цінності – політичні, економічні, соціальні. Після проголошення незалежності слова «нафта» і «незалежність» перетворилися на чи не найбільш популярне словосполучення. Нафта уособлювала гарантію багатого і незалежного майбутнього [2, с. 43]. Торгівля енергоресурсами, дійсно, принесла Азербайджану шалені прибутки. Втім «дешеві» гроші не перетворилися на стимул для створення ефективної ринкової економіки. Брак фінансового ресурсу змушував владу, з одного боку, створювати умови, щоб він з'являвся за рахунок ринкової активності широких мас

підприємців, з іншого – прислуховуватися до рекомендацій зовнішніх донорів з числа провідних держав і міжнародних організацій, причому, не лише у сфері економіки [3, с. 21].

Враховуючи специфіку розвитку Азербайджану як країни, де традиційно сильними є кланові мусульманські традиції, а також наслідки нашарування на неї радянської номенклатурної традиції, модернізація країни пішла власним шляхом, який, з огляду на зовнішні чинники і де-факто війну за Нагірний Карабах, набув специфічних ознак.

Серед яких виділимо модернізацію як «азербайджанізацію» під проводом клану Алієвих. Ця ідея була сформована одним із головних ідеологів режиму Р. Мехтієвим, який описав концепцію «модернізації по-азербайджанськи» таким чином: «синтез сильної держави як органічно-етатистський варіант соціального консерватизму з регульованою ринковою економікою, що розвивається еволюційним шляхом. Це консерватизм, але консерватизм азербайджанський» [4], який призвів до встановлення диктаторського авторитарного режиму Алієвих, коли Г. Алієв фактично передав владу у спадок своєму сину І. Алієву, а також до нафтової залежності азербайджанського суспільства від цін на нафту на світових ринках. Усі ці особливості соціально-економічного розвитку в сукупності привели до формування модерного Азербайджану та його суспільства.

Модернізаційні процеси в Азербайджані, які характеризувалися, як і в інших пострадянських країнах, поступовим переходом від планової до ринкової економіки, після приходу до влади Г. Алієва, набули незворотного характеру. Він проявив неабиякий хист політика, здатного здійснювати ефективну модернізацію, зокрема у нафтовій та машинобудівній промисловості.

Однак розвиток суспільства і його інститутів передбачає не лише перехід на ринкову модель господарювання. Для Азербайджану Г. Алієвим було обрано шлях «азербайджанізації» країни, тобто він стояв на позиціях

національної демократії як форми неоконсерватизму, що і зараз лишається основою національної ідеології. Прогресивні зміни, що нині відбуваються в Азербайджані, є, безумовно, результатом політики модернізації, яка здійснюється в історичній ситуації, коли чимало найбільш розвинених країн світу вже увійшли у новий етап розвитку, який дістав назву постіндустріального чи інформаційного суспільства [5, с. 53].

Для побудови азербайджанського суспільства в умовах його трансформації Г. Алієвим і його командою був обраний шлях, традиційний для ісламських держав колишнього СРСР, коли за фасадом демократичних лозунгів приховувалися архаїчні форми типово середньовічних спільнот. Так, головним гаслом стала заміна «некомпетентних» обличь з вулиці «компетентними» державниками (в основному представниками колишньої радянської номенклатури), особисто відданими новому президенту. За своїми переконаннями ці люди були далекими від демократичних цінностей, які лише починали освоювати демократичну риторичку, але звикли до авторитарних методів управління і жорсткої ієрархії владних структур.

Отже, модернізація по-азербайджанськи виглядала таким чином – влада офіційно декларувала прихильність до демократичних цінностей та перетворень, у парламенті були представлені опозиційні партії, але сама по собі демократія в країні набувала дедалі керованіших рис, відповідаючи на зовнішні виклики фактично імітацією демократичних перетворень. Для внутрішнього ж вжитку використовувалася роль політичного лідера нації як безальтернативного її «рятівника», чия діяльність забезпечить суспільну стабільність та створення азербайджанської держави [2, с. 15].

Прикладом такого сприйняття ролі авторитарного лідера, вихідця з системи КДБ СРСР, є праця Я. Магмудова «Переможний хід ідей Гейдара Алієва», автор якої прямо називає Г. Алієва рятівником азербайджанської нації, патріотом азербайджанської землі, який «легко розбирається в

тисячах хитрощів і підступних ігор ворогів, не випускає з рук кінця політичного клубка, по котрому вони безперервно блукають, випереджає своїм політичним генієм десятиліття й століття, бачить як на долоні те, що відбувається за товстими стінами політики!» [6, с. 101].

Такого роду праці яскраво демонструють дивний синтез двох компонентів у модернізаційному процесі сучасного Азербайджану – демократичної надбудови, яка стоїть на фундаменті архаїчних уявлень про героїчних «батьків» нації, які поширені у низці пострадянських країн, зокрема Білорусі, Казахстані, Російській Федерації, Туркменістані, Таджикистані, роль лідерів у яких надзвичайно гіпертрофована і їх зміна неможлива традиційними демократичними шляхами. Однак у випадку Г. Алієва маємо виключно вдале поєднання авторитаризму з економічними та геополітичними досягненнями, що отримало своє відображення у стрімкому перетворенні Азербайджану на лідера в регіоні Південного Кавказу.

Основою модернізації по-азербайджанські стала концепції державності, яка передбачає примат держави як найважливішого концепту в житті кожного азербайджанця. На думку Е. Рагімова, «Азербайджан і азербайджанство стає втіленням соціально-політичних, морально-духовних і сакральних цінностей, сформованих азербайджанським народом протягом століть. Ці аспекти – національна історія, азербайджанська мова, данина традиціям і самобутності нашої культури, а також релігійна толерантність формують сьогодення й майбутнє азербайджанської державності як суверенного суб'єкта світової політики» [5, с. 56].

Як і у будь-якій іншій державі успішність модернізаційного руху в Азербайджанській Республіці визначається не лише теоретичними викладками і обґрунтуваннями, але і практичними можливостями реалізації наміченого курсу розвитку. Для держави Г. Алієва «рятівною

паличкою» став нафтовий фактор, який створив для Азербайджану серйозну перевагу на шляху пострадянського транзиту, надавши необхідні валютні надходження та іноземні інвестиції, які позначилися на усіх сферах суспільного життя.

Поштовх соціально-економічній модернізації Азербайджану надало припинення військових дій у 1994 р., що створило можливості для зосередження уваги на відновленні економіки країни, проведенні необхідних реформ. Важливим чинником стало те, що основний промисловий комплекс держави перебував далеко від зони бойових дій і зберіг свій потенціал розвитку.

Головні принципи нової економічної системи були викладені в Алієвській конституції, затвердженій на референдумі в листопаді 1995 р. Нова конституція запровадила приватну власність на землю і засоби виробництва, скасувала земельну монополію держави, яка існувала з 1920-х рр. У грудні 1994 і березні 1995 рр. президент Г. Алієв створив комісії, які сформулювали принципи земельної реформи, що лягли в основу законів про правові основи приватизації землі і ліквідації колгоспів і радгоспів [6, с. 72].

Але головним здобутком правління Г. Алієва в економічній сфері безперечно є підписаний ним «Контракт століття», який став вирішальним чинником модернізації і геополітичних перспектив незалежного Азербайджану, адже надав шанс не надто багатій і досить архаїчній за соціальною структурою країні на подолання економічної кризи і наслідків поразки у війні за Нагірний Карабах. Типова для пострадянського простору розруха і відсутність перспектив розвитку, накладені на військову поразку, окупацію і, як наслідок, понад мільйон біженців – усе це могло призвести до перетворення Азербайджану на відсталу і безперспективну периферію, аутсайдера зі зруйнованою економікою на кшталт нинішньої Абхазії.

Наявні поклади енергоресурсів, а також відкриття нових потужних родовищ у 90-х рр. XX ст., стали не лише основою економіки держави, локомотивом її економічного і суспільного розвитку, але й чинником, що визначив зовнішньоекономічні і геополітичні пріоритети на десятиліття вперед. Нафта і газ, значними запасами яких володіє Азербайджан, фактично заклали основу сучасної азербайджанської держави. Проте наявність ресурсів не означає їх успішної конвертації в модернізацію і поступальний розвиток держави.

«Контракт століття» – угоду Азербайджану терміном на 30 років з низкою найбільших транснаціональних корпорацій щодо спільної експлуатації нафтогазових родовищ в азербайджанському секторі Каспійського моря було підписано 20 вересня 1994 р. в Баку в палаці «Гюлюстан» [7]. В основі угоди – контракт на розробку родовищ «Азері», «Чираг», «Гюнешлі» на паях у Каспійському морі. В «Контракті століття» взяли участь найвідоміші транснаціональні компанії світу (Amoco, British Petroleum, McDermott, UNOCAL, ГНКАР, «ЛУКОЙЛ», Statoil, ТРАО, Pennzoil, Ramco, Delta) із Азербайджану, США, Великої Британії, Росії, Туреччини, Норвегії, Саудівської Аравії.

Укладення цього контракту відкрило шлях для підписання ще 26-ти угод з 41-єю нафтовою компанією, які представляли 19 країн світу. Після підписання «Контракту століття» його учасники створили робочі структури – Керівний комітет, Азербайджанську міжнародну операційну компанію (АМОК) та Консультативну раду, які почали працювати після підписання президентом Азербайджану 2 грудня 1994 р. особливого розпорядження. У грудні 1994 р. угоду було ратифіковано Мілі Меджлісом [1, с. 150].

Підписана за сприяння тодішнього президента США Б. Клінтона угода з провідними нафтовими гігантами світу заклала основу процесу перетворення Азербайджану на вигідного економічного та торговельного

партнера для впливових держав Заходу. Крім того, саме багатомільярдні прибутки від торгівлі енергоресурсами, особливо в період надвисоких цін на них у першому десятилітті XXI ст., стали фундаментом економічних, соціальних та суспільних перетворень в державі, що дозволили Алієву стабілізувати ситуацію в країні на фоні перманентного конфлікту з Вірменією за Нагірний Карабах, а також мати міцнішу позицію як регіонального гравця у стосунках із сусідами по регіону.

У результаті реалізації «Контракту століття», а згодом і залучення нових міжнародних інвесторів у розвиток нафтогазової сфери, в Азербайджана з'явилися золотовалютні резерви, посилилась обороноздатність країни, було оновлено флот тощо. Держава, яка нещодавно залежала від пільгових кредитів міжнародних фінансових інституцій, отримала можливість відмовитися від них та реалізовувати крупні інфраструктурні і соціальні проєкти, регулярно підвищувати (за умови високих цін на енергоносії) зарплати та пенсії населенню. Кошти, накопичені у нафтовому фонді, дозволили побудувати тимчасові поселення для біженців і вимушених переселенців. Як наслідок, за обсягом іноземних інвестицій на душу населення Азербайджан займає перше місце серед пострадянських держав [8, с. 911].

Такі успіхи зовнішньоекономічного курсу Азербайджану стали можливими завдяки правильно обраній стратегії позиціонування себе як надійного партнера і постачальника енергоносіїв на світові ринки. Особливий пріоритет був наданий США та його потужним нафтовим компаніям, які стали ключовими бенефіціарами «Контракту століття» та подальших подібних угод. Розвиток азербайджанської економіки та її ключової сфери був відданий на відкуп клану Алієвих з мінімальним втручанням США у сферу суспільного розвитку за умови дотримання режимом певних атрибутів, які дозволяють говорити про успіхи у побудові успішної демократичної держави. Сам Г. Алієв наголошував на

пріоритетному значенні співробітництва зі США для збереження незалежності і побудови правової, демократичної і світської держави [7].

Реалізація «Контракту століття» привела до створення сприятливого підґрунтя для економічного, а відтак і геополітичного зростання держави.

Одним із наслідків його реалізації стало створення у 1999 р. державного Нафтового фонду Азербайджанської Республіки [9, с. 14]. Це дало змогу акумулювати надприбутки, отримані від експорту вуглеводнів, а також спрямувати ці кошти на подальшу реалізацію інфраструктурних і соціально значимих проєктів. Зокрема, кошти фонду були направлені на фінансування будівництва трубопроводів Баку – Тбілісі – Джейхан, ТАНАП, нової сучасної плавучої бурової установки в Каспійському морі. Зрештою, прибутки від торгівлі нафтою і газом дозволили Азербайджану успішно розвивати армію і експортувати сучасне озброєння.

Договір 1994 р. мав величезне значення для соціально-економічного розвитку Азербайджану і став одним із головних досягнень правління Г. Алієва – головним чином через залучення станом на 2017 р. 33 млрд дол. інвестицій. Ще 125 млрд дол. були отримані країною як прибуток від реалізації проєкту. Разом з фінансовими ресурсами договір продемонстрував прозахідний курс Азербайджану, який набув вигідного іміджу незалежної нафтової держави У 2017 р. договір був продовжений до 2050 р. [10].

Завдяки «Контракту століття» Азербайджан вперше після здобуття незалежності отримав право використовувати ресурси Каспію. Як наслідок, нафтовидобування в Азербайджані з найнижчого рівня в історії – 9 млн тонн у 1997 р. зросло до 51 млн тонн у 2010 р. Після укладення в 1999 р. у Лондоні угоди про створення міжнародного консорціуму для будівництва нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан, завдяки якому країна постачає нафту на світовий ринок, президент Азербайджану Г. Алієв

заявив, що «через цей нафтопровід буде надходити не нафта, а політика» [11, с. 66].

Відтак, слід констатувати, що попри авторитарний стиль керівництва державою, Г.Алієву вдалося стабілізувати внутрішнє соціально-економічне становище держави, зберегти суверенітет і уникнути потенційної громадянської війни на фоні поразки у війні за Нагірний Карабах. Основними тенденціями його візії соціально-економічного розвитку держави була «азербайджанізація» та «модернізація» «по-азербайджанськи». Запорукою успішності реформ стала опора на паливно-енергетичний комплекс економіки, пріоритетний розвиток якого заклав фундамент подальшого економічного зростання держави і успішного подолання кризових явищ пострадянського транзиту.

Реалізація «Контракт століття» стала вирішальним кроком на шляху до економічного зростання Азербайджану. Вона перетворила Азербайджан в очах світу на надійну енергетичну державу та сприяла вирішенню глобального завдання відновлення територіальної цілісності і повернення Нагірного Карабаху, ресурсом для чого стали прибутки, отримані від експорту нафти і газу.

Використані джерела та література

1. Ализаде И. Независимый Азербайджан и «Контракт века» – торжество разума Гейдара Алиева. *Вестник КазНУ. Серия историческая*. 2017. № 1. С. 147–153.
2. Диаспора, нефть и розы: Чем живут страны Южного Кавказа. Ереван, 2005. 214 с.
3. Кавказ – 2010. Ежегодник Института Кавказа. Ереван: Институт Кавказа, 2012. 172 с.
4. Алигейдар Т. Модернизация или вестернизация? URL: <http://www.1news.az/authors/sabubekir/20080515095418989.html>
5. Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 53–59.

6. Lerman Z., Sedik D. Rural transition in Azerbaijan. Lexington books, USA, 2010. 187 p.
7. Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской республикой и США в 90-е годы XX века. URL: <https://articlekz.com/article/10853>
8. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. 2-е изд., доп. Баку: «Zərdabi LTD» MMC, 2013. 1008 с.
9. Самедзаде З. Стратегия развития экономики Азербайджана. *Економіст*. 2013. № 5. С. 11–15.
10. Азербайджан продлил «Контракт века» еще на 25 лет. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-41264960>
11. Ахундова А. Основные направления транснационализации нефтегазовой отрасли Азербайджана. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/2709-4685/article/view/719>

УДК 141.7(477)

Руслана Множинська
<https://orcid.org/0000-0002-9678-916X>

СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ ПРО СУТНІСТЬ І ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ (ПЕРША ПОЛОВИНА XVI СТ.)

У статті акцентовано увагу на тому, що одним із перших у вітчизняній ренесансній філософській думці, хто розглядав питання ідеальної форми державного правління був Станіслав Оріховський. У працях суспільно-політичного характеру він багато місця присвятив проблемам держави: її сутності, походженню державної влади, формам державного правління, структурі суспільства, стосункам між державою і церквою. Правителем, на його думку, повинен бути просвічений монарх, «філософ на троні», який дбає про «спільне благо», мир і злагоду в державі, дотримується законів, природнього права, є справедливим, хоробрим, мужнім, захищає підданих і кордони від зовнішніх і внутрішніх ворогів, дбає про освіту і виховання свого народу. Звертається увага на те, що, розробляючи теорію держави, С. Оріховський досконало вивчив теоретичну спадщину не тільки античних мислителів – Платона, Арістотеля, Цицерона, а також Томи Аквінського, Августина, Еразма Ротердамського, але використовував їхні ідеї творчо, критично. Погляди Оріховського на сутність держави, її завдання і внутрішню будову – вершина суспільно-політичного вчення мислителя.

Ключові слова: держава, влада, суспільство, вибір, Бог, античність, релігійна толерантність, провіденціалізм, світський.

Mnozhynska R. Stanislav Orikhovsky on the essence and origin of state power (the first half of the XVI century)

The article focuses on the fact that one of the first, in the domestic Renaissance philosophical thought, who considered the issue of the ideal form of government was Stanislav Orikhovsky. In his works of a socio-political nature, he devoted much space to the problems of the state: its essence, the origin of state power, forms of government, the structure of society, and the relationship between the state and the church. The ruler, in his opinion, should be an enlightened monarch, a «philosopher on the throne», who cares about the «common good», peace and harmony in the state, observes the laws, natural law, is just, brave, courageous, protects subjects and borders from external and internal enemies, cares about the education and upbringing of his people. Attention is also drawn to the fact that, while developing his theory of the state, S. Orikhovsky thoroughly studied the theoretical heritage of not only ancient thinkers – Plato, Aristotle, Cicero, but also Thomas Aquinas, Augustine, Erasmus of Rotterdam, but he used their ideas creatively and critically. Orikhovsky's views on the essence of the state, its tasks and internal structure are the pinnacle of the thinker's socio-political doctrine.

Keywords: *state, power, society, choice, God, antiquity, religious tolerance, providentialism, secular.*

Філософська культура України першої половини XVI ст. є однією з найцікавіших і малодосліджених тем в історії України. Саме у цей період було закладено підвалини для становлення вітчизняної ранньоновітньої думки в її різних виявах – раціоналістичному і містичному; сформувалися ренесансно-гуманістичні й реформаційні ідеї, які в подальшому функціонували і розвивалися в межах культури українського бароко та тісно пов'язували Україну з європейськими культурним процесами.

Сьогодні постає проблема реконструкції перерваних історичної та інтелектуальної традицій, яка актуальна з огляду на потребу забезпечення неперервності культурного успадкування, зв'язку «минулого» й «сучасного», охоплення їх в одне ціле, тобто досягнення історичного розуміння, що робить історію діючою. Сенс же останньої полягає у безперервному впливі «минулого» культури, в тому числі філософії, на «сучасне». Адже ми прагнемо осмислити попередні періоди розвитку філософської та політичної думки не лише заради їх пізнання, а і для пошуків варіантів розв'язання реальних проблем свого часу й свого народу.

Одним із перших, у вітчизняній ренесансній філософській думці, хто розглядав питання ідеальної форми державного правління був Станіслав Оріховський.

У працях суспільно-політичного характеру він багато місця присвятив проблемам держави: її сутності та походженню державної влади, формам державного правління, структурі суспільства, стосункам між державою і церквою. Правитель, на його думку, повинен бути просвіченим монархом, «філософом на троні», який дбає про «спільне благо», мир і злагоду в державі, дотримується законів, природного права, є справедливим, хоробрим, мужнім, захищає підданих і кордони від зовнішніх і внутрішніх ворогів, дбає про освіту і виховання свого народу [1, с. 17].

Обґрунтовуючи свої державно-правові погляди, він чимало запозичує з античних політичних теорій. Це дало підстави одним дослідникам вважати його «платоніком» і виводити з Платона його розуміння держави, іншим – зараховувати його до «аристотеліків», зважаючи на аналогічну Аристотелевій назву його твору «Політія». Насправді, Оріховський не був палким прихильником ні того, ні другого. Він добре бачив, що Платон створив абстрактну схему ідеальної держави, і розумів, що у своїй концепції держави Аристотель, по суті, відтворив сучасні йому суспільні відносини грецьких держав-полісів. Він брав з їхніх учень лише те, що відповідало його власним уявленням про ідеальну державну організацію.

Переосмислюючи політичні теорії обох видатних грецьких філософів, також чимало запозичив з Цицеронівської концепції держави, що й стало найкращим компромісом між методом Платона й Аристотеля. Так теза Оріховського про те, що «державою є зібранням громадян, об'єднаних спільним правом і спільною користю» виявляла очевидну подібність з визначенням держави Цицероном, згідно з яким вона є

«зібранням народу, поєднаного правом і спільним благом»; найдосконалішою формою загальнолюдської справедливості, що ґрунтується на підпорядкуванні їй особистих інтересів усіх індивідів, тобто всіх громадян держави, всіх її суспільних станів, на сталій рівновазі цих інтересів, в якій і полягає «загальне добро», добробут цілої держави [2, с. 27].

Розробляючи теорію держави, С. Оріховський досконало вивчив теоретичну спадщину не лише античних мислителів – Платона, Аристотеля, Цицерона, а також Томи Аквінського, Августина, Еразма Роттердамського. Але використовував він їхні ідеї творчо, критично. Так, на думку згаданих двох християнських учених, держава – це засіб для реалізації моральних і релігійних цілей індивіда. Оріховський усупереч їм твердить, що вона має свою власну мету. Часом навіть здається, що він буквально повторює деякі міркування Томи Аквінського, зокрема коли вбачає в державі досконале утворення, завдяки якому можна найкраще досягнути вічне спасіння.

Але, розглядаючи цю тезу в контексті всієї творчості С. Оріховського можна побачити, що його розуміння держави значно глибше і ширше, ніж уявлення про неї, як про посередника на шляху до вічного спасіння. В суспільно-політичних творах С. Оріховського можна помітити також вплив містики Псевдо-Діонісія, якого, проте, він інтерпретував досить вільно. Чи не найсильніше цей вплив виявився у його концепції ієрархії. Духовенство, король і шляхта – найкращий цвіт за ідеального ладу, який є відзеркаленням порядку, що панує в небесній ієрархії: «Добре влаштоване королівство є картиною королівства Божого». Людське царство, отже, збудоване, на думку Оріховського, за зразком царства Божого [3, с. 48].

Погляди Оріховського на сутність держави, її завдання і внутрішню будову – вершина суспільно-політичного вчення мислителя. Свої

рекомендації про краще упорядження державного ладу Оріховський подав в окремому трактаті під назвою «Діалог про екзекуцію польської держави», де наводить ряд обов'язків не тільки громадян перед державою, але і навпаки – держави перед громадянами. Оригінальність і небуденність його реформаторського плану полягала навіть у тому, що він закликав до повернення того ладу в Польщі, який існував за предків. Якщо зважити на те, що в епоху Відродження всі надбання попередніх поколінь відкидалися беззастережно, навіть не зважаючи на явну їх слушність, ці погляди Оріховського, як пише польський дослідник Й. Ліхтенштуль, «варті всілякого схвалення» [4, с. 11].

Особливий наголос на сторінках «Діалогу» робив мислитель на тісному зв'язку між моральним поступом і працею для держави; обереганні її цілісності, що дорівнювало, на його переконання, піклуванню про власне спасіння. У своїй концепції держави С. Оріховський обстоював необхідність захисту інтересів широких суспільних верств. Разом з тим, він розуміє державу як об'єднання лише вільних людей: «Держава є об'єднанням багатьох домів, поселень, міст, повітів, земель, вільних людей, які одному, родом найславнішому, волею найяснішому, і найславнішому зверхникові, обраному вільним голосом вільних людей, для спільного добра добровільно піддані» [5, с. 16].

Станіслав Оріховський одним із перших в європейській філософській думці став заперечувати божественне походження влади і держави. Таким чином, він підійшов до проблеми держави зі світських, а не теологічних позицій, що було значним кроком на шляху до звільнення політичної науки від впливу теології [1, с. 238]. С. Оріховський писав, що утворення держави спричинила необхідність взаємної підтримки, адже людина сама на світі жити не може, а також не в останню чергу «через вроджений наш гандж», а тому люди потребують одне одного. Часом його міркування на цю тему подібні до Аристотелевих [7, с. 126]. Попри те, що

Оріховський охоче цитує думки Аристотеля, Платона та інших античних філософів, його погляд на державу не збігається з їхніми. Так, наприклад, в Аристотеля дві основи виникнення держави – вища необхідність і свобода волі. Натомість в Оріховського – залежна від умов життя воля індивіда і вроджений інстинкт до суспільного життя [6, с. 64]. Остання думка, до речі, більше схожа вже до Платонової, який писав, що «держави виникає внаслідок вродженого прагнення до спільного життя, коли кожен з нас не може задовольнити себе сам, але потребує ще багато чого... Люди збираються до купи, щоб жити разом і надавати одне одному допомогу...».

Будучи добре обізнаний з теоріями держави античних мислителів, передусім, Платона й Аристотеля, Станіслав Оріховський певною мірою і залежав від них, його поділ суспільства на стани є дуже схожим на ідеал античних, але не тотожний їм. Так, наприклад, поділяючи все суспільство на шість станів (ксьондзи, король, шляхта, купці, ремісники, селяни), Оріховський, подібно до Аристотеля й італійського гуманіста К. Салютаті, заявляє, що в уряді, радах, виконавчих органах повинні брати участь лише перші три стани. Держава є поєднанням вільних, а селяни не є вільними. Перші три стани – громадяни, а решта – корисні. Перші – господарі, а другі – слуги. Кожен стан, на думку мислителя, повинен займатися своєю справою. Кмети повинні годувати державу, ремісники – одягати, купці – збагачувати, шляхта – боронити, король – правити, капелан – повчати. Інакше держава загине від внутрішніх чвар, про що, як відомо, писав ще Платон [7, с. 20].

Як у добу далекої античності, так і в наступні епохи, мислителів захоплював образ ідеального керівника держави, філософа-політика, здатного поєднувати в собі мудрість, справедливість, поміркованість та красномовство, потрібне для того, щоб уміти переконувати слухачів, а отже, вести за собою народ. Для нього інтереси держави мають стояти вище від особистих, а також від інтересів як його власної, так і будь-якої

іншої політичної партії, оскільки такий державець добре усвідомлює, в чому полягає загальне добро, інтереси цілої держави та оптимальні шляхи їх забезпечення й захисту. Вислів Платона – «царі повинні філософувати, а філософи царювати» [4, с. 292] став крилатим і побутує в лексиконі суспільно-політичних діячів до сьогодні. Багато міркував над образом ідеального правителя Цицерон, зокрема, у трактаті «Про державу» [8, с. 13].

Гуманісти епохи Відродження щиро вірили, що суспільний прогрес можливий за умови, якщо при владі буде «філософ на троні», тобто ідеальний правитель – розумний, добрий, який дбає про благо підданих, їхню освіту і виховання. Така влада правителя буде обмежена законом, а сам він здобуватиме й утримуватиме її виключно мирними засобами – завдяки власній доблесті та вірним, щирим і розумним дорадникам. Особливо припала до вподоби гуманістам ідея давньогрецького філософа Платона, який можливість ідеального суспільного ладу в державі пов'язував, як ми вже говорили, з умовою, що царями стануть філософи або ж царі будуть філософувати.

Оріховський намагався описати взірць ідеального володаря нового типу, такого, яким би він хотів його бачити, – освіченого, розумного, дбайливого про добробут громадян, а не про власні гаразди.

У підсумку слід зазначити що вивчення зазначеної проблеми є необхідною складовою політологічного, релігійного та історико-філософського дослідження традиції сприйняття державної в лади в Україні, оскільки їх розуміння провідними мислителями України того часу виражає найбільш істотно процеси, які відбувалися в суспільному житті України XVI ст. які досі є малодослідженими. Серед питань, які С. Оріховський намагався вирішувати, було багато актуальних для тогочасної Європи, та, навіть і сьогодні (проблема вибору очільника

держави, толерантних взаємин церкви і держави, морально етичні погляди, міжконфесійні стосунки).

Використані джерела та література

1. Оріховський Станіслав. Твори. Упорядк., перекл. з лат. та старопольської, вступна стаття, примітки Володимира Литвинова. К. Дніпро, 2004. 269 с.
2. Sinko T. Erudycja klasyczna Orzechowskiego. Kraków, 1939.120 s.
3. Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego. Kraków, 2004. 225 s.
4. Литвинов В.Д. Ренесансний гуманізм в Україні. (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV–початку XVII століття. К. : Основи, 2000. 700 с.
5. Orzechowski St. Wybór pism. Warszawa etc., 1972. 255 s.
6. Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski 1543–1566. Cracoviae, 1891. Vol. I. 240 s.
7. Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. Lwów; Warszawa, 1908. 175 s.
8. Stanislav Orichovii Opera: De bello adversus Turcas suscipiendo, ad Equites Polonos, Turcica prima. Basiliae, s.a. 400 s.

Відомості про авторів

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Вишня Ірина Андріївна, кандидат історичних наук, вчитель історії ПЗО «ДОМІНІОН»

Воробей Ольга Вадимівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Держалюк Микола Степанович, доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Держалюк Олександр Миколайович, кандидат юридичних наук, головний консультант Національного інституту стратегічних досліджень

Кириченко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Кордун Олексій Олександрович, PhD з історії, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Мартинов Андрій Юрійович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України

Множинська Руслана Володимирівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології Київського національного університету технологій та дизайну

Отрош Михайло Іванович, доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Хойнацька Людмила Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН В ІСТОРИЧНОМУ
КОНТЕКСТІ**

Збірник наукових праць

Загальна редакція: Бульвінський А.Г.

Літературний редактор: Хойнацька Л.М.

Технічний редактор: Воробей О.В.

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 14,8

Тираж 100 пр.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №271 від 07.12.2000 р.
03680. м. Київ, вул. Шутова, 13Б.